

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 931 (575.)

ТКБ: 63.3 (0) 3 (2 тоҷик)

Қ-76

Қодирзода Хушбаҳти Сафар

**ИНЪИКОСИ ТАЪРИХИ ИМПЕРИЯИ ҲАХОМАНИШИЁН
ДАР ОСОРИ МУҲАҚҚИҚОН (НИМАИ ДУВУМИ АСРИ XX –
ИБТИДОИ АСРИ XXI)**

ДИССЕРТАТСИЯ

**барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои таърих аз
рӯйи ихтисоси 6.1. Таърих ва бостоншиносӣ (6.1.5. Таърихнигорӣ,
маъхазшиносӣ ва методҳои таҳқиқоти таърихӣ)**

**Роҳбари илмӣ: д.и.т.,
профессор Расулиён Қ.Р.**

Душанбе – 2026

МУНДАРИҶА

МУҚАДДИМА.....	3
БОБИ 1. РАВАНДИ ТАЪСИСИ ИМПЕРИЯИ ҲАХОМАНИШИЁН ВА БОЗТОБИ ОН ДАР ОСОРИ МУҲАҚҚИҚОН	
1.2. Масоили назарию методологии омӯзиши таърихи империяи Ҳахоманишиён.....	19
1.2. Дидгоҳи муҳаққиқон рӯчеъ ба шахсияти Куруши Кабир ва таъсиси империяи Ҳахоманишиён.....	33
БОБИ 2. НИЗОМИ ИДОРӢ ВА ВАЪЪИ СИЁСИИ ИМПЕРИЯИ ҲАХОМАНИШИЁН ДАР ТАҲҚИҚОТИ МУҲАҚҚИҚОН	
2.1. Низоми идории империяи Ҳахоманишиён дар таҳқиқоти муҳаққиқон.....	55
2.2. Инъикоси сиёсати хориҷӣ ва кишваркушоии шоҳони ҳахоманишӣ дар осори муҳаққиқон.....	74
БОБИ 3. ИНЪИКОСИ ВАЪЪИ ИҚТИСОДӢ, ИҶТИМОӢ ВА ФАРҲАНГИИ ИМПЕРИЯИ ҲАХОМАНИШИЁН ДАР ОСОРИ МУҲАҚҚИҚОН	
3.1. Ваъъи иқтисодиву иҷтимоии империяи Ҳахоманишиён аз нигоҳи муҳаққиқон.....	96
3.2. Бозтоби фарҳанги замони Ҳахоманишиён дар осори муҳаққиқон.....	124
ХУЛОСА.....	145
ТАВСИЯҶО ДОИР БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҶОИ ТАҲҚИҚОТ.....	155
РӢҶҲАТИ САРҶАШМА ВА АДАБИЁТ.....	156
РӢҶҲАТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ.....	175

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Дар ҷаҳони муосир ҳалқияту миллатҳои мухталиф дар доираҳои гуногун даъво доранд, ки аҷдодашон тавассути офаридаҳои моддию маънавӣ дар тамаддуни башарӣ саҳми муносиб гузоштаанд. Аҷдоди тоҷикон тавассути офариниши унсурҳои меҳварии тамаддун, махсусан бунёди аввалин давлатҳои муқтадиру тавоно дар аҳди бостон тавонистанд ба ҷомеаи башарӣ арзишҳои мондагоре эҳдо намоянд. Махсусан, бунёди аввалин империя ё шоҳаншоҳӣ дар таърихи башар – Ҳахоманишиён намунаи барҷастае аз ин ҳадамот аст. Бо вучуди қидмати зиёда аз 2500-сола шеваи давлатдорӣ ва раиятпарварӣ ин шоҳаншоҳӣ то имрӯз намунаи беҳтарини кишвардорӣ ба ҳисоб меравад. Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон роҷеъ ба нақши империяи Ҳахоманишиён дар тамаддуни башарӣ чунин менависад: «Ҳахоманишиҳо бо истинод ба фарҳангу маданияти қадимаи ориёии худ ва истифодаи эҷодкоронаи таҷрибаи тамаддунҳои ҳамсоя санъату маданияти сифатан навро ба вучуд оварданд, ки зиёда аз 200 сол дар қисми калони қитъаи Осиё ҳамчун дастоварди муҳим роиҷ буд ва ин тамаддуни худро ворисони худ ба мерос гузоштанд» [62, с. 156]. Дар аҳди Ҳахоманишиён ниҳодҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсӣ, ҳамчунин анъанаҳои фарҳангӣ, ки дар таърихи ҷаҳонӣ то имрӯз нақши мондагор доранд, ташаккул ва рушд ёфтанд. Ин марҳала таваҷҷуҳи зиёди муҳаққиқону донишмандон ва ҷомеаи башариро ба таърихи қадимии аҷдоди тоҷикон – ориёӣҳо ва империяи офаридаи онҳо ҷалб намудааст.

Ҳарчанд асарҳои баҳшида ба давраи Ҳахоманишиён хеле зиёданд, вале мавзуи мазкур аз лиҳози таърихнигорӣ ба таври мушаххас дар замони муосир мавриди таҳқиқоти алоҳидаи илмӣ қарор нагирифтааст. Бояд гуфт, ки таърихи сиёсии Эрони бостон, махсусан замони Ҳахоманишиён аз ҷониби шарқшиносону муҳаққиқони аврупоӣ нисбатан хубтар омӯхта шудааст.

Муаллифи рисола кӯшиш кардааст, ки таҳқиқи мушаххасу мукаммале

дар бораи империяи Ҳахоманишиён бо дарназардошти манбаъҳо ва осори муҳаққиқони нимаи дувуми асри XX ва ибтидои асри XXI анҷом диҳад. Шарҳи муфасссали манбаъҳои хаттӣ ва адабиёти роҷеъ ба масъалаҳои дар мундариҷа зикршуда дар мухтавои диссертатсия пайдо кардан мумкин аст. Шарҳу таҳлили мазмуну мундариҷаи осори муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ дар қиёс бо сарчашмаҳои таърихӣ арзиши илмӣ диссертатсияро боз ҳам таҳким мебахшад. Аҳаммияти таҳқиқу баррасии осори мазкур дар доираи диссертатсия бо нуқтаҳои зерин асоснок карда мешавад:

Якум, то имрӯз аз ҷиҳати назариявӣ методологӣ таърихшиносии империяи Ҳахоманишиён мавриди таҳлилу баррасии комил қарор нагирифтааст. Масъала мазкур бори нахуст дар доираи диссертатсияи мазкур пажӯҳиш мегардад;

Дувум, дидгоҳи муҳаққиқон роҷеъ ба шахсияти Куруши Кабир ва таъсиси империяи Ҳахоманишиён баррасӣ гардида, бо истифода аз менобеъи таърихӣ ва осори муҳаққиқон шахсияти Куруши Кабир ҳамчун давлатмарди муваффақ ва бунёдгузори нахустин империя дар таърихи инсоният ба таври мушаххас баррасӣ мешавад;

Сеюм, вижагии низомӣ идории Ҳахоманишиён дар асоси осори муҳаққиқон баррасӣ гардид. Аз раванди баррасиҳо маълум гардид, ки аркони эҷоднамудаи шоҳони Ҳахоманишиён аз ҷониби сулолаҳои дигари ҳукумрон, ки дар минтақа давлатдорӣ намуданд, ҳамчун намуна қабул гардида буд. Низомӣ мураттаби идории шоҳаншоҳии Ҳахоманишиён сабаб гардид, ки давлат ба империяи бузург ва доманадор табдил ёфта, новобаста аз ғуноғунии қавмӣ халқҳои зиёдеро дар доираи сиёсати ягона муттаҳид намуда, зиёда аз 200 сол ҳамзистии осоишта ҳукумрон буд;

Чорум, вижагии сиёсати хориҷӣ ва раванди тавсеаи ҳудуди ҷуғрофӣ ва сиёсии Ҳахоманишиён, бо таъкид ба манобеи таърихӣ ва осори пажӯҳишгарон таҳқиқ гардида, қайд мешавад, ки шоҳони он дар доираи арзишҳои баробарии башардӯстона бо халқҳои тобеъ муносибат мекарданд. Махсусан, бунёдгузори империя Куруши Кабир тавассути «Эълomia»-и худ

дар муносибат бо мардуми Бобил ва дигар кишварҳои забтшуда собит кард, ки ба ҳукуку озодиҳои мардумон арҷ мегузорад. Ҳамчунин, сиёсати хориҷии шоҳони ҳахоманишӣ низ бо истифода аз принципҳои хосси дипломатӣ амалӣ мешуд, ки осори муаррихони аҳди бостон аз он далолат медиҳанд;

Панҷум, вазъи иқтисодӣ-иҷтимоии империяи Ҳахоманишиён аз нигоҳи муҳаққиқон баррасӣ гардида, авомили рушди соҳаҳои мазкур мавриди таҳқиқ қарор мегирад. Асоси рушди ҳаёти иқтисодӣ ва иҷтимоии империяро соҳаи кишоварзӣ, ҳунармандӣ ва тичорат ташкил медиҳад, ки дар рисола ба таври фарогир таҳқиқ шудааст;

Шашум, аносири фарҳанги замони Ҳахоманишиён дар қиёс бо сарчашмаҳои таърихӣ ва осори муҳаққиқон баррасӣ мешавад. Шоҳони ҳахоманишӣ як навъ гуфтугӯи фарҳанги ориёӣ бо фарҳанги мардумони тобеъшударо ба вуҷуд оварданд. Дар заминаи ин тамаддуни бузурги ҳахоманишӣ зуҳур кард, ки на танҳо дар ҳудудаи империя, балки берун аз он густариш ёфт. Маҳз дар ҳамин марҳала тамаддуни ориёӣ ба сатҳи олиии рушд расида, шухрати ҷаҳонӣ касб кард.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Роҷеъ ба мавзуи таърихнигории империяи Ҳахоманишиён то имрӯз таҳқиқоти махсуси илмӣ сурат нагирифтааст. Вале дар хусуси таърихи ин марҳалаи муҳимми давлатдорӣ аҳди бостонӣ аҷдоди тоҷикон муҳаққиқони хориҷӣ ва ватанӣ таҳқиқот анҷом додаанд.

Давраҳои омӯзиши таърихнигории империяи Ҳахоманишиёнро метавон чунин гурӯҳбандӣ кард:

Ба гурӯҳи якум шомил намудани осори муҳаққиқони аврупоӣ ва амрикоӣ ба маврид аст. Махсусан, саҳми муҳаққиқони варзидае, монанди Л. Аллен [95; 96], П. Бриан [103; 104; 105; 106], Мэри Бойс [100; 101], Ричард Фрай [67], Мариа Брозиус [107; 108; 109], Р. Гиршман [114; 115], В. Дюрант [76], У. Куликан [35], Масперо [38], А. Олмстед [144], А. Тойнби [89], К. Хавер [90], Р.Н. Шарп [92] ва дигарон барҷаста мебошад.

Бояд гуфт, ки раванди ташаккул ва тавонманд гардидани империяи Ҳахоманишиён, махсусан сиёсати кишваркушоии Куруши Кабир, Дориюши Кабир ва Хишоёршо дар маркази таваҷҷуҳи муҳаққиқони мазкур қарор дорад. Ҳамчунин, ба аносири фарҳанги Ҳахоманишиён низ таваҷҷуҳ кардаанд.

Масалан Л. Аллен ба пажӯҳиши фарҳанг ва тамаддуни Ҳахоманишиён машғул шудааст. Таваҷҷуҳи бештари ӯро ёдгориҳои меъмории аҳди Ҳахоманишиён дар мисоли Тахти Чамшед (Персеполис) ва дидгоҳи аврупоиён ба ёдгориҳои меъмории ин давраи таърихӣ ва шарҳи матни сарчашмаҳои таърихӣ ҷалб намудааст [95; 96].

Дар таҳқиқу баррасӣ ва таблиғи таърих ва фарҳанги Эрони Бостон саҳми шарқшиносии амрикоӣ Ричард Фрай хеле назаррас аст. Донишманди мазкур умри худро дар таҳқиқи ҳамаҷонибаи таърих ва фарҳанги Эронӣ сарзаминҳои ҳамҷавор, аз ҷумла Осиёи Хурд ва Осиёи Марказӣ намуда, осори пураарзише аз худ боқӣ мондааст, ки ба қатори шоҳкориҳои илмӣ ҷаҳонӣ дохил шудаанд [67]. Мариа Брозиус эроншиносии португалӣ дар таҳқиқоти хеш бештар ба низоми кории дарбори шоҳаншоҳони ҳахоманишӣ ва ташкили умури ташрифотӣ, вазъи ҳуқуқи занон ва нақшу мақоми онҳо дар соҳаҳои мухталифи ҳаёти империяи порсҳо таваҷҷуҳ намуда, доир ба таърихи давлати Ҳахоманишиён таҳқиқоти мукамал анҷом додааст [107; 108; 109].

Вилл Дюрант зимни омӯзиши таърихи тамаддуни ниёкони тоҷикон – ориёӣҳо ба хулосае меояд, ки хостгоҳи ин тамаддун соҳилҳои баҳри Каспӣ ва сарзаминҳои ҳамҷавори он буда, авҷи баланди густариши ин тамаддун ба аҳди империяи Ҳахоманишиён марбут аст. Дар робита ба ин, Шарқро ғафвораи тамаддун меномад. Ҳамчунин, нақши тамаддуни ориёиро дар ташаккул ва рушди тамаддуни ҷаҳонӣ муҳим арзёбӣ менамояд. Ӯ саҳми шоҳони ҳахоманиширо дар таҳкими мақоми тамаддуни ориёӣ барҷаста медонад [76].

Донишманди дигари аврупоӣ Арнолд Тойнби ба унвони яке аз

поягузори консепсияи тамаддунии омӯзиши таърих дар масъалаи ташаккул ва интишори тамаддуни ориёӣ шинохта шудааст. Ба ақидаи ӯ, дар аҳди Ҳахоманишиён ва шохони қудратманди он ориёӣҳо дар соҳилҳои Ҷайҳуну Сайхун ва Эрон мавқеи мустаҳкам доштанд ва тадриҷан ба Байнаннаҳрайну Ҳинд густурда шуданд [44].

Ба гурӯҳи дувум метавон осори муҳаққиқони рус ба монанди М.А. Дандамаев [181; 182; 183; 184; 185; 186; 187; 188], В.В. Струве [225; 226; 227; 228; 229; 230; 231], В.П. Орлов [170], Э.В. Рунг [42; 43; 219; 220; 221; 222; 223], А.С. Сапогов [173; 224], Р.Р. Вергазов [165], И.Н. Медведская [166], М.В. Мелников [167], И.Р. Пичикян [171] ва дигаронро ворид намуд. Дар миёни тамоми муҳаққиқони хориҷии гурӯҳи дувум ҷойгоҳи осори илмӣ муҳаққиқи таърихи аҳди бостони халқи тоҷик М.А. Дандамаев роҷеъ ба империяи Ҳахоманишиён барҷаста мебошад. Ӯ дар таъйин ва омӯзиши аслу насаби Ҳахоманишиён, ҷанбаҳои мухталифи таърихи ташаккул ва барқарор гардидани империяи онҳо, ҷойгоҳи империяи Ҳахоманишиён дар таърих ва фарҳанги ҷаҳон саҳми бузург гузоштааст.

Дар таҳқиқу омӯзиши таърихи империяи Ҳахоманишиён саҳми И.В. Пянков хеле барҷаста мебошад. Шуруъ аз солҳои 60-уми асри XX роҷеъ ба сиёсати кишваркушоии Куруши Кабир, махсусан ҳучум ба муқобили массагетҳои саҳрогард, таърихи ташкилҳои империяи Ҳахоманишиён, вазъи Осиёи Марказӣ дар аҳди Ҳахоманишиён, мутобиқи маълумоти Ктесий ва ҷанбаҳои умумии таърихи минтақа дар аҳди бостон таҳқиқоти арзишманде анҷом додааст.

Дар омӯзиши таърих ва лашкаркашиҳои шоханшоҳони ҳахоманишӣ, тавсеаи ҳудуди давлати порсҳо дар давраи кишваркушоии Куруши Кабир ва Дорой I ва мушаххас намудани воқеаҳои таърихӣ замони Ҳахоманишиён саҳми муҳаққиқи намоёни таърихи Шарқи Қадим академик В.В. Струве низ назаррас аст. Струве дар таҳқиқоти хеш ба масъалаи вазъи хшатраҳои шарқӣ ва муборизаи мардумони Суғду Бохтар ва сакоиҳову массагетҳо ба муқобили сиёсати ҳахоманишиён тавачҷуҳи махсус зоҳир

намудааст [225; 226; 227; 228; 229; 230; 231].

Ба гурӯҳи сеюм осори муҳаққиқони эронӣ, ба монанди Ш. Баёнӣ [28; 29], Абдулхусайни Зарринқӯб [71; 72], М. Машкур [81], Ҳ. Пирниё [84; 85; 86], М. Ровандӣ [87; 88], Н. Бахтуртош [76], А. Баҳманиш [74], Х. Ганҷӣ [177], К. Гулшанирод [178], Ҷ. Оштиёнӣ [83], А. Нақӯӣ [199; 200], А. Олам [201] ва дигарон дохил мешавад.

Абдулхусайни Зарринқӯб – адабиётшинос ва муаррихи Эрон муаллифи асарҳои зиёд оид ба таърих ва фарҳанги Эрони Бостон мебошад ва дар таҳияи рисола бештар аз ду асараш, яке таърихи мухтасар ва дигаре таърихи мукаммали Эрон мавриди истифодаи васеъ қарор гирифтааст. Аз ҷумла, андешаҳои ӯ дар бораи таърихи ташаккул ва устувор гардидани империяи Ҳахоманишиён арзиши баланди илмӣ доранд [78; 79].

Донишмандоне ба монанди М. Машкур [81], Ҳ. Пирниё [84; 85; 86], М. Ровандӣ [87; 88] ва дигарон дар осори худ роҷеъ ба таърихи Эрон ба паҳлуҳои мухталифи таърихи давлати порсҳо ва унсурҳои муҳимми низомии давлатдорӣ онҳо рӯшанӣ андохтаанд. Ҳамчунин, дар таҳқиқоти Н. Бахтуртош [76], А. Баҳманиш [74], К. Гулшанирод [178], Ҷ. Оштиёнӣ [83], А. Нақӯӣ [199; 200], А. Олам ва А. Пурпошокосин [201] ва дигарон, ки бевосита ба таърихи ташаккул ва рушди империяи Ҳахоманишиён, сиёсати онҳо дар соҳаҳои мухталифи ҳаёти ҷамъиятӣ – иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангии замони Ҳахоманишиён бахшида шудаанд, доир ба масъалаҳои дар рисола таҳқиқшуда маълумоти муфид дастрас гардид. Доир ба ҳаёт, фаъолияти давлатсозӣ ва давлатдорӣ бунёдгузори абардавлати Ҳахоманишиён Куруши Кабир, саҳми ӯ дар пайдорсозӣ ва густариши ҳудуди империяи порсҳо олимони эронӣ – Ш. Баёнӣ [71], Ғ. Наводирӣ [82], А. Халилӣ [91], Ш. Шаҳбозӣ [93] ва дигарон таҳқиқоти ҷолиб гузаронидаанд.

Ба гурӯҳи чорум осори муҳаққиқони тоҷик, ба монанди Б.Ғ. Ғафуров [52; 53; 54], Эмомалӣ Раҳмон [60; 61; 62; 63; 64; 65], Қ. Расулиён [206; 207; 208; 209; 210; 211; 212; 213; 214; 215; 216; 217; 218], Ҳ. Назаров [56], Н.У.

Ғаффорӣ [179], Ҷ.С. Шарифзода [70; 175; 218], Н.С. Муродов [168; 198], М. Ҳазратқулов [68; 69], Б.М. Муҳаммадзода [169] ва дигаронро ворид намудан мумкин аст. Саҳми муҳаққиқону донишмандони тоҷик дар таҳқиқи ҷанбаҳои таърихии ташаккул ва рушди империяи Ҳахоманишиён, низомии идорӣ ва сиёсати дохилию хориҷӣ, мушаххас кардани саҳми онҳо дар рушди тамаддун ва фарҳанги башарият бисёр арзанда мебошад. Дар сарғаҳи ин таҳқиқотҳо академик Бобочон Ғафуров бо осори арзишмандии илмӣ хеш қарор гирифтааст.

Дар асарҳои бунёдии Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таърихи империяи Ҳахоманишиён бо истифода аз манбаҳои муътамади таърихӣ ва натиҷаи таҳқиқоти муҳаққиқони варзида хеле хуб баррасӣ ва таҳлил мешавад. Дар меҳвари таваҷҷуҳи Эмомалӣ Раҳмон нақш ва ҷойгоҳи Ҳахоманишиён дар рушд ва густариши тамаддуни ориёӣ қарор гирифтааст. Дар ин хусус, далелҳои зиёду раднопазире оварда мешавад, ки назари муҳаққиқро таҳким мебахшад [60; 61; 62; 63; 64; 65].

Донишмандии тоҷик Қ. Расулиён нисбат ба дигарон ба омӯзиши таъриху фарҳанги аҳди Ҳахоманишиён таваҷҷуҳи бештар зоҳир намудааст. Дар таҳқиқоти ӯ бештар сароғози таърихи ориёӣҳо, хостгоҳ ва раванди паҳн гардидану сукунат ихтиёр намудани онҳо, умумияти таърихӣ-фарҳангии мардумони ориёитабор, ки заминаи устувори ташаккул ва рушди давлати Ҳахоманишиён гардида буд, ҳамчунин ваҳдати қabilaҳои мухталифи ориёӣ ва нақши бунёдгузори абардавлати порсҳо Куруши Кабир мавриди омӯзиш қарор гирифтааст [206; 207; 208; 209; 210; 211; 212; 213; 214; 215; 216; 217; 218].

Муҳаққиқи дигари тоҷик Ҷ.С. Шарифзода дар робита ба шоҳаншоҳии Ҳахоманишиён пешниҳод менамояд, ки дар шароити имрӯз вобаста ба ҳар як марҳалаи рушди тамаддун ва давлатдорӣ ниёгони тоҷикон – ориёӣҳо таҳқиқоти илмӣ касбӣ дар шакли рисолаи номзадӣ ва докторӣ навишта шавад [70; 175; 218].

Ҳамчунин, Б.М. Муҳаммадзода роҷеъ ба таърихи ташаккул ва рушди низоми давлатдорӣ империяи Ҳахоманишиён таҳқиқоти махсуси илмӣ анҷом додааст, ки дар омӯзиши мавзуи диссертатсия аҳаммияти зиёд дорад. Ӯ дар асоси сарчашмаҳои таърихӣ ва осори муҳаққиқони ватанию хориҷӣ низоми идорӣ империяи Ҳахоманишиёнро баррасӣ кардааст [169].

Сарчашмаҳои асосии таҳқиқот асосан осори хаттии таърихӣ ва ҷуғрофӣи форсӣ мебошад. Аз қабилӣ «Авесто», «Ҷуғрофӣ»-и Страбон, «Таърих»-и Ҳеродот, «Таъриху-р-русули ва-л-мулук»-и Муҳаммад Ҷарири Табарӣ, «Таърихи Табарӣ»-и Абуалии Балъамӣ, «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ ва ғайра истифода шуданд.

Ҳамчунин, сарчашмаҳои таърихи маҳаллӣ, ки роҷеъ ба минтақаҳои таърихи маҳалҳои ҷудогона маълумоти тоза доранд низ ба ин гурӯҳ дохил мешаванд. Осори мазкур дар радифи таърихи як минтақа, доир ба омӯзиши баъзе ҳаводиси Эронӣ Хуросон ва Варорӯд муҳим арзёбӣ мешаванд. Маълумоти ин гуна сарчашмаҳо, маъмулан дар манобеи дигар ба назар намерасанд, ки аз ин ҷиҳат низ аҳаммияти махсус доранд.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо), мавзуҳои илмӣ. Диссертатсия дар доираи барномаи дурнамои корҳои илмиву таҳқиқотии кафедраи таърихи халқи тоҷики факултети таърихи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон омода шудааст. Яке аз бандҳои дурнамои корҳои илмиву таҳқиқотии кафедраи мазкур зери унвони «Таърихнигорӣ таърихи аҳди бостони халқи тоҷик» фарогири мавзуи таҳқиқоти диссертатсионӣ мебошад.

ТАВСИФИ УМУМИИ КОР

Тавсифи умумии таҳқиқот ба ҷанбаҳои асосии таҳқиқ нигаронида шуда, фарогири мақсаду вазифаҳои пажӯҳиш, иҷрои рисолати илмӣ дар таҳқиқи мавзӯ, муайян намудани объекти муҳимми таҳқиқот, мушаххассозии мавзуи баррасишаванда, ҷамъбастанҳои қори илмӣ дар марҳилаҳои гуногун ва давраи таҳқиқот, асосҳои илмӣ мавзӯ ва робитаи он бо консепсия, стратегия ва барномаҳои давлатӣ, маҷмуи натиҷаҳо, хулосаҳо ва дастовардҳои нави илмӣ, ки дар давоми пешбурди

фаъолияти илмӣ ба даст омадаанд, мавриди баррасии амиқ қарор гирифтаанд. Дар нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда ҳулосаҳои асосии илмӣ ва қомилан нава ба ҳимоя манзур гардидаанд. Ҷанбаҳои асосии аҳамияти назариявӣ, дараҷаи эътимоднокии натиҷаҳои диссертатсия, мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ, саҳми шахсии доктараби дараҷаи илмӣ, тасвиб ва амалисозии марҳилаҳои муҳими раванди таҳқиқот, интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия, сохтор ва ҳаҷми он яке аз масъалаҳои муҳимме мебошад, ки дар таҳқиқоти илмӣ пурра мавриди қарор гирифтааст.

Мақсади таҳқиқот. Ҳадаф аз пажӯҳиши мавзӯи мазкур пеш аз ҳама омӯзиши амиқу дақиқ баъзе аз виграҳҳои таърихи империяи Ҳахоманишиён бар асоси таҳлилу баррасӣ ва қиёси осори муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ мебошад. Натиҷаи ниҳони таҳқиқи мавзӯи мазкур дар он зоҳир мегардад, ки баъзе масоили баҳсталаб дар заминаи манфиатҳои миллӣ рӯшану возеҳ шаванд.

Вазифаҳои таҳқиқот. Тавассути пажӯҳиши масоили муҳими таърихи империяи Ҳахоманишиён саҳми муҳаққиқони ватанию хориҷӣ дар таърихнигории муосир возеҳу рӯшан шудааст. Дар асоси таҳлили маводди осори муҳаққиқон ва манбаъҳои таърихӣ вазифаҳои зайлро амри зарурӣ донистем:

- баррасӣ ва таҳқиқи масоили назариявӣ методологии омӯзиши таърихи шоҳаншоҳии Ҳахоманишиён;
- таҳлилу баррасии осори муҳаққиқон ва манобеи таърихӣ роҷеъ ба шахсияти Куруши Кабир ва раванди таъсиси империяи Ҳахоманишиён;
- баррасии масъалаи хусусияти низоми идории шоҳаншоҳии Ҳахоманишиён дар асоси таҳқиқоти донишмандон;
- омӯзиш ва бозтоби сиёсати хориҷӣ ва кишваркушоии шоҳони ҳахоманишӣ дар осори муҳаққиқон;
- баррасии назари илмӣ муҳаққиқон роҷеъ ба махсусияти авзои иқтисодиву иҷтимоии империяи Ҳахоманишиён;

– омӯзиш ва баррасии махсусияти фарҳанги аҳди Ҳахоманишиён дар асоси осори муҳаққиқон ва сарчашмаҳои таърихӣ.

Объекти таҳқиқоти диссертатсионӣ аз таҳқиқи масъалаҳои мубрами таърихи империяи Ҳахоманишиён бар асоси осори муҳаққиқон иборат аст. Дар радифи осори муаррихон роҷеъ ба масъалаи таҳқиқшаванда, ҳамчунин натиҷаи таҳқиқоти бостоншиносӣ мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор гирифтааст.

Мавзуи таҳқиқот аз омӯзиши масоили мубрами таърихи империяи Ҳахоманишиён дар асоси осори муҳаққиқон иборат мебошад. Махсусан, мавзуи заминаҳои ташаккули империя, шахсият ва талошҳои Куруши Кабир ба унвони бунёдгузори нахустин империя дар таърихи башар аз дидгоҳи муҳаққиқон, бозтоби сиёсати кишваркушоии шоҳони ҳахоманишӣ дар осори муҳаққиқон, унсурҳои фарҳанги ориёҳо – дину оин, забон, авомили шикасти империя ва ғайра таҳқиқу баррасӣ мегардад.

Марҳила, макон ва давраи таҳқиқот (доираи таърихӣ таҳқиқот). Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар мавзуи баррасишаванда асосан солҳои 2018-2025, яъне замони ба ҳайси аспиранти кафедраи таърихи халқи тоҷик фаъолият намудани муаллиф сурат гирифтааст. Дар ин давра бештари корхоро дар кафедраи таърихи халқи тоҷики факултети таърихи ДМТ, Китобхонаи миллӣ ва Маркази мероси хаттии АМИТ ба анҷом расонидааст.

Чаҳорчӯбаи хронологии таҳқиқот нимаи дувуми асри VI ва нимаи дувуми асри IV то милод, яъне замони ҳукумати Ҳахоманишиён (550-320)-ро фаро мегирад.

Чаҳорчӯбаи ҷуғрофии таҳқиқот ҳудуди таърихӣ Эрон, Шарқи Наздик, Осиёи Хурд, Осиёи Марказӣ, Афғонистон ва қисман Покистону Ҳиндустонро ҳамчун қаламрави империяи Ҳахоманишиён дар бар мегирад.

Асоси назариявии таҳқиқотро усулҳои муносибати комили муназзам ва маърифатӣ дар илми муосири таърих маъмул – таърихият, пайвастагии хронологӣ ва мантиқии баёни воқеаҳо, масъалагузорӣ, қиёси назарӣ, шаффофият ва воқеият дар асоси далелҳо ташкил медиҳад. Усулҳои

мазкур дар пайвастагӣ бо ҳам ба мо имкон дод, то масъалаҳои мубрами таърихи империяи Ҳахоманишиёнро дар асоси қиёси маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ ва осори муҳаққиқон аз назари таърихшиносӣ таҳлилу баррасӣ намоем. Бо таваҷҷуҳ ба равандҳои таърихӣ ва инъикоси он дар осори муаррихон ва муҳаққиқони ватанию хориҷӣ, мо имкон ёфтем, ки вижагиҳои таърихнависиини ин марҳаларо нишон диҳем. Усули таҳлилий-муқоисавӣ дар раванди баррасии масъалаҳои фарогири мавзӯ имкон дод, ки хулосаҳои амиқу мушаххас ироа шавад.

Ҳамчунин, истифодаи усули пайвастагии хронологӣ-мантиқӣ имкон дод, ки ҳаводиси муҳимму сарнавиштсози аҳди бостон ва ибтидои асрҳои миёна пайдарпай шарҳу тавзеҳ ёбанд.

Дар ин радиф, дар диссертатсия аз равиши омехтаи соҳавӣ низ истифода бурда шуд, зеро баъзе масоили мавзӯи таҳқиқоти мо бо илмҳои бостоншиносӣ, манбаъшиносӣ, таърихшиносӣ, хронологияи таърихӣ, ҷуғрофиёи таърихӣ, фарҳангшиносӣ, забоншиносӣ ва ғайра пайвастагии илмӣ ва мантиқӣ дорад.

Навгони илмӣ таҳқиқот дар чунин нуктаҳо асоснок карда мешавад:

– масоили назарию методологии таҳқиқи таърихи империяи Ҳахоманишиён баррасӣ гардид. Муайян шуд, ки муҳаққиқон дар раванди пажӯҳиши масъалаи мазкур аз усулҳо, методҳо ва концепсияҳои мухталифи таҳқиқоти илмӣ истифода намудаанд. Махсусан, муаллиф дар ин раванд ба концепсияи тамаддунии таҳқиқи таърих бартарӣ медиҳад;

– дидгоҳи муҳаққиқон роҷеъ ба шахсияти Куруши Кабир ва таъсиси империяи Ҳахоманишиён мушаххас гардид. Назари дахҳо муҳаққиқи варзидаи ватанию хориҷӣ дар муносибат ба шахсият ва давлатсозии давлатдории Куруши Кабир қиёс шуда, назари илмӣ мо пешниҳод шудааст;

– низоми идории империяи Ҳахоманишиён дар заминаи осори муҳаққиқони хирфай, ки муддати мадид дар ин хусус таҳқиқоти арзишманд

анҷом додаанд, пешниҳод шуда, вижагии сохтор, шакл ва низоми давлатдории шоҳони ҳаҳоманишӣ баррасӣ гардид.

– сиёсати хориҷӣ ва кишваркушоии шоҳони Ҳаҳоманишиён дар асоси манобеи мавҷуда ва осори муҳаққиқон таҳлилу баррасӣ шуд. Махсусияти сиёсати хориҷӣ ва кишваркушоии шоҳони ҳаҳоманишӣ, аз ҷумла Куруши Кабир, Дорюши Кабир ва Хишоёршо инъикос гардид. Муайян шуд, ки дар омӯзишу таҳлили воқеъбинонаи ин самти давлатории аҷдоди тоҷикон кадом муҳаққиқон нақши бориз гузоштаанд;

– бо истифода аз маълумоти осори таърихӣ ва натиҷаи пажӯҳиши муҳаққиқон вазъи иқтисодӣ-иҷтимоии империяи Ҳаҳоманишиён ба риштаи таҳлил кашида шуд. Мушаххас гардид, ки низоми иқтисодӣ-иҷтимоии созмондодаи шоҳони ҳаҳоманишӣ аз ҷониби сулолаҳои минбаъдаи ҳукумрони минтақа қабул ва идома дода шуд.

– фарҳанги аҳди Ҳаҳоманишиён дар асоси осори муҳаққиқон таҳлил шуда, рӯшан гардид, ки тамоми аносири фарҳангӣ ва тамаддуни ориёӣ маҳз дар ҳамин марҳала ба авҷи олии рушд расида буд, ки барои исботи ин муаллиф вазъи адён, фарҳанги модию маънавӣ, шахрсозӣ, санъати тасвирӣ ва маърифати замонро мисол овардааст.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда: Дар асоси пажӯҳиши осори муҳаққиқон ва манбаъҳои таърихӣ доир ба таърихи империяи Ҳаҳоманишиён ба унвони нахустин империя дар таърихи башар матлабҳои зер ба ҳимоя пешниҳод мешаванд:

1. Дар асоси таҳлили осори муҳаққиқон мушаххас гардид, ки дар омӯзиш ва таҳқиқи масоили мубрами таърихи аҳди қадими халқи тоҷик, махсусан шоҳаншоҳии Ҳаҳоманишиён бештар аз ду концепсия, яъне концепсияи марксистӣ ва концепсияи тамаддунии омӯзиш ва пажӯҳиши таърих истифода шудааст. Дар робита ба ин пешниҳод менамоем, ки империяи Ҳаҳоманишиён маҳсули тамаддуни ориёӣ буда, ҳамчун давлати мутамаддин арзи вуҷуд намудааст. Аз нигоҳи мо дар доираи концепсияи тамаддуни таҳқиқи таърих омӯхтани ин марҳалаи муҳими давлатдории

ачдоди тоҷикон ба манфиат аст.

2. Дар замони муосир шинохти шахсият ва эътирофи корномаи Куруши Кабир ба ҳайси асосгузори нахустин империя дар таърихи башар ва густаришбахши тамаддуни ориёӣ муҳим мебошад. Махсусан, дар раванди бунёди давлати миллӣ ва ташаккули тафаккури миллӣ муаррифии шоистаи чунин шахсиятҳо зарур аст. Месазад, ки дар мавзуи шахсият ва корномаи Куруши Кабир таҳқиқоти махсуси илмӣ дар доираи рисолаҳои номзадӣ ва докторӣ аз ҷониби муҳаққиқони ватанӣ анҷом дода шавад. Чун осори на ҳама муҳаққиқони хориҷӣ дар ин хусус воқеъбинона масъаларо инъикос менамоянд.

3. Натиҷаи таҳлили осори муҳаққиқон нишон медиҳад, ки Куруши Кабир ба низоми хоссаи давлатдорӣ асос гузошт, ки дар натиҷаи такмилу таҷдиди аркони идорӣ минбаъд аз ҷониби меросбаронаш ба империяи тавоно табдил ёфт. Дар таърихи башарият бори аввал чунин як сохтори муназзам ба вучуд оварда шуд, ки аз лиҳози ҳудуд, фарогирии ҳайати этникӣ ва гуногунии фарҳангҳо ҳамто надошт.

4. Дар замони Ҳахоманишиён ҳаёти иқтисодӣ ва иҷтимоии аҳоли якранг набуда, хусусиятҳои хосси маҳаллии хешро дошт. Ҳар як минтақа, махсусан Осиёи Марказӣ, Эрон, Шарқи Наздик, Осиёи Хурд ва Миср хусусиятҳои хосси иқтисодӣ ва иҷтимоиро дошт. Вале умумиятҳо низ вучуд доштанд, ки дар вусъати муносибатҳои тиҷоратӣ дида мешуд. Бунёди роҳи шоҳӣ омили васли тамоми манотиқи империя гардида буд. Замони ҳукумати Ҳахоманишиёнро дар асоси тамоми далелу аснод метавон давраи ҷаҳонӣ гардидани аносири фарҳангу тамаддуни ориёӣ номид. Бори аввал дар таърихи башар дар заминаи сиёсати шоҳони ҳахоманишӣ гуфтугӯи фарҳангҳо ба миён омад. Фарҳанги ориёӣ бо фарҳанги мардумони Шарқи Наздик, Миср ва ҷанубу шарқи Аврупо омехта шуда, тамаддуни ориёӣ боз ҳам ғанӣ гардид.

Аҳаммияти назарӣ ва илмию амалии таҳқиқот ба таҳқиқи масоили мубрами таърихи империяи Ҳахоманишиён бар асоси осори муҳаққиқон,

маълумоти манбаҳои таърихӣ ба забони форсӣ, осори ҷуғрофӣ-таърихӣ сайёҳону муаррихони асримиёнагӣ, таҳқиқоти олимону муҳаққиқони русу аврупоӣ, амрикоӣ ва дастовардҳои илмӣ таърихнигорони ватанӣ таъямонамояд. Мавзуи таҳқиқот аз таҳлили осори муҳаққиқон маводду манбаҳои таърихӣ форсӣ ва осори муҳаққиқони муосири ватанию хориҷӣ иборат мебошад ва раванди ташаккули нахустин империяи ҷаҳонӣ, тамаддуни ориёӣ, шоҳаншоҳии муктадири Ҳахоманишиён, низоми идорӣ, ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ фарҳангии мардумони дохили империя, омилҳои шикасту рехти империя дар асоси вазифаҳои бамиёнгӯзошташуда, ки усулҳои шаффофият, таърихият ва мушаххасотро ба назар гирифтаанд, фаро мегирад.

Аҳаммияти илмию амалии таҳқиқоти мазкур дар он ифода меёбад, ки дар асоси таҳлилҳо ва таҳқиқотҳо масъалаҳои муҳиму баҳсноки таърихӣ аҳди империяи Ҳахоманишиён дар асоси осори муҳаққиқони нимаи дувуми асри XX ва ибтидои асри XXI муайян гардидааст. Омӯзиши таҳқиқоти мазкур ҳамчун мавзуи муҳими таърихӣ, на танҳо аҳаммияти калони илмиву амалӣ дорад, балки он барои рӯшан сохтани саҳифаҳои таҳқиқнагардида ва норавшани давраи мазкур, ҳамчунин, барои тарбияи наслҳои ҷавони имрӯза ва ояндаи миллат кумак хоҳад расонд.

Таҳқиқоти мазкур метавонад зимни таҳияи корҳои илмӣ доир ба масъалаҳои муҳими таърихӣ давлатдорӣ аҳди бостонии халқи тоҷик тартиб додани барномаҳо, дастурҳои таълимӣ, таҳияи курсҳои махсус доир ба давраи мавриди таҳқиқ барои донишҷӯёни ихтисоси таърихӣ макотиби олии Ҷумҳурии Тоҷикистон истифода шавад.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсиониро маълумоти дақиқу муътамади сарчашмаҳои таърихӣ, маводди таҳқиқотӣ, коркарди натиҷаҳои таҳқиқот, ҳаҷми интишорот, таҳлил, баррасӣ ва муқоисаи илмию амалии нуқтаҳои асосии таҳқиқот, ташкил медиҳад. Хулосаву тавсияҳо дар асоси таҳлили илмӣ натиҷаҳои таҳқиқоти назарӣ ва амалӣ пешниҳод гардидааст.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзуи таҳқиқот ба банди 2 - Таърихнигории ватанӣ ва ҷаҳонӣ; методу усулҳои дониши илмӣ он; мактабҳои таърихнигорӣ; ҷанбаҳои ниҳодинаи илми таърих ва 4 - Истифодаи дастовардҳои илми хориҷӣ дар таърихнигории ватанӣ; таърихнигории хориҷии масъалаҳои асосии таърихи ватании шиносномаи ихтисоси 6.1.5. Таърихнигорӣ, маъхазшиносӣ ва методҳои таҳқиқоти таърихӣ, ки аз ҷониби КОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ шудааст, мувофиқат менамояд.

Саҳми шахсии доктарабони дарёфти дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Муаллифи диссертатсия бо сатҳи нағзони илмӣ диссертатсионӣ, матлабҳои илмӣ, ки ба ҳимоя пешниҳод мешаванд, мақолаҳои илмӣ, маърузаҳо дар конференсияҳои илмиву амалӣ ва семинарҳои назариявӣ, ҳамзамон, дар таҳияи барнома ва васоити таълимӣ дар мактаби олии саҳмгузор мебошад. Ҳамчунин, таҳияи нақшаву дебоча, таълифи таҳқиқот, масъалагузорӣ ва услуби диссертатсия саҳми шахсии муаллифи диссертатсияро нишон медиҳад.

Тасвир ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсия дар кафедраи таърихи халқи тоҷики факултети таърихи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон омода ва дар ҷаласаҳои муштараки кафедраи мазкур ва кафедраи таърихнигорӣ ва архившиносӣ муҳокима шудааст. Матлабҳои назариявӣ ва амалии таҳқиқот, пешниҳоду тавсияҳои диссертатсия дар маводди конференсияи сатҳи байнламилаӣ, ҷумҳуриявӣ ва донишгоҳӣ баён шуда, бо забони тоҷикӣ нашр шудаанд.

Ҳамчунин, дар 7 мақолаи илмӣ, ки 4-тои он дар нашрияҳои тақризшавандаи маҷаллаҳои КОА-и назди Вазорати илм ва маълумоти олии Федератсияи Русия ва КОА назди Президенти ҚТ ворид буда, инъикос ёфтааст.

Интишорот аз рӯи мавзуи диссертатсия. Мазмунҳои асосии диссертатсия дар 7 мақолаи илмӣ инъикос шудааст. Аз ин миён 4 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии

Тоҷикистон ва 3 мақола дар конфронсҳои илмӣ-назариявӣ ҷумҳуриявӣ ба таърифи расидаанд.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз пешгуфтор, се боб, шаш зербоб, хулоса ва рӯйхати сарчашмаву адабиёти истифодашуда (234 номгӯй) иборат мебошад.

БОБИ 1. РАВАНДИ ТАЪСИСИ ИМПЕРИЯИ ҲАХОМАНИШИЁН ВА БОЗТОБИ ОН ДАР ОСОРИ МУҲАҚҚИҚОН

1.1. Масоили назарию методологии омӯзиши таърихи империяи

Ҳахоманишиён

Дар хусуси таърихи давлатдории замони қадимтарин ва қадими аҷдоди тоҷикон – ориёӣҳо муҳаққикони зиёди хориҷӣ ва ватанӣ бо истифода аз метод ва усулҳои таҳқиқоти таърихӣ ва концепсияҳои илмӣ пажӯҳиш анҷом додаанд. Таҳлилу омӯзиши осори аксаран муҳаққикони хориҷӣ нишон дод, ки дар маркази таваҷҷуҳи онҳо таърихи ташаккул ва рушди давлатдории аҷдоди тоҷикон қарор дорад. Дар хусуси раванди ташкил ва рушди империяи Ҳахоманишиён, ки аз ҷониби ниёғони тоҷикон – ориёӣҳо ташкил шуда буд, манобеи зиёди таърихӣ, махсусан катибаҳои шоҳаншоҳони сулолаи мазкур, солномаҳои таърихӣ, фармону асноди дафтардорӣ ҳокимияти марказӣ ва ҳокимони маҳаллӣ, асноди ҳуқуқӣ, муқотиботи расмӣ мансабдорони сатҳи мухталиф, дастурамалҳои ташкили ҳокимияти давлатӣ, асноди ҷамъоварӣ боҷ пардохтҳои давлатӣ, асноди дигари марбут ба ҳаёти иқтисодӣ ва фарҳангӣ, маълумоти таърихнигорон ва ҷуғрофиёдонони юнонӣ румӣ, рисолаҳои илмӣ, мазҳабӣ ва ғайра то имрӯз расидаанд, ки маълумоти арзишманде медиҳанд. Муҳаққикони ватанӣ ва хориҷӣ бо истифодаи васеъ аз манобеи мазкур ҷанбаҳои мухталифи империяи Ҳахоманишиёнро таҳқиқ намуда, хулоса ва пешниҳодҳои мушаххас ироа намудаанд.

Дар навбати аввал аз аҳаммияти хоссаи сарчашмаҳое, ки бо забонҳои порсии қадим, ошурӣ, оромӣ, эломӣ, бобилӣ, юнонӣ, румӣ, арманӣ ва ғ. нигошта шудаанд, ишора намудан ба маврид аст. Дар сарчашмаҳои мазкур раванди воқеоти таърихӣ, ба монанди сиёсати кишваркушоии шоҳони Ҳахоманишиён ва ҳуҷуми онҳо ба манотиқи ҳамҷавор, ташкили низомии идории давлатдорӣ, хусусиятҳои ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ, фарҳангӣ, оину анъана ва русуми мардумони сокини империя, равобити Ҳахоманишиён бо

минтақаҳо ва мардумони дигар – Бобил, Миср, Юнон ва амсоли инҳо инъикос мегарад. Роҷеъ ба таърихи ташаккули давлатдории порсҳо то ташкилѐбии империяи тавоно, давраи рушду таҳкими мақоми империяи Ҳахоманишиѐн, вижагиҳои муносибати дучониба бо сарзаминҳову мардумони сокини империя, кишвару давлатҳои ҳамҷавор адабиѐти зиѐди илмӣ-таҳқиқотӣ ба забонҳои тоҷикӣ, форсӣ, юнонӣ, ибрӣ, англисӣ, олмонӣ, фаронсавӣ, русӣ ва ғайра вучуд дорад, ки дар раванди самаранокии таҳқиқи мавзуъ мусоидат менамояд.

Дар хусуси мавзуи баррасишаванда таҳқиқоти муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ арзиши баланд доранд. Осори муҳаққиқони мазкур ба ҷанбаҳои мухталифи таърихи рушду такомули империяи Ҳахоманишиѐн ва сохтору ниҳодҳои марказӣ ва маҳаллии он баҳшида шудаанд.

Ахбори зиѐду фарогире роҷеъ ба империяи Ҳахоманишиѐн, шӯҳрони он, ҳаёати этникӣ, яъне қавму мардумони дар қаламрави он маскунбуда, расму оин ва оину анъанаҳои давлатдорӣ, фарҳанги ташрифотӣ дар дарбори шӯҳаншӯҳӣ ва масоили дигари низоми давлатдории аҷдоди тоҷикон дар аҳди бостон, мушкилоти равобит бо мамолики ҳамҷавор дар асарҳои таърихӣ чуғрофиѐӣ ва таърихномаҳои муаллифони Юнон ва Руми Қадим – Ҳеродот [2; 3; 4], Арриан [19], Диодори Ситсилиягӣ [27], Квинт Куртсий [7], Ксенофонт [10; 11], Ктесий [12; 13], Плиний [205], Плутарх [41], Эсхил [48] ва муаррихону чуғрофиѐдонҳои аҳди қадим вучуд дорад. Дар осори мазкур ҳаѐти сиѐсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии ақовми ориѐӣ ва дигар халқҳои маскун дар ҳудуди империяи Ҳахоманишиѐн инъикос мегардад, ки таҳқиқу омӯзиши он дар айни замон бисёр муҳим ва саривақтӣ мебошад.

Дар доираи масъалаҳои дар рисола баррасишаванда маълумоти саҳеҳ ва пуарзиш дар осори Алӣ ибн Ҳусайни Масъудӣ [14], Ибни Балхӣ [6], Муҳаммад Ҷарири Табарӣ [16], Аҳмади Яъқубӣ [94], Ибни Арабӣ [5] ва дигарон пешниҳод мешавад. Маводди мазкур дар робита ба таърихи империяи Ҳахоманишиѐн аз ҷониби муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор гирифтааст. Вале то имрӯз баъзе масъалаҳои марбут

ба давраи таҳқиқшаванда, ки дар осори аҳди атиқа инъикос мегардад, рӯшану возеҳ нашудааст. Ҳарчанд муддати зиёд манбаъҳои таърихӣ марбут ба аҳди Ҳахоманишиён аз ҷониби муҳаққиқони хориҷӣ таҳқиқ шудааст, аммо то ҳол баъзе мушкилот дар ироаи маълумот аз ҷониби муаллифон ҷой дорад, ки ҳангоми таҳқиқ дар рисола иброз мешавад.

Дар миёни донишмандони давраи нав роҷеъ ба таҳқиқу таҳқиқу омӯзиши таърихи империяи Ҳахоманишиён муҳаққиқи варзида И.В. Пянков тавассути осори таҳқиқотии хеш саҳми хеле муассир гузоштааст. Таҳқиқоти муҳаққиқ дар робита ба таърихи империяи Ҳахоманишиён аз аз солҳои 60-уми асри XX шуруъ гардидааст. Ӯ дар хусуси сиёсати кишваркушоии асосгузори империя Куруши Кабир, махсусан сиёсати кишваркушоии ӯ дар муносибат ба муқобили массагетҳои сахрогард, дар асоси таҳлилу омӯзиши маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ юнонӣ ва румӣ дар бораи раванди ташкилёбии империяи Ҳахоманишиён, сиёсати шоханшоҳони Ҳахоманишиён дар муносибат ба Осиёи Марказӣ бо истифода аз маълумоти Ктесий – муаррихи Юнони Қадим ва умуман ҷанбаҳои умумии таърихи минтақа дар аҳди бостон таҳқиқоти арзишманде анҷом додааст, ки истифодаи он ба маврид ва муҳим аст [58, с. 183-186]. И.В. Пянков пажӯҳишоти худро дар доираи концепсияи марксистии таҳқиқи таърих нигоштааст, ки барои омӯзиши ин марҳалаи давлатдорӣ аҷдоди тоҷикон – ориёӣҳо муҳим арзёбӣ мешавад.

Дар миёни тамоми муҳаққиқони хориҷӣ ҷойгоҳи осори илмӣ муҳаққиқи таърихи аҳди бостон халқи тоҷик М.А. Дандамаев роҷеъ ба империяи Ҳахоманишиён низ барҷаста мебошад. М.А. Дандамаев дар нимаи дувуми асри XX ва аввали асри XXI ба ҳайси олими намоён ва муҳаққиқи Эрони бостон дар омӯзиши баромади этникӣ ва иҷтимоии сулолаи Ҳахоманишиён, ҷанбаҳои муҳталифи таърихи ташаккул ва қудрат гирифтани империяи Ҳахоманишиён, ҷойгоҳи ин империя дар таърих ва тамаддуни башарӣ саҳми муассиру мондагору гузоштааст. Асарҳои пуярзиши М.А. Дандамаев дар таҳқиқи масъалаҳои муҳими таърихи

империяи Ҳахоманишиён барои чанд насл олимону муҳаққиқони таърихи Эрони бостон роҳнамои таҳқиқоти илмӣ боқӣ хоҳанд монд [187, с. 3-21]. Дар таҳқиқи мавзуи диссертатсия мо низ аз осори ин донишманди варзида ба таври хеле васеъ ва самаранок истифода намудем. Муҳаққиқ бештар ба ҷанбаҳои сиёсӣ ва иқтисодию иҷтимоии аҳди Ҳахоманишиён таваҷҷуҳ кардааст. Аз нигоҳи раваншиносии муосири илмӣ, бо дарназардошти осори гаронбаҳо метавон гуфт, ки М.А. Дандамаев яке аз муваффақтарин пажӯҳишгарони таърихи империяи Ҳахоманишиён ба шумор меравад. Дар осори ӯ маводди фаровони аҳди бостон ва натиҷаи таҳқиқи муҳаққиқони аврупоӣ ва амрикоӣ бештар баррасӣ мешавад, ки аз нуқтаи назари таърихшиносӣ ҳамто надорад. Ӯ аввалин шуда, таърихи сиёсии империяи Ҳахоманишиёнро бо истифода аз манбаъҳои зиёди таърихӣ бо тафсил шарҳу тавзеҳ медиҳад. Дар меҳвари диққати ӯ раванди ташаккули империя, махсусан ҳадамоти асосгузори он Куруши Кабир, сиёсати кишваркушоии шоҳони ҳахоманишӣ, низомии идорӣ ва авзои дохили дарбори шоҳаншоҳӣ қарор гирифтааст [24]. Ҳамчунин, асари махсус роҷеъ ба авзои унсурҳои фарҳанг ва иқтисоди замони Ҳахоманишиён таълиф намудааст, ки аз рушди босуръати самтҳои мазкур ва таваҷҷуҳи ҳукумати шоҳаншоҳӣ ба он хабар медиҳад [25]. Дар маҷмӯъ, осори М.А. Дандамаев бо истифода аз концепсияҳои марксистӣ ва тамаддунии таҳқиқи таърих нигошта шуда, дар омӯзиши таърихи империяи Ҳахоманишиён аҳаммияти хеле арзишманд дорад.

Дар ин замина таҳқиқоти муҳаққиқоне ба монанди В.П. Орлов [170; 202; 203; 204], Э.В. Рунг [219; 220; 221; 222; 223], А.С. Сапогов [224] ва дигарон аҳаммияти калони илмӣ доранд. Осори муҳаққиқони мазкур бозгӯи баъзе аз вижагиҳои замони ҳукумати Ҳахоманишиён мебошад. Бояд гуфт, ки муҳаққиқони мазкур дар доираи концепсияи марксистии таҳқиқи масоили мубрами таърих масъаларо таҳқиқу баррасӣ намудаанд. Дар осори онҳо бештар ба масоили сиёсии замони Ҳахоманишиён, махсусан раванди ба тахт нишастани меросбарон, мубориза барои тоҷу тахт, баъзе аз

мочароҳои дохилӣ, мақоми аъёну ашрофи эронӣ, муносибатҳои Ҳахоманишиён бо Юнон ва мубориза барои нуфуз дар соҳили баҳри Миёназамин ва Осиёи Хурд, таркиби иҷтимоии ҷомеаи Ҳахоманишиён ва амсоли ин таваҷҷуҳ зоҳир мегардад. Махсусан, муносибатҳои дучонибаи Ҳахоманишиён ва Юнон дар замони ҳукумати Дорой I ва Хишоёршо аз ҷониби Э.В. Рунг таҳқиқу баррасӣ шудааст. Авомили қудрату тавони шоҳони ҳахоманишӣ, муносибатҳои дохилии кишвар, мақоми ашхоси алоҳида, яъне элитаи сиёсӣ, ҳамчунин раванди муборизаҳо барои тоҷу тахт бештар таваҷҷуҳи донишмандони мазкурро ҷалб намудааст. Хусусиятҳои низоми идорӣ, таъсири таҷрибаи давлатдорӣи юнониён, Миср, Бобил ба Форс ва муносибати аъёну ашрофи эронӣ бо мардумони дигари дохили шоҳаншоҳӣ, густариши сиёсати бунёдгузори империя Куруши Кабир дар манотиқи Осиёи Хурд ва Бобил аз назари концепсияи марксистӣ баррасӣ мешавад, ки истифодаи ин осор дар рисола ба маврид мебошад.

Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар Тоҷикистон, Эрон, Русия ва дигар кишварҳо анҷом дода шудаанд, ки бештар моҳияти таърихнигорӣ ва омӯзиши афкори фарҳангӣ доштаанд ва дар таҳияи рисолаи диссертатсионии Р.Р. Вергазов [165], И.Н. Медведская [166], М.В. Мелников [167], В.П. Орлов [170], И.Р. Пичикян [171], Э.В. Рунг [172], А.С. Сапогов [173] мавриди истифода қарор гирифтанд. Осори муҳаққиқони мазкур низ бо истифода аз методҳои таҳқиқоти тамаддунӣ ва марксистии таърих нигошта шудаанд, ки омӯзиш ва истифодаи онҳо дар айни замон ба манфиат мебошад. Бартарии осори муҳаққиқони мазкур дар он аст, ки натиҷаи бевоситаи таҳқиқоти илмиашон буда, вобаста ба паҳлуҳои муҳталифи мавзӯ рисолаҳои номзадӣ ва докторӣ навиштаанд. Р.Р. Вергазов роҷеъ ба махсусияти санъати замони Ҳахоманишиён дар қисмҳои шимолии империя рисолаи номзадӣ навиштааст, ки дар он аносири фарҳангии ин марҳала, махсусан санъати рассомӣ бештар баррасӣ мешавад. Муҳаққиқ бо истифода аз осори бостонӣ ва натиҷаи таҳқиқи бостоншиносон, дар ҳудуди Эрон ва Шарқи Наздик ба хулосае меояд, ки яке аз унсурҳои меҳварии

фарҳанги ориёҳо дар аҳди Ҳахоманишиён санъати тасвирӣ ба шумор мерафт. Дар санъати тасвирии ин давра ӯ аз таъсири фарҳанги юнонӣ низ хабар медиҳад.

Донишманди эронӣ Г. Чаводӣ дар доираи рисолаи номзадии худ роҷеъ ба хусусияти низоми давлатдорӣ аҳди бостони Эрон ва Осиёи Марказӣ ибрази андеша менамояд, ки дар меҳвари он замони ҳукумати Ҳахоманишиён қарор гирифтааст [27]. Ба назари ӯ, маҳз дар замони Ҳахоманишиён ниҳодҳои мукамал ва муназзами идораи давлатӣ ташаккул ёфтанд, ки минбаъд аз ҷониби сулолаҳои дигар, махсусан юнону мақдуноҳо ва портҳои сосониён мавриди истифода қарор гирифтанд. Дар ин хусус аз ташаккули низоми девонсолорӣ Ҳахоманишиён мисол меорад, ки минбаъд ҳеле рушду раванқ меёбад. Ба назари муҳаққиқ Ҳахоманишиён шакл ва усули мутамаддини давлатдорӣ эҷод намуданд. Осори Г. Чаводӣ дар доираи консепсияи тамаддунии таҳқиқи таърих нигошта шудааст, ки дар меҳвари он аносири тамаддун, махсусан усули давлатдорӣ қарор гирифтааст.

Муҳаққиқи дигар И.Н. Медведская дар рисолаи доктории ҳеш таърихи Эронро дар арафаи ташкили империяи Ҳахоманишиён, яъне замони ҳукумати Мод баррасӣ менамояд [166]. Ӯ заминаҳои ташкили нахустин империяро аз ҷониби Куруши Кабир бо тафсил ибраз намуда, авомили шикасти Мод ва зуҳури империяи Ҳахоманишиёнро дар асоси таҳлили осори атиқа, махсусан ахбори муаррихон баррасӣ менамояд. Ташкилшавии империяи Ҳахоманишиёнро таҳаввулоти бузурги сиёсӣ ва иҷтимоиву фарҳангӣ, на танҳо дар Эрон, балки дар манотиқи ҳамҷавор, махсусан Шарқи Наздик ва Осиёи Хурд номидааст.

Муҳаққиқи дигар М.В. Мелников дар рисолаи номзадии худ дар доираи консепсияи тамаддунии таҳқиқи таърих масъалаи ҷойгоҳ ва нуфузи дини зардуштиро дар Эрони замони Ҳахоманишиён мавриди пажӯҳиш қарор додааст. Аз натиҷаи таҳқиқи ӯ бармеояд, ки зардуштия дар аввали ҳукумати Ҳахоманишиён, махсусан дар замони Куруши Кабир он қадар

нуфузу мартабаи хосса надоштааст. Танҳо баъди ба тахт нишастани Дорони I заминаҳои таҳкими мақоми зардуштия дар империя ба вуҷуд меояд. Ё барои исботи ақидаи хеш чун дигар муҳаққиқон аз навиштаҷоти катибаҳои Бесутун мисол меорад.

И.Р. Пичиқян бошад, дар рисолаи доктории худ маданияти Бохтарро дар аҳди ҳукумати Ҳахоманишиён ва юнониён таҳқиқ намудааст [171]. Ё низ дар доираи концепсияи тамаддунии таҳқиқи таърих масъаларо баррасӣ менамояд. Замони ҳукумати Ҳахоманишиёнро давраи авҷи рушду густариши аносири фарҳанги ориёӣ дар ҳудуди шарқии империя, яъне Бохтар номидааст. Дар таҳқиқоти ӯ маданияти Бохтар дар аҳди Ҳахоманишиён ва юнониён, бо дарназардошти таъсири байниҳамдигарӣ, баррасӣ мешавад. Ҳамчунин, тафовут ва хусусияти маданияти Ҳахоманишиёнро аз эллинизм нишон додааст. Таъсири маданияти мардумони ориёӣ, махсусан Бохтар ба фарҳанги юнонӣ мушаххас инъикос карда шудааст.

Зикр намудан ба маврид аст, ки пажӯҳиши аксари муҳаққиқони аврупоӣ дар доираи концепсияи тамаддунии таҳқиқоти таърих сурат гирифтааст. Масалан, Л. Аллен мебошад, ки дар маркази таҳқиқоташ аносири фарҳанг ва тамаддуни аҳди Ҳахоманишиён тавачҷуҳ кардааст. Муҳаққиқ бештар ба авомили густариши аносири фарҳанги ғанӣ ва ёдгориҳои меъмории аҳди Ҳахоманишиён мароқ зоҳир намудааст. Махсусан, пойтахти империя – Тахти Чамшед (Персеполис)-ро ҳамчун намунаи барҷастаи фарҳанги Ҳахоманишиён мисол овардааст. Ҳамчунин, дар заминаи таҳлили дидгоҳи аврупоиён ба ёдгориҳои меъмории ин давраи таърихӣ ва шарҳи матни сарчашмаҳои таърихӣ оид ба давлати Ҳахоманишиён иқдом намудааст [95, с. 21-36].

Муҳаққиқ ва донишманди фаронсавӣ П. Бриан низ дар доираи концепсияи тамаддунии таҳқиқи таърих аксаран ба хусусияти ҳукмронии шоҳони ҳахоманишӣ, низоми чамъоварии бочу хироҷ ва уҳдадориҳои замони Ҳахоманишиён тавачҷуҳ намуда, доир ба таърихи империяи Ҳахоманишиён ду асари бунёдӣ таълиф кардааст, ки аз ибтидои ҳукумати

Куруши Кабир то саршавии истилои мақдуниҳоро дар бар мегиранд [103; 104; 105; 106]. Муҳаққиқи англис Мэри Бойс доир ба афкори динию мазҳабии Эрони бостон, таърихи ташаккул ва густариши зардуштия, авзои мазҳабӣ дар аҳди Куруши Кабир ва дигар шоҳаншоҳони ҳахоманишӣ, вазъи иҷтимоӣ ва нақши табақаҳои иҷтимоӣ дар соҳаҳои мухталифи ҳаёти давлати Ҳахоманишиён андешаҳои ҷолибро баён намудааст [100; 101].

Дар робита ба масъалаи таҳқиқшаванда бояд ёдовар шуд, ки саҳми шарқшиносии намоёни амрикоӣ Ричард Фрай низ дар омӯзишу баррасӣ ва таблиғи таърих ва фарҳанги Эрони бостон барҷаста мебошад. Муҳаққиқ аксаран фаъолияти хешро ба таҳқиқи ҳамаҷонибаи таърих ва фарҳанги Эронӣ сарзаминҳои ҳамҷавор, аз ҷумла Осиёи Хурд ва Осиёи Марказӣ сарф намуда, осори бунёдӣ ва арзишманде аз худ боқӣ мондааст, ки ба қатори шоҳкориҳои илми ҷаҳонӣ дохил шудаанд [67]. Бояд гуфт, ки муҳаққиқи мазкур аксар ҷанбаҳои таърихи аҳди бостонро ба риштаи таҳлилу баррасӣ кашидааст. Дар маркази таваҷҷуҳи ин донишманд масъалаҳое, ба монанди ҳаёти қавмӣ аҳолии тобеи империяи Ҳахоманишиён, расму оин, махсусияти иҷтимоӣ, яъне табақабандии ҷомеа, муносибати ҳокимон бо мардум, касбу кор ва амсоли ин қарор дорад. Осори Р. Фрай барои омӯзиш ва таҳқиқи таърихи аҳди бостонӣ халқи тоҷик, махсусан замони ҳукумати Ҳахоманишиён ва дигар сулолаҳои ориётабори ҳукумронӣ Эронӣ Осиёи Марказӣ аҳаммияти хеле барҷаста дорад. Ҳамчунин, Р. Фрай роҷеъ ба сиёсати шоҳони ҳахоманишӣ дар Бохтар ва нақши он дар ҳаёти сиёсӣ иқтисодӣ империя иброи назар намудааст. Махсусан, сатрапии Бохтарро аз бахшҳои муҳимтарини шоҳаншоҳии Ҳахоманишӣ медонад.

Донишманди португалӣ Мариа Брозюс, ки дар самти эроншиносӣ корҳои шоиста нишон додааст, дар таҳқиқоти хеш бештар ба фаъолияти дарбори шоҳаншоҳони ҳахоманишӣ ва ташкили умури ташрифотӣ, вазъи замон ва нақшу мақоми онҳо дар соҳаҳои мухталифи идорӣ ва ҳаёти империяи порсҳо мароқ зоҳир карда, дар хусуси таърихи империяи Ҳахоманишиён пажӯҳиши мукамал анҷом додааст [107; 108; 109].

Таваччуҳи муҳаққиқро бештар Устувонаи Куруши Кабир ва мазмуну муҳтавои он ҷалб намудааст. Ӯ қабули чунин як санади муҳимму тақдирсозро дар аҳди бостон нишони хирад ва тамаддунофарии шахсияти сиёсӣ номида, ба хулосае омадааст, ки танҳо миллат ва ҷомеаи мутамаддин иқтидори эътирофи баробархуқуқӣ ва арҷгузорӣ ба арзишҳои инсониро дорад. Қабули Эъломияро аз ҷониби бунёдгузори нахустин империя дар таърихи башар – Куруши Кабир як таҳаввулот ва инқилоби иҷтимоӣ номидааст.

Муҳаққиқи саршиноси аврупоӣ Р.Г. Кент дар доираи консепсияи тамаддунии таҳқиқи таърих унсурҳои фарҳангии замони Ҳахоманишиён, махсусан забони онро ба риштаи таҳлил ва баррасӣ кашидааст. Дар осори ӯ мақом ва ҷойгоҳи забони порсии бостон дар низоми идории империя баррасӣ мешавад. Муҳаққиқ катибаҳои Дороюши Кабир, Хишоёршо, Нақши Рустам ва Сузаро таҳқиқ намуда, ба хулосае омадааст, ки забони порсии қадим ҳамчун забони расмӣ дар империяи Ҳахоманишиён мақом дошта, дар рушди фарҳанги ориёӣ нақши муассир гузоштааст.

Муҳаққиқони аврупоӣ нахустин шуда, роҷеъ ба таърихи империяи Ҳахоманишиён пажӯҳиши мукаммалу мушаххасе анҷом дода, дар ин радиф ҷойгоҳи таъриху тамаддуни Ҳахоманиширо дар таърихи башар, тавассути овардани мисолу мадракҳо нишон додаанд. Дар ин хусус, метавон осори Р. Гиршман [114], В. Дюрант [115], У. Куликан [35], Масперо [38], А. Олмстед [144], А. Тойнби [89], К. Хавер [90], Р.Н. Шарп [92] ва дигаронро дохил намуд. Муҳаққиқони мазкур осори бунёдӣ ва таҳқиқиро рӯи қор оварданд, ки имрӯз аз ҷониби муаррихони ватанӣ ба таври васеъ истифода мешавад.

Р. Гиршман масъалаҳои мубрами таърихи Эрони бостонро мавриди пажӯҳиш қарор дода, замони ҳукумати Ҳахоманишиёнро авҷи шукӯҳу азамати тамаддуни ориёӣ, яъне густариши тамоми аносири фарҳанги аҷдоди тоҷикон ва қудрати сиёсии онҳо номидааст. Дар ин радиф, роҷеъ ба муносибатҳои байнифарҳангии мардумони ориёӣ бо ақвоми дигар ишора менамояд, ки замони рушди чунин муносиботро ба аҳди Ҳахоманишиён

марбут медонад. Ў низ бештар аз концепсияи тамаддунии таҳқиқи таърих истифода намудааст.

Таърихнигор ва фарҳангшиноси варзидаи аврупоӣ Вилл Дюрант баъд аз таҳқику баррасии таърихи тамаддуни аҷдои тоҷикон – ориёӣҳо ба хулосае омадааст, ки хостгоҳи ин тамаддун ба соҳилҳои баҳри Каспий ва сарзаминҳои ҳамҷавори он рост омада, замони рушду тараққиёти босуръати он ба аҳди империяи Ҳахоманишиён рост меояд. Дар асоси манбаҳои таърихӣ муҳаққиқ бо овардани далелҳои мушаххас Шарқро ғафворан тамаддун номидааст. Дар ин равиш, нақши тамаддуни ориёиро дар ташаккул ва рушди тамаддуни башарӣ бисёр муҳим медонад. Ў саҳми шоҳони Ҳахоманиширо дар таҳкими мақоми тамаддуни ориёӣ барҷаста медонад [115].

Донишманди англис Арнолд Тойнби ба унвони яке аз поягузори концепсияи тамаддунии таҳқиқи таърихи аҳди бостон ва ибтидои асрҳои миёна дар масъалаи ташаккул ва интишори тамаддуни ориёӣ назари мукаммали илмӣ ироа намудааст. Мувофиқи назари муҳаққиқ дар замони ҳукумати Ҳахоманишиён ва шоҳони тавонманди он ориёӣҳо дар соҳилҳои Ҷайҳуну Сайхун ва Эрон мавқеи мустаҳкамро касб карда, тадриҷан ба Байнаннаҳрайну Ҳинд густурда шуданд [89]. Ў аксаран ба масъалаи хостгоҳ, муҳоҷирати ақвоми ориёӣ ва густариши фарҳангу тамаддуни онҳо дар замони Ҳахоманишиён тавачҷуҳ намудааст. Аз омӯзишу таҳлили осори Тойнби бармеояд, ки ӯ марҳалаи муҳимми густариш ва рушди тамаддуни ориёиро ба замони ҳукумати Ҳахоманишиён мансуб медонад.

Муҳаққиқи дигари варзидаи таърихи аҳди бостон К. Хавер мебошад, ки раванди ташаккул ва рушди тамаддуни ориёӣҳоро мавриди таҳқику омӯзиш қарор додааст. Ў замони Ҳахоманишиёнро давраи густариши тамоми аносири тамаддуни ориёӣ номида, онро омили густариши қудрати сиёсии порсҳо медонад. Ба ақидаи ӯ, маҳз қудрати сиёсии Ҳахоманишиён ва густариши ҷуғрофӣ онҳо сабаб шуд, ки тамаддуни ориёӣ рушд намуда, берун аз марзҳои ориёинишин низ паҳн шавад. К. Хавер аз ҷумлаи

муҳаққиқоне аст, ки сирф аз концепсияи тамаддунии таҳқиқи таърих истифода намудааст.

Новобаста аз он ки муҳаққиқони аврупоӣ ба унвони аввалин пажӯҳишгарони таърихи империяи Ҳахоманишиён шинохта шудаанд, вале миёни андешаҳои онҳо дар хусуси аксар масъалаҳои таҳқиқ ихтилофи назар вучуд надорад. Бо вучуди ин, концепсияи тамаддунии омӯзиши таърих имкон дод, ки бисёр масъалаҳои норӯшан ҳалли мусбии худро ёбанд.

Бо таваҷҷуҳ ба усулу методологияи таҳқиқу баррасии масоили мубрами таърихи аҳди бостон, махсусан аҳди Ҳахоманишиён осори муҳаққиқони эронӣ хеле арзишманд аст.

Донишмандон ва муҳаққиқон ба монанди М. Машкур [81], Ҳ. Пирниё [84; 85; 86], М. Ровандӣ [87; 88], Р. Шаъбонӣ [47], Э. Ёршотир [180] ва дигарон низ перомуни таърихи Эрон ба паҳлуҳои мухталифи таърихи давлати порсҳо ва унсурҳои муҳимми низоми давлатдорӣ онҳо таҳқиқот анҷом доданд. Ҳамчунин, донишмандоне ба монанди Н. Бахтуртош [73], А. Баҳманиш [74], Х. Ганҷӣ [177], К. Гулшанирод [178], Ғ. Ҷаводӣ [27], Ҷ. Оштиёнӣ [83], А. Накуӣ [199; 200], А. Олам ва А. Пурпошокосин [201], А.А. Толезорӣ [174] ва дигарон бевосита ба таърихи ташаккул ва рушди империяи Ҳахоманишиён, сиёсати онҳо дар соҳаҳои мухталифи ҳаёти ҷамъиятӣ – иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангии замони Ҳахоманишиён таваҷҷуҳ кардаанд, ки аз манобеи муҳим дар баррасиҳои диссертатсия ба ҳисоб мераванд. Доир ба ҳаёт, фаъолияти давлатсозӣ ва давлатдорӣ бунёдгузори абардавлати Ҳахоманишиён Куруши Кабир - чехраи мондагори Шарқи Қадим, саҳми ӯ дар пайдорсозӣ ва густариши ҳудуди империяи порсҳо олимони эронӣ – Ш. Баёнӣ [71; 72], Ғ. Наводирӣ [82], А. Халилӣ [91], Ш. Шаҳбозӣ [93] ва дигарон пажӯҳиш анҷом додаанд.

Дар омӯзиши таърих ва лашкаркашиҳои шоҳаншоҳони ҳахоманишӣ, васеъ гардидани ҳудуди сарзамини давлати порсҳо дар давраи кишваркушоии Куруши Кабир ва Дорои I ва мушаххас намудани воқеаҳои таърихӣ замони Ҳахоманишиён саҳми муҳаққиқи намоёни

таърихи Шарқи Қадим академик В.В. Струве зиёд аст. Струве дар таҳқиқоти хеш ба масъалаи вазъи хшатраҳои шарқӣ ва муборизаи мардумони Бохтару Суғд ва саку массагетҳо ба муқобили сиёсати ҳахоманишиён таваҷҷуҳи махсус зоҳир намудааст [225; 226; 227; 228; 229; 230; 231].

Дар таърихшиносии ватанӣ, ки аксар пажӯҳишот дар доираи концепсия ва методологияи таҳқиқотии марксистӣ (синфӣ) ва тамаддунии омӯзишу баррасии таърих ба масъалаи мазкур рӯчу намудаанд. Саҳми муҳаққиқону донишмандони тоҷик дар таҳқиқи ҷанбаҳои таърихии ташаккул ва рушди империяи Ҳахоманишиён, низоми идорӣ ва сиёсати дохилию хориҷӣ, мушаххас кардани саҳми онҳо дар рушди тамаддун ва фарҳанги башарият бисёр арзанда мебошад. Дар сарғаҳи ин таҳқиқотҳо академик Бобочон Ғафуров қарор гирифтааст. Осори ин муҳаққиқ ва донишманди варзидаи тоҷик дар асоси ду концепсияи таҳқиқи таърих – марксистӣ ва тамаддунӣ рӯи нашр омадааст. Бояд иброн намуд, ки паҳлуҳои муҳталифи таърихи шоҳаншоҳии Ҳахоманишиён дар осори академик Б.Ғ. Ғафуров мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст. Осори ӯ, ҳарчанд дар асоси концепсияи синфӣ омӯзиши таърих навишта шудааст, вале барои ташаккули мактаби таърихнигории тоҷик ва шинохти тоҷикон заминаи мусоид фароҳам овард.

Барои рӯшанӣ андохтан ба масоили муҳталиф ва марҳалаҳои рушди империяи Ҳахоманишиён, мақоми аввалин давлатдориҳои халқи тоҷик дар таърих ва фарҳанги ҷаҳонӣ, аҳаммияти омӯзиши таъриху фарҳанг ва арзишу анъанаҳои давлатдориҳои тоҷик дар тарбияи насли наврас, эҳёи арзишҳо ва боло бурдани ифтихори миллии мардуми тоҷик осори таълифнамудаи сарвари давлати тоҷикон аҳаммияти калони сиёсӣ, илмӣ ва фарҳангӣ доранд [60; 61; 62; 63; 64; 65]. Сарвари давлат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон тавассути осори мондагораи ба концепсияи нави таҳқиқоти таърихи аҳди бостон ва асрҳои миёнаи халқи тоҷик асос гузошт, ки барои решаёбии манфиатҳои миллии тоҷикон аҳаммияти хос дорад. Эмомалӣ Раҳмон дар осораи ба хотири тақвияти худшиносии миллии бештар ба зарурати

пажӯҳиши амиқи масъалаҳои мубрами таърихи аҳди бостони тоҷикон, махсусан омӯзиши таърихи империяи Ҳахоманишиён таъкид менамояд. Ӯ тамоми вижагиҳои рушди тамаддуни мардумони ориёиро дар аҳди империяи Ҳахоманишиён дар асоси мадракҳои бостоншиносию забоншиносӣ ва таҳқиқоти олимони варзида мавриди омӯзишу таҳлил қарор дода, то чое таълифоташ аз ҳайси нигаришҳои тоза мутафарриқ аст. Дар он таърихи давлатдорӣ ва тамаддуни Ҳахоманишиён аз нигоҳи нав ва ба талаботу меъёри илм ҷавобгӯ, пажӯҳиш шудаанд.

Донишманди тоҷик Қ. Расулиён низ ба омӯзиши таъриху фарҳанги аҳди Ҳахоманишиён таваҷҷуҳ намудааст. Дар таҳқиқоти худ ӯ бештар ба масъалаҳое ба монанди сароғози таърихи ориёӣҳо, хостгоҳ ва раванди паҳн гардидану сукунати онҳо дар манотиқи гуногун, умумияти таърихӣ-фарҳангии мардумони ориёитабор, ки заминаи устувори ташаккул ва рушди давлати Ҳахоманишиён гардида буд, таъкид намуда, дар муттаҳид намудани қабилаҳои мухталифи ориёӣ нақши бунёдгузори абардавлати порсҳо Куруши Кабирро барҷаста медонад [206; 207; 208; 209; 210; 211; 212; 213; 214; 215; 216; 217; 218].

Дар доираи насли нави таърихшиносии тоҷик як зумраи муҳаққиқони ҷавон перомуни ҷанбаҳои гуногуни таърихи тоҷикон дар аҳди қадим пажӯҳиш анҷом додаанд. Аз зумраи ин муҳаққиқон Ҷ.С. Шарифзода ро метавон ном бурд, ки дар робита ба шоҳаншоҳии Ҳахоманишиён пешниҳод менамояд, то дар шароити имрӯз вобаста ба ҳар як марҳалаи рушди тамаддун ва давлатдорӣ ниёгони тоҷикон – ориёӣҳо таҳқиқоти илмӣ касбӣ дар шакли рисолаи номзадӣ ва докторӣ навишта шавад.

Дар робита ба ин хидмати бузурги онҳоро дар рушду инкишофи фарҳангу ҳунар, махсусан бунёди шаҳрҳои Посоргод, Тахти Ҷамшед, Шуш, Эқбатан (Ҳамадон), Бобил, Мемфис, Бохтар, Марв ва Самарқандро намунаи беҳтарини осори тамаддуни ҳахоманишӣ медонад [175, с. 71-72]. Ҷ.С. Шарифзода дар доираи консепсияи тамаддунии омӯзиши таърих ин масъаларо мавриди таҳқиқ ва баррасӣ қарор медиҳад.

Ҳамчуни, муҳаққиқи ҷавони тоҷик Б.М. Муҳаммадзода роҷеъ ба таърихи ташаккул ва рушди низоми давлатдории империяи Ҳахоманишиён таҳқиқоти алоҳида анҷом додааст, ки дар омӯзиши мавзӯ аҳаммияти зиёд дорад. Ў дар асоси сарчашмаҳои таърихӣ ва осори муҳаққиқони ватанию хориҷӣ низоми идории империяи Ҳахоманишиёнро ба риштаи таҳлилу баррасӣ кашидааст. Ба ақидаи ӯ, империяи Ҳахоманишиён аз лиҳози сохтори маъмурӣ-идорӣ беш аз 20 хштра – воҳиди маъмурӣ-идорӣ иборат буда, аксари онҳо меъёрҳо ва низомҳои ҳуқуқӣ, анъана, расму арзишҳои мазҳабии ҳосси худро ҳифз намуда, дар ташкилу барқарор намудани низоми давлатдории Ҳахоманишиён саҳм гузоштанд [169, с. 16].

Дар ин робита метавон аз осори С. Бобомуллоев [20], Н.У. Ғаффорӣ [179], Н.С. Муродов [198], Ҳ. Назаров [156], Д. Саймиддинов [194], М. Ҳазраткулов [68; 69] ва дигарон ёдоварӣ намуд.

Ҳамин тавр, муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ то имрӯз дар асоси таҳлилу баррасии сарчашмаҳои таърихӣ ва аҳбори муаррихони аҳди бостон таърихи империяи Ҳахоманишиёнро мавриди пажӯҳиш қарор додаанд. То ҳол бисёр масъалаҳои мебошанд, ки миёни муҳаққиқон баҳсбарангез буда, ба таҳқиқоти махсуси илмӣ ниёз доранд. Мутаассифона аз муҳаққиқони ватанӣ роҷеъ ба мавзӯи мазкур ҳам дар замони шуравӣ ва ҳам имрӯз касе ба таҳқиқоти махсуси ин марҳалаи мубрами таърихи миллат рӯҷуъ накардааст.

Муҳаққиқон аз усул ва методологияи ба худ хос истифода намудаанд, ки таҳлилу омӯзиши ҳамаи он ба манфиати таҳқиқоти диссертатсисонӣ мебошад. Дар раванди омӯзиш ва таҳлили мавзӯ, аз назари таърихнигорӣ осори муҳаққиқони аврупоӣ, амрикоӣ, шуравӣ, эронӣ ва ватанӣ истифода шудаанд. Ба ақидаи инчониб, мавзӯи баррасишавандаро дар заминаи концепсияи ягонаи таҳқиқи таърих омӯхтан ғайриимкон мебошад. Вале дар ин раванд ба концепсияи тамаддунии таҳқиқи таърих бештар бартарӣ додаем, ки ҳангоми баррасии масъалаҳои таҳқиқшаванда ошкор мегардад. Маҳз истифодаи самараноки концепсияи тамаддунии таҳқиқ ва омӯзиши таърих имкон медиҳад, ки масъалаи таҳқиқшаванда аз назари ҳифзи

манфиатҳои миллӣ баррасӣ гардад. Бо дарназардошти он ки аҷдоди тоҷикон, махсусан Ҳахоманишиён тамаддунофар буданду ба тамаддун ва фарҳанги башарӣ арзишҳои зиёде эҳдо намудаанд, ба назари мо дар доираи концепсияи мазкур мавриди пажӯҳиш қарор додани масъалаи манфиатнок мебошад. Таҳлили фазои сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ фарҳангии замони Ҳахоманишиён низ зарурати истифодаи концепсияи тамаддунии таҳқиқи таърихро асоснок менамояд.

1.2. Дидгоҳи муҳаққиқон роҷеъ ба шахсияти Куруши Кабир ва таъсиси империяи Ҳахоманишиён

Таҳлилу баррасии манобеъи таърихӣ ва натиҷаи таҳқиқоти муҳаққиқони ватанию хориҷӣ аз он далолат мекунад, ки дар таърихи халқҳои ориёӣ шоҳаншоҳии Ҳахоманишиён мақоми хоссаро касб намудааст. Муҳочирати қавмҳои ориёӣ ба Эрони Ғарбӣ ва Шарқи Наздик паёмади хубе барои аҷдоди тоҷикон дошт. Дар радифи густариши тамаддуни ориёӣ, ҳамчунин мақоми ақвоми ориёӣ аз лиҳози сиёсӣ низ афзуд. Таҳкими мақоми қавмҳои ориёӣ дар ин минтақа ба ташкилшавии ҳукумат ва давлати тавонманд оварда расонид. Махсусан, ташкилшавии нахустин давлати ориёӣҳо – Мод дар Шарқи Наздик ва Миёна боис гардид, ки ориёӣҳо ба қувваи асосӣ ва бонуфузи минтақа табдил ёбанд. Акнун бо ташкили давлати Мод имкон пайдо гардид, то раванди густариши қавмҳои ориёӣ ва тамаддуни онҳо суръати бештар гирифт. Давлати Мод заминаи таҳкими қудрати сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ фарҳангии қавмҳои ориёиро дар муқобили давлатҳои тавоноии минтақа Ошур, Бобил, Лидия ва Миср гузошт. Қабл аз Куруши Кабир – бунёдгузори нахустин империя дар таърихи башар – модҳо тавонистанд заминаҳои мусоиде баҳри таҳкими мақоми ориёӣҳо ба вучуд оранд. Порсҳо таҳти роҳбарии Куруши Кабир баъд аз қавми мод ин равандро густариш бахшида, онро ба зинаҳои сифатан нава расониданд. Дар аҳди Куруши Кабир густариши нуфузи ақвоми ориёӣ аз лиҳози сиёсӣ чуғрофӣ дар минтақаи паҳноваре собиқа надошт. Порсҳо

худуди ҳокимияти хешро марҳала ба марҳала тавсеа бахшида, нахустин империяи ҷаҳониеро ташкил карданд, ки қисми зиёди олами мутамаддини он замонро фаро мегирифт. Вале то ба ин сатҳи тавонмандӣ ва қудрат расидан аҷдоди тоҷикон – ориёӣҳо масири пуршебу фарози тараққиётро сипарӣ намудаанд.

Масъалаи меҳвари таҳқиқоти муҳаққиқон дар навбати аввал мансубияти этникии ақвоми порс мебошад. Стронах бар асоси маълумоти бостоншиносӣ, қабатҳоеро, ки ба асрҳои VII-II то милод дар «деҳаи Ҳахоманишӣ» дар Суза тааллуқ доранд, муайян кард [155, с. 245].

Дар матнҳои эломии марбут ба кишоварзӣ, ки аз Суза ёфт шудааст аксаран ба асри VII то милод тааллуқ доранд, номи этникии «порсҳо» ва баъзан номҳои хосси эронӣ ба назар мерасад. Ба ақидаи Гиршман, сокинони «деҳаи ҳахоманишӣ» ба кишоварзӣ ва чорводорӣ машғул буданд ва ба коргоҳҳои шохӣ ашёи хом, асосан пашм ва ҳатто либос медоданд [115, с. 71-75].

Дар навиштаҷоти подшоҳи Ошур Ашурбанипал, ки тақрибан ба соли 640 то милод тааллуқ дорад, Куруш подшоҳи кишвари Парсумаш, яъне Порс номида мешавад.

То нимаи дувуми асри XX андешаҳои илмӣ дар бораи ҷойгиршавии Аншан, минтақаи қадимаи эломиён фарқ мекарданд. Аммо ҳоло натиҷаи таҳқиқоти бостоншиносӣ нишон доданд, ки Аншан дар қаламрави тепаи Малиани муосир, 46 км ғарбтар аз Шероз ҷойгир буд. Аз ҷумла, дар он ҷо бисёр матнҳои эломии миёна (тақрибан асрҳои XIV-XI то милод) ёфт шудаанд, ки ба ғайр аз Аншан номҳои дигари топонимиро зикр намеkunанд [125, с. 57-62]. Аз матнҳои давраи ҳахоманишӣ маълум аст, ки ин минтақа Порса (яъне Порс) номида мешуд.

Перомуни маҳалли сукувати форсҳо дар ҳазораи 2-1 то милод андешаҳо гуногунанд. Эмомалӣ Раҳмон дар асоси манбаъҳои таърихӣ перомуни маскани ибтидоии форсҳо чунин менависад: «Форсҳо тақрибан дар нимаи дууми ҳазорсолаи 2-1 то м. ё аз ин ҳам барвақттар дар

силсилакӯҳи Эрон ва ҷанубу ғарбии он то Халичи Форс сокин шуданд. Онон хешовандӣ ва пайванди наздик бо модҳо доштанд» [62, с. 105].

Дар солномаи Бобил, ки ба соли 550 то милод марбут аст, Куруши II «подшоҳи сарзамини Анзан» (яъне Аншан) номида мешавад, аммо дар ҳамон матн, дар соли 547, ӯ «подшоҳи Парсу» (яъне Порс) номида мешавад [161, с. 1140]. Тарафдорӣ аз ин ақида моро ба чанд мушкилот мувҷеҳ мекунад. Пеш аз ҳама, аз навиштаҷоти дар боло зикршудаи мансуб ба Ашурбанипал маълум мегардад, ки Куруши I алақай подшоҳи Порс буд ва эҳтимол надорад, ки Ариарамнес ҳамзамон бо ӯ дар як кишвар ҳукмронӣ кунад. Ғайр аз ин, якчанд навиштаҷоти аккадӣ аз Куруши II боқӣ мондаанд, ки ба замони пас аз забти порсҳо аз Мод ва Бобил (539 то милод) тааллуқ доранд. Эҳтимол меравад, ки ин навиштаҷот Куруши II-ро подшоҳи Порс дар назар доранд, зеро ӯ бешубҳа дар ин замон буд. Аммо, ҳеҷ яке аз навиштаҷоти бобилӣ ба ӯ унвони подшоҳи Порсро намедихад.

Аз ин рӯ, Куруш пас аз пирӯзӣ бар Астиаг наметавонист Порсро тасарруф кунад, зеро дар ҷанги охиринаш ӯ маҳз барои истиқлоли Порс мубориза мебурд. Куруш ғаниматҳоро аз Эқбатан (ҳоло Ҳамадон) – пойтахти Мод, ба Аншан бурдааст, дар ҳоле, ки ба гуфтаи Ктесий, ин ғанимат ба Посоргод расонида шудааст.

Раванди ташаккули ҳукумат ва нуфузи порсҳоро муҳаққиқон баррасӣ намуда, аксаран ба ҳулосае омадаанд, ки онҳо тақрибан дар нимаи дувуми ҳазорсолаи II-I то милод ҳатто аз ин ҳам барвақттар дар силсилакӯҳи Эрон ва ҷанубу ғарбии он то халичи Порс маскун шуданд. Порсҳо бо модҳо қаробати наздики хешовандӣ доштанд. Қаблан қавми порс ворида равобити нисбатан наздик бо эломиҳо буданд ва таҳти нуфузи давлати Элом амал менамуданд. Бо гузашти солҳо, нуфузи порсҳо дар минтақа афзуда, аксарияти аҳолиро ташкил менамуданд. Дар асри VIII то милод ниҳоди сиёсӣ – давлатӣ ё подшоҳии худро ташкил намудаанд. «Нахустин шоҳи Порс саравлоди дудмони ҳахоманишӣ – Ҳахоманиш (700–675 то м.) буд» [62, с. 105]. Таҳлили осори муҳаққиқони дигар нишон медиҳад, ки ӯ подшоҳ

набуд, чунки Куруши Кабир дар навиштаҷоти аккадии худ дар шаҷараи мураттабкардаи шоҳиаш аз ӯ ном набурдааст. Дар шаҷараноме Куруши Кабир аз падараш Камбиз, бобояш Куруши I ва бобокалонаш Чишпиш ёдовар мешавад. Бояд гуфт, ки дар аҳди Куруши I (тақрибан дар соли 640 то милод) вилояти Порс тобеи Ошур гардид. Дар байни солҳои 640–625 то м. модҳо Порсро ишғол карда, ба ҳайати давлати худ ҳамроҳ карданд. Бо ин иқтидори ҳарбию сиёсии давлати Мод афзуд ва минбаъд вилояти Порс қисми муҳимми онро ташкил менамуд [26, с. 5-11].

Қ. Расулиён дар заминаи омӯзиши сарчашмаҳои таърихӣ ба хулосае меояд, ки Куруши Кабир сеюмин подшоҳ аз хонадони Ҳахоманишиён (550–530 то милод) ва бузургтарин шоҳаншоҳи аҳди бостон буда, тавассути кишваркушоиҳои ба яке аз нахустин императории бузурги аҳди қадим асос гузошт [217, с. 546].

Роҷеъ ба замони наврасӣ ва ҷавонии Куруш ривоятҳои мухталиф боқӣ мондаанд. Масалан, Ҳеродот аз чор хусусияти рушди шахсияти Куруш огоҳ буд. Мувофиқи маълумоти Ксенофонт, дар асрҳои V-IV то милод дар бораи Куруш ривоятҳои гуногун вучуд доштанд.

То кадом андоза ҳақиқат будани ахбор ва ё ривоят аз таҳлили манбаҳои дигар маълум мешавад.

Ба гуфтаи Кент, Артахишоёршои II аз ҷиҳати адоват ба номи Куруш ӯро водор карааст, ин ривоятро бардуруғ эҷод кунад. Аммо, қабул кардани ин фарзия душвор аст, чун Артахишоёршои II ва Куруши Хурдӣ бародар буданд ва шаҷараномеи худро ба як аҷдод пайванд меоданд. Бо назари Р. Шуберт ин ба хотири паст задани Куруш аз ҷониби Ктесий нигошта шудааст [154, с. 58].

Ҳеродот, Ктесий, Ксенофонт, Динон, Диодор, Помпей Трог ва Николаси Димишқӣ низ аз болоравии Куруш нақл мекунанд.

Соли 558 то милод Куруши II подшоҳи қабилаҳои муқими порсӣ шуд, ки дар байни онҳо порсҳо нақши меҳварӣ доштанд. Мисли падараш Камбизи I, Куруш аз подшоҳи Мод вобаста буд. Ғайр аз порсҳо, иттиҳоди

кабилаҳои порсӣ, ҳамчунин маратҳиён ва маспияҳоро дар бар мегирифт. Ба гуфтаи Г. Ҳумбаг, номи маратҳиён метавонад маънои «бо чархҳо»-ро дошта бошад, дар ҳоле ки номи қабилai дигар (маспияҳо) метавонад маънои «бо аспҳо»-ро дошта бошад.

Вақте, ки Куруши II подшоҳи Порс шуд, дар Ховари Миёна то он вақт чор қудрати бузург вучуд дошт: Мод, Лидия, Бобул ва Миср. Дар ин вақт Мод акнун барои ҳамла ба Бобил омодагӣ мегирифт ва муносибатҳои байни ду давлат шиддат гирифтанд. Оҳангҳои душманона нисбат ба Мод дар навиштаҷоти шоҳии Бобил, ки боқӣ мондаанд, ба ҳубӣ дида мешавад.

Ба андешаи К. Ҳовер, Куруши Кабир дар соли 549 то милод бо унвони шоҳи Эншон дар «алвоҳ» зухур карда, дар соли 546 унвони шоҳи Порсро мегирад. Зиёда аз шаш сол, миёни солҳои 545–539 то милод бо мардуми ношиноси миёни баҳри Каспӣ ва Ҳиндустон дар ҷанг буд [90, с. 43].

Эмомалӣ Раҳмон дар мавриди ҷойгоҳ ва нуфузи шахсияти Куруши Кабир чунин иброз намудааст: «Дар таърихи ҳар миллат дер ё зуд шахсиятҳои барҷастае пайдо мешаванд, ки тақдири онро ба сатҳи тозаву баланди тараққиёт мерасонанд ва фарҳангу тамаддунашро ба арсаи ҷаҳонӣ мебардоранд. Барои порсҳо (ва шояд ҳам на танҳо барои онҳо, балки барои тамоми халқҳои эронитабор) чунин шахсият Куруши Кабир буд» [65, с. 6].

Ӯ таъкид менамояд, ки: «Куруши Кабир аз мартабаи шоҳи як вилоят ба дараҷаи шоҳаншоҳи як империяи бузурги ҷаҳонӣ расид. Аммо барои ба ин мартаба расидан ӯ саъю кӯшиш ва ҷидду ҷаҳди зиёде кард ва монеаҳои бисёре аз сари роҳи худ бартараф намуд. Куруш аз рӯзҳои аввали ба ҳокимият омаданааш ба мустаҳкам кардани ҳокимияти марказӣ ва пурқувват кардани артиши худ шурӯъ кард» [65, с. 7]. Андешаи Эмомалӣ Раҳмон дуруст ба назар мерасад, зеро Куруши Кабир дарк намуда буд, ки барои расидан ба қудрати минтақа ва шикасти кишварҳои ҳамҷавор қувваи хеле зиёд ва сиёсати муваффақи дохилию хориҷӣ лозим аст. Бинобар ин, тадбирҳои мушаххасу арзишмандеро роҳандозӣ кард, ки масири корномаашро ҳамвор сохт. Баъд аз татбиқи тадбирҳои судманд пай бурд, ки

ҳукуматаш мустаҳкам ва сипоҳаш муназзам аст.

Соли 553 то милод бар муқобили шоҳи Мод Астиаг исён бардошта, бинобар нокифоятӣ ва заъфи қудрати ӯ қиём намуд ва аз итоати ӯ амалан баромад. Ба гуфтаи Ҳеродот, ҳукмронии сиюпанҷсолаи Астиаг ва ҳукмронии саду бисту ҳаштсолаи Модҳо дар Осиё бо қиёми Куруш ба охир расид [24, с. 16].

Ба гуфтаи Ктесий, Куруш чони Астиагро раҳо карда, ӯро ба яке аз минтақаҳои шарқии Эрон ҳамчун ҳоким фиристод [18, с. 254]. Мувофиқи ахбори Страбон, байни Куруш ва Астиаг се набард гузашт, ки Куруш дар ҷанги сеюм пирӯзии қатъӣ ба даст овард ва баъд аз он Астиаг бо боқимондаи лашкараш ба қаламрави Мод фирор кард ва ба осонӣ асир шуд. Аммо Полиэн дар таърихномаи худ се ҷангери зикр мекунад, ки дар онҳо Куруш шикаст хӯрд, то он даме, ки дар ҷанги чорум ғолиб омад.

Юриши Куруш зоҳиран соли 553 то милод оғоз ёфт. Астиаг маҷбур шуд, ки артиши худро аз Ҳаррон бозхонад. Бобулиён аз вазъияти душвори Астиаг истифода бурда, Ҳарронро тақрибан соли 552 то милод забт карданд. Дар ин давра, Набонид зоҳиран, Курушро ҳампаймонии худ меҳисобид. Баъзе олимон ҳатто бовар доранд, ки байни онҳо паймон баста шудааст, аммо ягон далеле барои дастгирии ин ақида пешниҳод карда намешавад.

Бо эълони дар як вақт подшоҳи ду кишвар шудани Куруш нуфузу эътибори ӯро афзуда, мавқеи сиёсиашро низ мустаҳкам намуд. Ба назари ин ҷониб: «Новобаста ба ин, шинохтани Куруш ҳамчун шоҳи ҳар ду кишвар нуфуз ва эътибори сиёсии ӯро таҳким бахшид. Бо дарназардошти он ки дар он давра Порс барои давлати Мод аҳаммияти зиёди стратегӣ дошт, вале танҳо як воҳиди итоаткор ҳисобида мешуд, ин тағйирот хеле таъсиргуздор буд. Аз таҳлили иттилооти таърихнависони қадим бармеояд, ки Мод яке аз давлатҳои пуриқтидори минтақа ба шумор мерафт ва дорои эътибори ҷаҳонӣ буд. Ҳеродот иттилоъ медиҳад, ки Куруш набераи Астиаг буд ва ба ҳамин сабаб на ҳамчун ғосиб, балки чун вориси қонунии подшоҳони Мод пазируфта шуд. Ба ҳамин асос, ҳамаи кишварҳои, ки таҳти итоати давлати

Мод қарор доштанд, бояд ҳокимияти Курушро эътироф мекарданд. Таҳлили таҷрибаи сиёсати кишваркушоии Куруш нишон медиҳад, ки минбаъд ҳамаи вилоятҳои тобеи Мод ҳокимияти ўро расман қабул намуданд» [1-М, с. 345].

Эмомалӣ Раҳмон дар китоби «Чехраҳои мондагор» дар ин хусус менависад: «Воқеияти таърихӣ тасдиқ менамояд, ки Куруши Кабир баъди бар зидди шоҳи Мод - Астиаг қиём намудан ва ўро мағлуб сохтан, ба устувор намудани иқтидори давлати Форс кӯшида, тақрибан солҳои 547-546-и то мелод пай дар пай аввал Парфия (Порт – Қ.Х.), Гиркания, Лидия ва давлатҳои юнонии Осиёи Хурдро забт мекунад. Сипас барои бехтар намудани марзҳои шимолу шарқии қаламрави Форс, тақрибан солҳои 545-540-и то мелод, яъне дар давоми бештар аз панҷ сол ба ҳудудҳои Марғиён, Хоразм, Суғд ва Бохтар, инчунин сарзамини скифҳо (сақоиҳои резишгоҳи рӯди Ому ва қанораҳои Сир) лашкар мекашад» [65, с. 8]. Вақте ба раванди таҳқиқи шарҳи масъалаи мазкур таваҷҷуҳ менамоем, маълум мегардад, ки ҳадафҳои низомии Куруш бо ишғоли сарзамини модҳо ба охир нарасидааст. Акнун сиёсати кишваркушоии Куруш баъд аз забти Мод ба мараҳали нисбатан нав гузариш мекунад. Пас аз гирифтани Мод Куруш давлати Эломро, ки дар ҷанг бо Ошур қудрати сиёсӣ низомиаш заъиф шуда буд, ба ҳайати идораи ҳеш ворид намуда, маркази давлаташро аз Аншон (Эншон) ба Шуш интиқол медиҳад.

Ҳадафи навбатии кишваркушоии Куруши Кабир Лидия буд. Заминаҳо ва раванди ишғоли сарзамини Лидияро муҳаққиқон баррасӣ карда, аз ҷумла ибраз менамоянд, ки яке аз рақибони шоисати Куруш дар қисми ғарб давлати Лидия маҳсуб меёфт. Эмомалӣ Раҳмон ба ин андеша аст, ки: «Дар Лидия юнониёни муҳочир ва аҳолии маҳаллӣ – ҳетихо ва лувайҳихо аҳлона зиндагӣ мекарданд. Он баъди Мод, Бобил ва Миср чорумин давлати пуриқтидори минтақа буд» [62, с. 107]. Нуфузи Лидияро бештар мавқеи стратегии ҷуғрофияш афзуда буд, ки роҳи тичоратӣ ба Юнон ва дигар манотиқи Аврупо тавассути он мегузашт. Махсусан, роҳҳои тичоратиеро, ки аз Байнаннаҳрайн ва Эрони Ғарбӣ тавассути Осиёи Хурд ба баҳри Эгей ва

Юнон мерафт, дар зери назорати лидихо қарор дошт. Бо мақсади баромадан ба баҳри Эгей ва соҳиб шудан ба боигарии Осиёи Хурд шоҳи Мод Фравартиш қисмати шарқии Осиёи Хурдро ба ҳайати ҳукуматаш ҳамроҳ намуда, муддати панҷ сол бо Лидия ҷангид, вале забти он муяссараш нагардида буд.

Роҷеъ ба муносибати империяи Ҳахоманишиён бо Лидия ва ҳучуми Куруш ба ин кишвар аксар муҳаққиқон аз ахбори Ҳеродот истифода намудаанд. Мувофиқи ахбори Ҳеродот, ташаббускори ин ҷанг шоҳи Лидия Крез ба шумор мерафт. Пас аз он ки Куруш Модро ишғол кард, Крез эҳсоси хатар карда, ба ҷанг тайёрии дида ва бо Миср иттифоқи ҳарбӣ бастан. Дар соли 547 то милод Крез бо сипоҳи худ ба Каппадокия ворид шуд, ки ин сарзамин баъди модҳо ба порсҳо итоат мекард. Баъди воридшавӣ назди шаҳри Синопа бошишгоҳи муваққатии лашакарашро бунёд кард. Куруш баъд аз воридшавии сипоҳи Крез бо сипоҳаш ба ин ҷо омад. Крез ба қудрати худ эътимод дошта ва ҳам шаҳрҳо пешниҳоди Курушро напазируфтанд. Дар миёни онҳо шаҳри Милет ин пешниҳоди мазкурро қобили қабул донист. Пас аз он ки пешниҳодро Куруш аз ҷониби аксарият, махсусан Крез қабул нашуд, дар назди дарёи Галис задухӯрди шадид ба амал омад. Дар муҳорибаи мазкур ҳеҷ кадом аз ҷонибҳо ғалаба накард. Шоҳи Лидия Крез ба маркази давлаташ шаҳри Сард бозгашта, ба муҳорибаи оянда омодагӣ мегирифт. Бояд гуфт, ки Крез аз иттифоқчиёнаш, махсусан аз Спарта хоҳиш намуд, то баъди панҷ моҳ барои ёриаш лашкар равона кунад. Ҳамчунин, дар ин раванд ӯ ба шоҳи Бобил Набонид, бо мақсади бастан иттифоқи низомӣ муроҷиат намуд. Иштибоҳи бузурги Крез дар ин буд, ки сипоҳиёни зарҳариди юнониро, ки дар сафи артишаш буданд, то фасли баҳор ба хонаҳояшон ҷавоб дод [24, с. 18].

Пас аз 14 рӯзи муҳосира сипоҳи порсҳо шаҳри Сардро забт намуд. Тибқи хулосаи муҳаққиқон, муҳорибаи мазкур дар байни моҳҳои октябр – декабри соли 547 то милод ба амал омада буд. Куруш то дараҷае аз ин фурсат истифода намуд, ки ҳатто иттифоқиёни ҳарбии Лидия фурсат

наёфтанд, ки ба кумаки шоҳи Лидия шитоб намоянд. Ба қавли Эмомалӣ Раҳмон, Куруш олиҳимматӣ нишон дода, Крезӣ асирафтодаро афв намуд. Ё Табала ном порсро ҳокими Лидия таъйин намуда, дар маркази он шаҳри Сард дастаи ҷанговарони порсро ҷойгир карда, ба Ҳангматана бармегардад [62, с. 108].

Аз таҳлили манбаъҳои таърихӣ бармеояд, ки пас аз рафтани Куруш мардуми Лидия шӯриш бардоштанд, вале сипоҳи порсҳо таҳти роҳбарии Мазар шӯришро пахш намуда, шаҳрҳои боқимондаи Осиёи Хурдро ба ҳайати ҳукуматашон ворид карданд. Пас аз Мазар, Гарпаги мод ҳокими Лидия таъйин гардид ва баъзе аз шаҳрҳои то ҳол тасхирнашудаи юнониёни Осиёи Хурдро ба ҳайати ҳукуматаш ворид кард. Бояд ёдовар шуд, ки Гарпаг дар забт намудани Мод ба Куруш ёрӣ расонида буд. Эмомалӣ Раҳмон таъкид менамояд, ки: «... Куруш ба шахсони содиқ ва лаёқатманд мансабҳои баланди давлатиро медод ва дар аксар маврид онҳо вазифаҳои ба дӯшашон гузоштаро ўҳдабароёна ва бо масъулияти том иҷро мекарданд» [62, с. 108].

Бояд гуфт, ки аз аҳолии юнонигар ва дигар ақвоми Осиёи Хурд дар замони Крез андозҳои нисбатан вазнинро мегирифтанд ва маҷбур буданд, ки хидмати ҳарбиро низ анҷом диҳанд. Акнун Куруш метавонист барои новгонии баҳрии худ аз киштиҳои юнонӣ истифода барад. Юнониҳо дар қорҳои дохилӣ ва муносибатҳо бо Афина мухториятро нигоҳ медоштанд. Аз ҷиҳати маъмурӣ, шаҳрҳои Ион ба сатрапияи Лидия, ки пойтахти он Сардис буд, ҳамроҳ карда шуданд. Мувофиқи гуфтаҳои Павсаниас, Сардис аз ҷиҳати сарват ва зебӣ аз ҳама шаҳрҳои дигар рушдқардатар буд. Қасри сатрапии Лидия ба қасри Суза монандӣ дошт [24, с. 26-27].

Ҳамчунин, Ктесий роҷеъ ба сарзамини сакоиҳои хаумаваргаро забт намудани Куруш иттилоъ медиҳад. Ба ақидаи академик Б. Ғафуров ин сакоиҳои буданд, ки дар он тарафи Сирдарё ба сар мебуданд [22, с. 73].

Мувофиқи маълумоти Ҳеродот, забти минтақаи мазкур барои порсҳо дар аввал душвориҳои зиёде эҷод намуд. Дар асоси ин ахбор, метавон хулоса кард, ки аксари кишварҳои Эрони Шарқӣ ва Осиёи Марказӣ бе ҷанг

ба ҳайати империяи Ҳахоманишиён дохил шуданд. Эҳтимол меравад, ки баъди ихтиёран ба ҳайати Ҳахоманишиён дохилшавии нерӯмандтарин давлати минтақа – Бохтар қисмҳои дигари он, ба монанди Суғд, Хоразм ва дигар кишварҳо ба он пайравӣ намуданд.

Новобаста аз он ки раванд ва хусусияти гирифтани Эрони Шарқӣ ва Осиёи Марказӣ аз ҷониби Куруш мушаххас нест, ҳамин қадар маълум аст, ки тамоми ин минтақа ханӯз дар замони ӯ ба ҳайати империяи Ҳахоманишиён ворид шуда буд. Роҷеъ ба ин масъала метавон ба катибаи порсии Доро (Дориюш) дар Бехсутун муроҷиат намуд, ки дар он рӯшану возеҳ омадааст. Ҳамчунин, аксар муаррихон ҳам ба ин катиба така намудаанд. Дар катибаи мазкур аз миёни кишварҳои тобеи Ҳахоманишиён - Марғиён (Марв), Арея (Ҳирот), Бохтар, Хоразм, Суғд ва ғайра номбар мешаванд [24, с. 25].

Бо вучуди ин, ба назар чунин мерасад, ки ин ҳодиса бояд то ҳучуми Куруш ба Бобил (соли 539 то м.) рух дода бошад. Тавре ки аз манбаъҳои таърихӣ маълум мегардад, байни солҳои 545–539 то милод, Куруш минтақаҳои шарқии Эрон ва Осиёи Марказиро, аз қабилҳои Дрангиана, Марғиён, Хоразм, Суғд, Бохтар, Арея, Гадросиё, қабилаҳои сако, Арахосия (Рихаз) ва Гандҳараро забт кард. Танҳо пас аз он ки Куруш ба нуқтаҳои дурдасти забтҳои худ дар шимолу шарқ расид, ба Бобил рӯй овард.

Тибқи маълумоти М.М. Дяконов, қабл аз ишғоли Осиёи Марказӣ аз ҷониби порсҳо, дар он ҷо иттиҳодияҳои бузурги давлатӣ вучуд надоштанд ва воҳаҳои кишоварзӣ бо аҳолии кӯчии сако (ки ҳарду забони эронӣ доштанд) дар раванди таҷзияи демократияи низомӣ қарор доштанд. Дар нимаи ҳазораи I то милод дар Хоразм, Суғд, Марғиён ва Бохтар кишоварзии обёрӣ дар водихои дарёҳои калон боиси пайдоиши давлатдорӣ гардид, ки марзҳои ибтидоии давлатҳо бо марзҳои низоми обёрӣ мувофиқат мекарданд. М.М. Дяконов бар он ақида аст, ки мардуми Марғиён аз анъанаҳои шоҳӣ беҳабар буданд, зеро раҳбари шӯриш дар Марғиён дар аввали ҳукмронии Дорои I дар навиштаҷоти Бесутун сардор номида

мешавад, дар ҳоле ки роҳбарони шӯришҳо дар Порс, Элом, Бобил ва дигар кишварҳо ҳамчун подшоҳони худхон ном бурда шудаанд [29, с. 75].

Давлати Бобил, ки аз тамоми лиҳоз рушдкардатарин давлат дар минтақа маҳсуб меёфт, забти он барои Ҳахоманишиён аҳаммияти зиёди сиёсӣ, ҳарбӣ ва иқтисодию фарҳангӣ дошт. Тавсифи тараққиёти Бобил аз ҳар ҷиҳати дар сарчашмаҳои таърихӣ зиёд омадааст. Он бузургтарин шаҳри ҷаҳон буд, ки тақрибан 200 000 нафар аҳоли дошт. Шаҳр ҳашт дарвоза дошт. Сеяки он дар ғарби Фурот (шаҳри нав номида мешуд) ҷойгир буд ва бо боқимондаи пойтахт тавассути пуле пайваст буд, ки дарозияш 123 метр буд.

Ҳамин тавр, Бобил барои муқовимати шоиста ба артиши порсҳо, ки аз деҳқонон ва чорводорони озод иборат буд, қувваи кофӣ надоштанд. Вақте ки Куруш ба Байнанаҳрайн ҳамла кард, қоҳинони Бобил ўро ҳамчун қосиди Мардук интизор буданд, пайғамбарони яҳудӣ ўро наҷотдиҳандаи халқи худ эълон карданд ва дигар хориҷиён ўро ҳамчун озодкунанда медонистанд. Куруш аз вазъи дохилии Бобил бохабар буд ва талош менамуд, то ин вазъиятро ҷиҳати тасарруфи ин кишвар истифода бурда, иқдомҳои муайяни сиёсӣ-дипломатиро дар амал татбиқ намояд. Вале ин маънои онро надошт, ки Куруш ба осонӣ Бобилро тасхир менамояд. Махсусан, вазъият аз иқтисодӣ ҳарбии ҷонибҳо вобастагии зиёд дошт. Барои Куруш ин масъала рӯшан буд. Бинобар ин, ў барои анҷом додани юриши ҳарбии самарнок ба Бобил тайёрии ҷиддӣ дид. Бояд гуфт, ки Куруш Лидия, Эрони Шарқӣ ва Осиёи Марказиро ишғол карда, ақибгоҳи худро мустаҳкам намуд ва нерӯҳои ин кишварҳоро барои боз ҳам тавономанд ва пурқувват намудани сипоҳаш истифода бурд [31, с. 78].

Ҳамин тавр, Куруши Кабир баҳори соли 539 то мелод бо сипоҳаш ба хоки Бобил ворид шуд. Шаҳру навоҳии Бобил бо девору бурҷҳои истехкомӣ иҳота шуда буданд, вале дар муқобили сипоҳи Куруш муқобилати шадиду шоиста нишон дода натавонистанд. Муҳорибаи муҳиму халқунанда моҳи августи ҳамон сол дар назди шаҳри Описа дар соҳили дарёи Дачла ба амал

омад. Фармондеҳи сипоҳи Бобил писари шоҳ Набонид Белшарусур буд. Сипоҳи Ҳахомнишиён аз ҷониби Гобрія идора мешуд. Аз ахбори муаррихон бармеояд, ки дар муҳорибаи мазкур, сипоҳи Ҳахоманишиён лашкари Бобилро пурра ба шикаст мувоҷеҳ сохт. Дар заминаи ин ғалабаи халқунанда, 10 октябри ҳамон сол Гобрія бе муқобилияти ҷиддӣ шаҳри Сиппар ва баъдан Бобилро забт намуд. Ҳамин тавр, 29 октябр Куруши Кабир ботантана вориди Бобил гардид. Шоҳи Бобил Набонид асир афтод, вале Куруш ӯро бахшид. Вале писари Набонид – Белшарусур кушта шуд. Бо дарназардошти чунин шеваи кишваркушоии Куруш бармеояд, ки ӯ дар ҳолатҳои зарурӣ дар муносибат ба рақибону душманони оштинопазир қатъият ва устуворӣ нишон медод.

Тибқи маълумоти муаррихи бобилӣ – Беросс, муносибати Куруш нисбат ба пойтахти забтшуда хеле душманона буд: «Дар соли 17-уми ҳукмронии Набонид, Куруш, ки боқимондаи Осиёро забт карда буд, бо лашкари калон ба Бобил ҳамла кард. Набонид бо лашкари худ бо ӯ вохӯрд ва ҷангид, аммо дар ҷанг мағлуб шуда, бо чанд нафар фирор кард ва худро дар Борсиппа маҳкам кард. Дар ҳамин ҳол, Куруш, ки Бобилро забт карда буд, фармон дод, ки деворҳои берунии шаҳр вайрон карда шаванд, зеро шаҳрро хеле пурқувват ёфт. Сипас ӯ (Куруш) ба Борсиппа рафт, то Набонидро муҳосира кунад. Аммо, Набонид интизори анҷоми муҳосира нашуд ва худро таслим кард» [24, с. 39].

Вале манбаъҳои дигар тасвири комилан дигареро аз сукути Бобил нишон медиҳанд. Масалан, Ҳеродот ва Ксенофонт навиштаанд, ки бобилиён Курушро бо душманӣ истиқбол карданд ва пойтахт танҳо пас аз муқовимати шадид забт карда шуд. Ҳеродот (I, 188-191) нақл мекунад, ки бобилиён барои дифоъ омодагии ҷиддӣ дида, солҳои зиёд маводди ғизоӣ захира карда буданд. Аммо порсҳо яке аз сарбандҳоро вайрон карда, ҷараёни дарёи Фуротро, ки ба Бобил ҷорӣ мешуд, равона карданд ва сипас ногаҳон дар соҳили хушки дарё ба шаҳр ворид шуданд.

Ҳеродот, ҳамчунин Набонидро бо исми Лабинет низ ёд кардааст.

Тибқи маълумоти «Курушнома» порсҳо дар атрофи Бобил, дар деворҳои берунии он хандаки калон кофтанд ва шабона, дар ҳоле ки сокинони шаҳр яке аз чашнҳои худро истиқбол мегирифтанд, оби дарёи Фуротро ба хандак равона карданд ва дар масири он ба пойтахт ворид шуданд. Сипас онҳо ба сӯи қасри шоҳ шитофтанд ва ҳар касеро, ки дучор мешуданд, мекуштанд. Пас аз куштани посбонони масти қаср, ба утоқҳои дарунӣ даромаданд ва подшоҳи Бобилро (ки номаш зикр нашудааст) куштанд. Аммо ҳатто пас аз ин, порсҳо мачбур буданд, ки барои барқарор кардани назорати худ бар шаҳр ва кишвар талошҳои зиёде кунанд. Ксенофонт менависад, ки Гобриёс забти Бобилро роҳбарӣ мекард, дар ҳоле, ки Куруш дигар шаҳрҳои кишварро забт кард ва ин ривоят дар солнома тасдиқ шудааст. Дар «Киропедия»-и Ксенофонт, подшоҳи охирини Бобил марди «фосик», «душмани худоён ва одамон» номида шудааст [24, с. 43].

Куруш баъд аз фатҳи Бобул чораҳои зиёди сиёсӣ-дипломатиро дар амал татбиқ намуд, ки ҳамагӣ ҷиҳати таҳкими ҳукумати Ҳахоманишиён дар Бобил равона шуда буданд. Яъне сиёсати кишваркушоии Куруш дар худ бозсозиву рушди манотиқи забтшударо низ дошт. Низоми идории давлати Бобил ва сохти маъмурии онро тағйир надод. Тадбиру сиёсати Куруш аз ҷониби мардуми Бобил ба хушнудӣ пазироӣ гардида, мавқеи ӯро дар минтақа боз ҳам таҳким бахшид [24, с. 32-52].

Ба қавли М.А. Дандамаев, дар соли 538 то милод Куруш писараш Камбизро подшоҳи Бобил таъйин кард. Барои қонунӣ кардани ин таъйинот, Камбиз дар маросими динии соли нав иштирок кард, зеро касе метавонист подшоҳи Бобил шавад, ки дар ин чашни асосии бобилиён дар маъбади Исила, кудратро аз худои Мардук қабул мекунад [24, с. 45].

Пас аз забти Бобил минтақаҳои дигар, ба монанди Финикия ва Фаластин ихтиёрӣ ба ҳайати ҳукумати Куруш ворид шуданд. Дар натиҷаи сиёсати кишваркушоӣ ба ҳайати империяи Куруш Бобил ва тамоми қисми шарқии баҳри Миёназамин (Мадитарона) ворид шуд. Акнун ҳадафи Куруш фатҳи дигар давлати тавоноии минтақа Миср буд, ки ҳоло тасхир нашуда

буд. Аксари муҳаққиқону пажӯҳишгарони таърихи аҳди бостон ба ин назаранд, ки Куруш, бешубҳа, қасди ҳамла ба Мисрро дошт, вале бар хилофи чашмдошти ҳамзамонони Куруш ва донишмандони муосир, ӯ ин амалиётро ба таъхир гузошт.

Аксари муҳаққиқон сабаби тасмими Курушро дар муносибат ба забти Миср нишон надодаанд ва онро ба қавле номаълум мешуморанд. Роҷеъ ба ин масъала ҳатто муаррихони Юнони қадим ҳам ягон ишорае накардаанд. Тибқи иттилои Ҳеродот, пас аз тасхири Бобил Куруш бар муқобили массагетҳо оҳанги ҷанг созмон дод. Бисёре аз муҳаққиқон сабаби муддати тулонӣ ба Миср ҳучум накардани Курушро муаммои таърихӣе беш надоништаанд.

Бояд гуфт, ки таваҷҷуҳи аксар муҳаққиқонро бештар масъалаи ба муқобили массагетҳо ҳучум кардани Куруш ҷалб намудааст. Куруш соли 530 бар муқобили массагетҳо ба сарзамини Осиёи Марказӣ ҷанг оғоз мекунад. Эмомалӣ Раҳмон перомуни масъалаи мазкур менависад: «Ба назар чунин мерасад, ки агар массагетҳо ба бехатарии қисмати шимолу шарқии империя ҷиддӣ таҳдид намекарданд, Куруш чунин роҳи дурударозро тай карда, бар зидди онҳо ба ҷанг намерафт. Дар ҳар сурат ӯ ин корро кард ва дар бораи ин ҳучум Геродот ва дигар муаррихони Юнони қадим маълумот додаанд» [62, с. 112].

Ҳеродот роҷеъ ба ин масъала ривоятеро дар китобаш овардааст, ки мутаассифона, дар аксари осори муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ бе таҳлили баррасӣ ҳамчун маълумоти дуруст иқтибос мешавад. Бояд гуфт, ки дар нақли Ҳеродот воқеият бо ҷомаи ҳаёлот, бадеият ва хусусмат табдил ёфтааст.

Ба ақидаи мо, Куруш ҳамчун шоҳи дурандеш ба ин бозии душман ҳеҷ вақт фирефта намешуд, чун то ин вақт душманони зиёду тавонмандеро шикаст дод, ки аз лиҳози қудрат ҷандин баробар аз массагетҳо бартарӣ доштанд.

Профессор Қ. Расулиён масъалаи мазкурро пайгирӣ намуда, дар

осораш аз банди 214-уми «Таърих»-и Ҳеродот иқтибос овардааст: «Дар мавриди марги Куруш ҳикоят зиёд аст. Ривоят, ки ман ёдовар шудам ба ҳақиқат наздиктар аст» [216, с. 307]. Ин муаррихи тоҷик ахбори Ҳеродот, Страбон, Помпей Трог, Плутарх, Ксенофонт ва Ктесийро дар хусуси марги Куруш таҳлилу баррасӣ намуда, менависад, ки: «... таълифоти муаррихони муосири ватанӣ ҳамеша дар таъба асарҳои муаррихони рус сурат мегирифт ва бо сабабҳои айнию зехнӣ аз осори муаррихони ҷаҳони берун аз Иттиҳоди Шуравӣ огоҳӣ надоштанд. Ва ё огоҳӣ дошта бошанд ҳам, аз хатти маши идеологияи шуравӣ берун пой гузошта наметавонистанд» [216, с. 312].

Дар воқеъ, то ҳол баъзе муаррихони ватанӣ аз доираи идеологияи шуравӣ берун нашуда, дар ҷомеаи соҳибистиклол ҳам ҳамон ақидаҳои ба ривоят монандро дар осори хеш пайгирӣ мекунанд. Масалан, дар боби дувуми китоби «Таърихи халқи тоҷик», ба қалами Н. Неъматов барои донишҷӯёни макотиби олӣ зикр шудааст: «Томирис машки майро аз хуни одамӣ пур намуд ва фармон дод, ки байни фавтидагон ҷасади Курушро пайдо кунанд...». Ҳамчунин, зикр намудааст, ки «Адабиёту манбаъҳои илмӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки нисбати маълумоти Ҳеродот шубҳае нест» [57, с. 78].

Мо ба ин назарем, ки кушта шудани Куруш - шохе, ки тамоми сарзаминҳои дунёи онрӯзаро қариб дар ҳайъати як ҳокимият бар пояи адолат ва эътирофи ҳукуку озодиҳои инсон бо эълomiaаш муттаҳид намуда, ҳатто аз ҷониби халқҳои ғайриориёӣ яҳудиён - фиристодаи худованд Яхво, бобилиҳо - фиристодаи худованд Мардук номидаанд, асоси воқеъи надорад. Имкон низ надорад, ки Куруш ҳамчун як шоханшоҳ ба муқобили қабилае, ки қудрати баробар ба ӯро надоштанд, ба ҷанг равад. Дар ҳоле ки қувваи як сатрапӣ барои ин гуна ҷангҳо кофӣ буд. Албатта, Ҳеродот барои паст задани шаъни Куруш барин императори бузургу муваффақ ва мардумсолор ҳеҷ далеле надошт ва дар охир вафоти ӯро бо кушта шудан аз ҷониби як қавми кӯчии ҳамтабор дар шакли ривоят сохт, ки дар аксар

китобҳо аз чӣ сабаб бошад, ки бе ягон таҳлили ҷиддӣ инъикос шудааст. Пеш аз баррасии чунин маълумот, ба муҳити зиндагӣ ва тааллуқоти муаллиф бояд назар кард. Зеро Ҳеродот ба ҳайси як юнонӣ дар замоне ба сар мебурд, ки Юнон яке аз манотиқи тобеи Ҳахоманишиён буд ва дар чандин набардҳо юнониҳо аз ҳахоманишиҳо шикаст хурдаву хисороти зиёд дидаанд. Бешубҳа, чунин воқеот дар назари Ҳеродот ҳисси бадбинӣ ба Курушро бедор кардааст. Имрӯз вазифаи ҳар як муҳаққиқ, ба назари мо таҳлили ахбори сарчашмаҳои таърихӣ, махсусан, он муаррихони аттиқа ва хориҷӣ аст, ки дар осори худ таърихи аҳди бостонии ниёғони моро мавриди омӯзиш қарор додаанд.

Оид ба шахсияти таърихии Куруш ҳамчун чехраи мондагор Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон дар китоби «Чехараҳои мондагор» [65, с. 6-24] дар асоси маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ ва ахбори муаррихони аҳди бостон маълумоти хеле муфассал ва арзишманд ироа кардааст. Ё Курушро муттаҳидкунандаи ҷаҳони қадим – Порсу Мод, Бобилу Ошӯр, Мисру Финикия, Лидияву Урарту, Порту Гиркания, Бохтару Суғд ва ғайра дар ҳудуди 22 вилоят ва се қитъаи олам – Осиё, Африқо ва Аврупо меномад [65, с. 6].

Муҳаққиқ ва нависандаи тоҷик Бароти Абдурахмон перомуни давлатдорӣ Ҳахоманишиён ва махсусан, Куруш ва Камбиз чанд асар таълиф кардааст. Дар хусуси Куруши Кабир ба муносибати бузургдошти Соли тамаддуни ориёӣ романи таърихиро таълиф намуд, ки инъикосгари замон ва макони ҳукумати ин чехраи мондагори аҳди бостонӣ аҷдоди тоҷикон аст. Новобаста ба хусусияти бадеӣ доштани асар, дар он баъзе масъалаҳои муҳим баррасӣ шудаанд [49].

Дар асоси ин гуфтаҳо, ҳамакнун зикр намудан ба маврид аст, ки Куруш бо ташкили империяи бузург, низоми хосса ва нави давлатдорӣ, сиёсати кишваркушоӣ, ба ҳам овардани ақвоми ориёӣ дар як марказ ва пойдорӣ адолату пуштибонӣ аз ҳуқуқи инсон дар таърихи умумиҷаҳонӣ нақши барҷаста гузоштааст.

В. Дюрант омилҳои муваффақият ва ба ташкили давлати тавоноӣ бузург даст ёфтани Курушро шарҳу тавзеҳ дода, ба хулосае омадааст, ки дар як шакли муназзам ташкили артиши порсӣ ва модӣ, ки он ба сипоҳи шикастнопазире табдил ёфта, дар Сардису Бобил пирӯз шуд ва ба ҳукмронии қавмҳои сомӣ дар ғарби Осиё хотима бахшида, кишварҳои Бобилу Ошӯр, Лидия ва Осиёи Сағирро ба ҳукумати Эрон муттаҳид намуда, шоҳаншоҳиеро ба вучуд овард, ки бузургтарин созмони сиёсӣ пеш аз империяи Рум буд [176, с. 518].

Дар хусуси хирадмандии Куруши Кабир Қ. Расулиён менависад: «Куруш пас аз тасхири Бобил ба тахти подшоҳӣ нишаст ва динҳои мардуми бумиро озод намуд. Барои ҷалби муҳаббати мардум худон бузурги Бобил Мардукро ба расмият шинохт ва нӣиш кард. Ин аст, ки дар китоби муқаддаси яҳудиён «Таврот» Куруш фиристодаи ҳазрати Мусо дарҷ шудааст» [215, с. 547].

Бояд гуфт, ки Куруши Кабир дар давлатдорӣ ҷаҳони қадим як инқилоби бузурги ахлоқӣ ва маънавӣ ба вучуд овард, ки ҳамкорӣ ва ҳамзистии халқҳои узви шоҳаншоҳии Эрон мисоли равшани он аст. Бар хилофи гузашта, Куруши Кабир ҷомеаеро ташкил дод, ки ҳукмронии қавми ғолиб бар мағлӯб асоси ҳукмрониро ташкил наметод. Баръакс, вай ҷомеаеро ташкил медихад, ки ба ҷои сӯзондану оташ задан, ба ҳок яксон намудани шаҳрҳо ва кушторӣ (қатли ом) халқҳои мағлӯб ва валангор кардани ибодатгоҳҳо, бештар бар мағлӯбин раҳму шафқат оварда ва онҳоро дар камоли сулҳу сафо ба ҳоли худ раҳо кард ва озодии комил медихад, ки то худойро ба тарзи дилхоҳ ва маъмули худ парастӣш кунанд. Соли 537 Куруши Кабир, пас аз ворид шудан ба Бобул, чунин ҷамоаро бо фармони махсуси худ амалӣ мегардонад.

Ин фармон бо номи «Силиндри Куруш» маълум аст. Силиндр аз забони сурёний буда, маънои фармонро медихад. Баъзе намунаҳои он то ба мо замони мо расидааст.

Академик Б. Ғафуров, ки дар миёни муҳаққиқони ватанӣ дар сарғаҳи

таҳқиқоти таърихи давлатдории аҳди бостонии ниёғони тоҷикон қарор дорад, перомуни масъалаи мазкур менависад, ки Куруш дар фаъолияти хеш ба сифати шоҳе баромад намуд, ки ифодакунандаи бисёр тамоюлҳои пешқадами даврони худ буд. Вале аз чи сабаб бошад, ки ривояти сохтаи Ҳеродотро, ки аз қавми душмани сиёсии порсҳо буд, дар хусуси кушташудани ин шоҳаншоҳи бузурги ориёӣ аз ҷониби як саркардаи зани массагетӣ қобили қабул донистааст [54, с. 77].

Академик Бобочон Ғафуров дар китоби «Тоҷикон» чунин навиштааст: «Ҳахоманишо бар хилофи подшоҳони пешини замони Шарқи қадим, нисбат ба оину мазҳабҳои сойири халқҳо хеле бо таҳаммул муносибат карда, ҳатто маъбаду калисоҳои кишварҳои мухталифро ба мисли ибодатхонаҳои Бобул ва Яҳудистон дубора барқарор намуданд. Хусусан, асосгузори империяи Ҳахоманишиён Куруш шуҳрати зиёд пайдо карда буд. Порсҳо ўро ҷадди қабир, бобилиҳо расули худои Мардук, юнониҳо ричоли бузурги давлат ва яҳудиён наҷотбахши худо Яҳве номида буданд» [54, с. 79].

Ҷомеаи башарӣ арзиши Эъломияи ҳуқуқи башари Куруши Қабирро хуб дар ёд дошта, дар тули таърих кишварҳо ҳангоми таҳияи конституция ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии вобаста ба ҳуқуқи инсонҳо онро мавриди истифода қарор додаанд. Имрӯз меросбарони тамаддуни ориёӣ, махсусан тоҷикон, бо ин санади инсондӯстона ва ҳамгиро ба таври шоиста арҷ мегузоранд.

Афлотун дар рисолаи «Кавонин»-и худ, ки дар охири умраш навишта буд, дар бораи Куруш гуфтааст: «Ҳангоми подшоҳии Куруш эронӣён озодӣ доштанд ва ҳама мардони озод буданд.

Ва ҳамчунин сарвату фармонравоёни бисёре аз мардумони дигар низ буданд. Фармонравоён раъиятҳои худро дар озодӣ саҳим (шарик) карда буданд. Чун сарбозону сардорон ҳамаро ба як ҷашм медиданд. Ва ҳама ба баробарӣ рафтор мекарданд. Ин буд, ки лашкар аз ҳар лиҳоз пешрафт ва бузург шуд. Зеро (шаҳрвандон) озодӣ доштанд ва дар миёни онон муҳаббат

буд ва нисбат ба ҳам ҳисси хешвандӣ мекарданд» [70, с. 120].

Файласуфи номвари Ғарб Георг Вилгелм Фридрих Гегел дар асараш «Дарсе чанд аз фалсафаи таърих» дар бораи давраи Ҳахоманишиён андешаҳои муҳимме иброз доштааст. Дар импературии Эрон як ваҳдонияти холис ва тараққиёфтае меёбем. Ваҳдате, ки бар афрод (шахсо) ҳукумат намекунад, магар барои он, ки онҳоро барангезад (водор кунад) то барои ҳудашон нерӯе (қуввае лозим) касб кунад ва шахсияти хоси худро тавсия (тараққӣ) бахшад. Дар Эрон дар воқеъ рӯҳ шурӯъ ба муқобила (мубориза) бо табиат мекунад. Дар импературии Эрон аввалин бор ҳукумат аз табиат ҷудо мешавад. Бинобар ин, импературӣ бартар аз иҷтимоист, ки дар табиат ғута меҳӯранд. Ва бадин тариқ аст, ки пешрафт ва тараққӣ аз қайду банд озод мешавад ва рӯҳ болу пар мегирад ва дар камоли худ мепардозад. Барои ҳамин ҳам мо мебинем, ки дар импературии Эрон миллатҳо ва қавмҳои гуногун ба сурати ғулом ва бандӣ дарнаёмада, балки сарвати онҳо ва қонуни асосии онҳо ва дини онҳо ҳамчунон барои онҳо боқӣ гузошта шудааст ва иттифоқан заъфии импературии Эрон дар муқобили Юнон дар ҳамин ҷост. Зеро Эронӣ императории худро ба сурати як созмони комил ва муттаҳид-уш-шакл (ягона) насохтанд ва ташкилоту усул ва мӯътақидати худро маҷбури кишварҳои забт ва мағулубшуда накарданд, ва онҳоро ба сурати як воҳиди ҷомеъ ва комил надароварданд, балки импературии онҳо маҷмӯе аз инфиродияти (танҳо ба танҳои) ба ҳадди аъло мутановеъ ва гуногун буд. Мусаллам аст, ки Эрон сарчашма ва қонуни (асоси) як гурӯҳи комилан нава дар усули кишвардорӣ ҷаҳон шуд, ки баъдҳо бисёр империяҳо ба ӯ паёравӣ кардаанд. То ҳадде, ки Искандари Мақдуниро эронӣ ба сурати подшоҳи эронӣ дароварданд.

Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон таъкид менамояд: «Куруш сиёсатшиноси нуктасанҷ буд. Пеш аз ҳама гуна муҳориба ӯ барои нарезтани хун ба рақибонаш бо қафолати амният, озодӣ ва бо шартҳои барои онҳо имтиёзнок бастанӣ сулҳро пешниҳод мекард. Танҳо дар сурати аз ҷониби муқобил қабул нашудани пешниҳодҳоиаш даст ба ҷанг мезад. Баъди ғолиб

баромадан кӯшиш мекард мағлубонро беҳуда озор надихад ва иззати нафси онҳоро паст назанад» [65, с. 21].

Куруши Кабир яке аз камтарин шоҳаншоҳоне буд, ки ҳуқуқи инсон ва арзишҳои инсонпарвариро арҷ мегузошт. Танҳо моҳияти устувонаи ӯ кофист, ки ба унвони ҳуччати таърихӣ ғимояи ҳуқуқи башар шинохта шавад. Эътирофи ӯ аз ҷониби мардуми мазлум ва фирориву асир, аз ҷумла яҳудиёну бобилиён, шаҳодати равшани бузургии шахсияти ӯст. Дар ҳоле ки шоҳони таърих аз зафарҳо ва куштор сухан мегӯянд, Куруш ягона шоҳест, ки дар 348 тамоми таърих мавриди ситоиш ва эҳтиром қарор гирифтааст [1-М, с. 348-349].

Ҳамчунин, бо ташаббуси Сарвари давлат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо мақсади таҷлили 2550-солагии ин санади ҳуқуқӣ 6 ноябри соли 2025 зимни Иҷлосияи 43-юми Конфронси генералии ЮНЕСКО қатънома таҳти унвони «Устувонаи Куруш: Эълومияи ибтидоии ҳуқуқи башар ва гуногунрангии фарҳангӣ» қабул гардид, ки аз эътирофи тамаддуни башардӯстонаи аҷдоди тоҷикон хабар медиҳад. Тарқи ин ташаббуси дурбинонаи Пешвои миллат ҷомеаи ҷаҳонӣ аз таъриху тамаддуни ғановатманди аҷдоди тоҷикон – ориёӣҳо ба таври хеле хуб бохабар шуда, нақши таърихӣ ва бузургии ниёғони моро дар густариши арзишҳои башарӣ дарк менамояд. Махсусан, барои наслҳои баъдӣ ин ташаббус аҳаммияти барҷаста дошта, дарак медиҳад, ки Куруш аввалин император дар таърихӣ инсоният мебошад, ки ба ҳуқуқи озодиҳои инсон арҷ гузоштааст. Дар фазои муосири бархӯрди манфиатҳои таърихию фарҳангӣ ғимояи ҷунин арзишҳо ва тарқи ташаббусҳо нишон додани тоҷикон ба ҳайси меросбарони тамаддуни ориёӣ, хоссатан шоҳи тамаддунофаре ба мисли Куруши Кабир яке аз василаҳои ғимояи манфиатҳои таърихи миллат мебошад. Дар ин раванди таърихсозӣҳо ва истисмори арзишҳои таърихӣ аз ҷониби баъзе қавмҳо зарур аст, ки аз ҳар як саҳифаи таърихи аҷдодӣ ба таври шоиста ғимоя намоем. Сарвари давлат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон имрӯз ба ҳайси ҳомии таъриху тамаддуни миллат тавассути ташаббусҳои аз манфиатҳои миллӣ ғимоя намуда, дар

муддати 35 сол собит намуданд, ки меросбари аслии Куруши Кабир мебошанд. Дар айни замон дар ҳавзаи бузурги тамаддуни ориёӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти роҳбарии дурбинонаи Эмомалӣ Раҳмон ягона кишваре мебошад, аз арзишҳои ин тамаддуни куҳан ва ғановатманд ҳимоя менамояд. Агар ба таври дигар зикр намоем, Ҳукумати Тоҷикистон ягона соҳиби аслии тамаддуни ориёӣ мебошад, ки дар фазои ҷаҳонишавӣ аз унсурҳои он ҳимоя карда, баъзе онро ҷаҳонӣ намудааст. Ташаббуси Сарвари давлат дар робита ба Эъломияи Куруши Кабир маънои онро дорад, ки аҷдоди мо ҳанӯз аз аҳди бостон дар доираи принсипи давлати дунявӣ ва арҷгузор ба ҳуқуқу озодиҳои инсон шуруъ ба давлатдорӣ намудаанд. Давлатмрдони тоҷик дар тули таърих бо пайравӣ аз Куруши Кабир борҳо собит намудаанд, ки бо тадбиру хирад ва дурбинӣ тафовут ва бартариятҳои зиёде доранд, ки дар меҳвари он принсипи инсондӯстӣ қарор дошт.

Куруши Кабир, инчунин Порт ва Ҳиндустони шимолиро низ забт карда буд. Ў дар ҳаёташ як давлати императории бузурги ҷаҳониро бунёд намуд, ки тамоми Осиёи Марказӣ, Осиёи Пеш, қисматеро аз Осиёи Хурду Кавказ ва Ҳиндустон дар бар мегирифт.

Набарду амалҳои Куруши Кабир номи ӯ ва Эронро бениҳоят машҳур гардонд. Аввалан, ӯ дар замони худ бузургтарин давлати ҷаҳониро чи дар фароғии ҳудуд ва чи ҳалқиятҳои гуногун, дину мазҳаб, тамаддуни гуногун ва ҳатто қитъаҳои гуногун бунёдгузори карда буд. Сониян, ӯ асосгузори давлати ботартиби ба ҳамкориҳои ҳалқу забонҳо, дину мазҳабҳо, маданияту тамаддунҳо асосёфта ба шумор мерафт.

Ҳамин тавр, аз таҳлили осори муҳаққиқон бармеояд, ки Куруш воқеан одамшиносу инсондӯст буд ва шахси лаёқатмандеро, ки ба ӯ содиқона хидмат мекарданд, қадр мекард ва ба онҳо мансабҳои калони давлатиро медод.

Дар асоси таҳқиқи осори муҳаққиқон ва баррасии сарчашмаҳои таърихӣ, махсусан маълумоти катибаҳо ва осори муаррихони аҳди бостон, пешниҳод менамоем, ки роҷеъ ба ҷанбаҳои гуногуни шахсияти сиёсии

Куруши Кабир ҳамчун бунёдгузори нахустин империя дар таърихи башар таҳқиқоти махсуси илмӣ дар доираи рисолаи номзадӣ ва докторӣ сурат гирад. Зеро дар «таърихсозӣҳои» ҷомеаи муосир чехраҳои сиёсии дигар халқҳо, ки ҳадди ақал нисф аз хадамоти Курушро дар таърихи башар иҷро накардаанд, дар хусусашон рисолаҳои махсуси илмӣ дифоъ гардидааст. Бинобар ин, дар Тоҷикистон роҳандозии ин таҳқиқот аз ҳама ҷиҳат аҳаммияти хосса дорад. Махсусан, дар доираи ҳимояи манфиатҳои миллӣ ва ба таври шоиста муаррифӣ намудани шахсиятҳои мондагор дар доираи таҳқиқоти илмӣ самараноктар мебошад.

БОБИ 2. НИЗОМИ ИДОРӢ ВА ВАЗӢИ СИЁСИИ ИМПЕРИЯИ ҲАХОМАНИШИЁН ДАР ТАҲҚИҚОТИ МУҲАҚҚИҚОН

2.1. Низоми идории империяи Ҳахоманишиён дар таҳқиқоти муҳаққиқон

Яке аз масъалаҳои мубрами таърихи давлатдории аҳди бостони халқи тоҷик, ки диққати аксар муҳаққиқонро ҷалб намудааст, низоми идории империяи Ҳахоманишиён мебошад. То имрӯз дар таърихнигории ватанӣ ва хориҷӣ муҳаққиқон роҷеъ ба ин масъала аз зовияҳои гуногун тавачҷуҳ намудаанд. Муҳаққиқони аврупоӣ, шуравӣ ва ватанӣ осореро таълиф намудаанд, ки натиҷаи таҳқиқоти қариб сад соли охир мебошад. Рӯчуи муҳаққиқони ватанӣ дар ин хусус хеле камшумор ба назар мерасад, ки дар зимн перомуни ин масъала баҳс ба миён хоҳем овард.

Дар робита ба масъалаи таҳқиқшаванда бояд ибраз намуд, ки империяҳои Шарқӣ дар осори муҳаққиқон ва манбаъҳои таърихӣ бо масоҳати васеъ ва аҳолии зиёд тавсиф мешаванд. Ғайр аз ин, онҳо сарзаминҳоеро муттаҳид мекарданд, ки аз ҷиҳати шароити экологӣ ва ҷуғрофӣ, таркиби этникӣ, сатҳи рушди иқтимоию иқтисодӣ ва анъанаҳои фарҳангӣ гуногунранг буданд. Дар Шарқи қадим марзҳои давлатӣ кам бо марзҳои этникӣ мувофиқат мекарданд. Бештар аз ҳама, дар дохили як давлат ҳайатҳои этникии мухталиф вуҷуд доштанд.

Империяи Ҳахоманишиён давлати ғуломдории классикии Осиёи Марказӣ буда, анъанаҳои давлатдории ҳамсоягон ва миллии худро васеъ истифода бурданд ва ба ҷаҳони тамаддун бо маърифати давлатдорӣ таъсири худро расонданд. Аз ин рӯ, баёни ин сохтор аҳамияти таълимӣ, илмӣ ва назариявиро ҳам дорост. Сохтори давлатдории Ҳахоманишиён бештар дар заминаи анъанаи модҳо ва форсҳое, ки ориёӣ буданд ташаккул ёфт. Давлатро шоҳ идора мекард. Ҳокимони модӣ ва ориёӣ худро чунин меномиданд. Вале аз давраи Куриши Кабир - унвони шоҳи ориёӣ ғайри ориёӣ ва аз аҳди Дорон 1 сар карда шоҳаншоҳии ориёӣ ва ғайри ориёӣ пайдо шуданд. Тарқи

точгузорӣ ва ба тахт нишастани шоҳони Ҳахоманишӣ бештар ба анъанаҳои ориёӣ таъя мекард» [70, с. 111-112].

Эмомалӣ Раҳмон сохти сиёсии империяи Ҳахоманишиёнро чунин нишон медиҳад: «Ҳокимияти олий дар дасти шоҳаншоҳ буд. Танҳо авлоди Ҳахоманишиён ҳуқуқ доштанд ба тахти шоҳӣ нишинанд. Ҳокимияти подшоҳӣ меросӣ буда, аз падар ба писар мегузашт. Дар сурати писар надоштани шоҳ тахтро метавонист намояндаи дигари авлоди Ҳахоманишиён ишғол намояд. Бо вучуди меросӣ будани ҳокимият шоҳаншоҳро амалан ашрофу аъёнӣ бонуфузи дарбор аз байни ворисон қаблан интиҳоб мекарданд. Баъд аз ин, маросими расмӣ ба тахтнишинии шоҳаншоҳ мувофиқи қоидаҳои мавҷуда иҷро карда мешуд. Маросими ба тахти салтанатӣ нишастан дар ватани Ҳахоманишиён дар Посоргод мегузашт» [62, с. 127].

Аз осори муҳаққиқон ва таҳлили манбаъҳои таърихӣ бармеояд, ки мансаби шоҳ меросӣ буда, ин чунин тартиб тавассути ниҳоди махсус - валиаҳд ва шоҳзодаҳо ба сари тахт меомаданд. Ҳуқуқи таъин ва ё эълон кардани валиаҳдро танҳо шоҳ дошт. Дар ҳоле, ки шоҳ қабл аз эълон кардани валиаҳд мефавтид ё қатл карда мешуд, аз рӯи анъана аввал писари калониаш, агар писар надошта бошад, бародараш, агар бародар надошта бошад писарони яке аз хоҳарони калониашро шурои дарбор шоҳ таъин мекард. Чунин ҳолатҳо низ рух медод, ки дар баъзе мавридҳо ворис нею балки шахси пурзӯртаре аз ин оила ба мансаби шоҳӣ мерасид. Аммо аксаран ворисон ин мансабро ишғол кардаанд. Шоҳ ҳуқуқи бе маҳдуди сиёсӣ, иқтисодӣ, ҳарбӣ ва судиро дар дасти худ нигоҳ медошт. Дар назди шоҳ шуро - анҷамана амал мекард, вале ваколати ӯ аз маслиҳат ва тавсия додан иборат буду бас. Фаъолияти пурраи анҷамана ба мо маълум нест. Дарбори шоҳ аз ҳешу табораи таркиб меёфт.

Бояд гуфт, ки ҳукумати шоҳаншоҳ мутлақ махсуб меёфт. Роҷеъ ба масъалаҳои давлатӣ ҳукми охирин аз ҷониби шоҳаншоҳ бароварда мешуд ва тағйирнопазир буд. Дар дарбори шоҳ, ҳамчунин шурое вучуд дошт, ки аз

хешу табор, наздикони шоҳ ва ашрофони бонуфуз иборат буд. Дар ин хусус Эмомалӣ Раҳмон ба манобеи таърихӣ така намуда, зикр менамояд: «Дар мисоли машварат доир ба ҳамла кардан ё накардан ба Юнон мушоҳида мешавад, ки ба тасмими шоҳ гурӯҳҳои гуногуни дарборӣ таъсир расонда метавонистаанд. Хишӯро бо маслиҳати тағояш Артабон писари Виштосп аз ҳамла ба Юнон даст кашиданӣ буд, аммо Мардоний ӯро ба ҳамла розӣ кард ва шоҳаншоҳ дар ин хусус қарор баровард» [62, с. 127].

Боя гуфт, ки ҳокимияти шоҳ бемаҳдуд ва мутлақ буд ва дар ин асос метавонист на танҳо роҷеъ ба масоили кишвардорӣ, балки оид ба дигар самтҳо низ қарору дастурҳо барорад. Ба қавле шарӣҳои ҳахоманишӣ тамоми қудрату сиёсатро ба даст гирифта, ба ҳамаи соҳаҳои ҳаёти иҷтимоиву иқтисодӣ ва фарҳангӣ ҳукми раво доштанд. Вале новобаста ба ин қудрату тавонмандӣ, шоҳони ҳахоманишӣ ба машварату маслиҳати ашрофону сипаҳсолорони мақоми баланддошта дар низоми ҳарбӣ, интиҳоби ворисону волиён дар сатрапҳо ва дигар масоили муҳими давлатӣ ғуш медоданд.

Дар китоби «Ориёнаҳо ва тамаддуни ориёӣ» роҷеъ ба масъалаи мазкур чунин зикр мешавад: «Дар сохтори давлати ҳахоманишӣ шоҳ қудрати мутлақ дошт, фармони ӯ лозимулиҷро буд ва шахсоне, ки аз фармон сарпечӣ мекарданд, бидуни баррасӣ қатл мегардиданд. Ба ҷуз шоҳ нуфузи аъёнӣ ашрофи мамлакат ҳамчун робит миёни дарбору мардум ба ҳубӣ эҳсос мешуд. Махсусан, 6 хонадоне, ки ҳамроҳи Доро қорҳои бузургеро анҷом дода, Бардияи дурӯғинро аз байн бурда буданд, аз имтиёзи махсус бархурдор буданд ва машваратчиёни шоҳ ба шумор мерафтанд» [69, с. 127].

Пас аз шоҳаншоҳ ҳазорпат дар мақоми дувум қарор дошт. Ҳазорпат сардори ҳокимияти иҷроия буда, раванди фаъолияти ҳамаи мансабдорони давлатиро назорат мекард. Ин мансабро метавон ба мансаби вазорат дар вусто баробар донист. Ҳазорпат, ҳамчунин сардори навақарони махсуси шоҳ буда, дар ҳолатҳои ҷангӣ вазифаи сарлашқарро низ иҷро менамуд.

Муҳаққиқи тоҷик М. Ҳазратқулов зимни баррасии низоми идории

империяи Ҳахоманишиён менависад: «Дар давраи Ҳахоманишиён, чун дар саросари таърихи Шарқи Миёна, ҳокимияти шоҳ шакли табиӣ ҳукумат маҳсуб мешуд. Шаҳриёрони ҳахомнишӣ шоҳони мустабиде буданд, ки тамоми қудрату сиёсатро дар даст ва ба ҳамаи соҳаҳои ҳаёти иҷтимоиву иқтисодӣ ва фарҳангӣ ҳукми раво доштанд» [69, с. 180]. Ба андешаи М. Ҳазратқулов дар мавриди ситамкор будани шаҳриёрони ҳахоманишӣ наметавон розӣ шуд. Зеро чанд даҳсола дар даврони шоҳони аввали ин сулола дар империя адл ҳукумат мекард.

Дар аҳди Ҳахоманишиён идораи давлат аз аҳду паймони иҷтимоӣ сар мешуд. Яъне, идораи давлат бо розигии умум ба роҳ монда мешуд ва ин қарордод ҳукуку ваколатҳои тарафҳоро муайян мекард. Херодот ибтидои ин қарордодро дар аҳди Ҳахоманишӣ ба давраи ҳукмронии Дисикул - писари Фруртиши Модӣ (708–655 то милод) мансуб медонад. Маҳз ҳамин ҳулосаю мантиқро Табарӣ чунин овардааст: «Огоҳ бошад, ки маликро бар сипоҳу раъият ҳақ буда ва ин сипоҳу раъиятро бар малик ҳамчунин. Аммо ҳаққи малик бар сипоҳу раъият ин аст, ки ўро фармон баранд ва баҳри ў боз нигоҳдоранд. Ва ҳаққи ишон бар ў он аст, ки ишонро рӯзбаҳо диҳад ва он чӣ диҳад ба вақт ба ишон расонд ва таъхир накунад ва аммо ҳаққи малик бар раъият он аст, ки ўро фармон баранд ва ҷаҳон ободон дорад ва кишту зироат кунанд. Ва дарахт нишонанд ва бино кунанд, то ҷаҳон ободон бошад ва хироч аз вақт таъхир накунад. Ва ҳаққи раъият бар малик он аст, ки баҳри ишон дод (адолат) кунад ва ситам накунад ва хироч аз ишон ба рифқ (меҳрубонӣ) ва нармаӣ ситонад. Ва бар саҳт нагирад ва ситамкоронро бар ишон (сарвар) нагзорад» [70, с. 124].

Шоҳони ҳахоманишӣ ба аввалин империяе асос гузоштанд, ки ҳудуди он бар чанд қитъа мерасид ва ҳукумати ҷаҳониро ташкил доданд, дар асоси ваҳдати халқҳо, динҳо, забонҳо, тамаддунҳо. Ҷудой биандозу ҳукумат кун. Эрон бо ин роҳ Юнонро ба даст даровард. Осиёи Васатиро ба хшатарпахо (сатрапияҳо) тақсим кард. Хшатрапахо ҳокими мутлақ дар қаламрави худ буданд. Вале бо воситаи ҷосусони давлатӣ назорат мешуданд. Сардорҳои

харбии хштарпахоро шоҳаншоҳ таъин мекард ва дар асл ба воситаи онҳо аз ин минтақа ахбор мегирифт.

Хшатрапа дар қаламрави худ соҳибхитиёр буданд. Ҳатто бо ҳамсоягони худ метавонистанд ҷанг кунанд ва ё сулҳ. Тобеъияти онҳо баъзан характери нисбиро дошт.

Ҳеродот, дар маҷмӯъ, 20 сатрапияро нишон медиҳад, ки дар онҳо беш аз 70 халқу қабила ба сар мебуданд. Дар навиштаҷоти Бесутун 23-то кишвар номбар мешавад, ки аз онҳо Каппадокия ва Арахозия дар рӯйхати Ҳеродот мавҷуд нестанд. 12 кишваре, ки дар навиштаҷоти Бесутун зикр шудаанд, панҷ сатрапияро дар рӯйхати Ҳеродот ташкил медиҳанд, дар ҳоле, ки шаш кишвар дар навиштаҷот ҳамчун вилоятҳои алоҳида номбар шудаанд. Рӯйхатти Ҳеродот аз Иония ва дигар сатрапҳои Осиёи Хурд оғоз мешавад, сипас Сурия ва Миср, Элом ва Бобил ва дар ниҳоят, кишварҳои, ки дар байни Эрон ва Ҳиндустон ҷойгиранд, дар бар мегирад [30, с. 340-348].

Ба назари баъзе муҳаққиқон, ин номувофиқатиҳо ба он марбут аст, ки дар навиштаҷот рӯйхатти ноҳияҳои маъмурӣ оварда шудааст, дар ҳоле ки Ҳеродот рӯйхатти минтақаҳои андозсупорандаро пешниҳод мекунад. Инро, ҳамчунин андешаи ҷандин олимоне, ки бовар доранд, навиштаҷот рӯйхатти кишварҳои асосии тобеъро дар бар мегирад ва ин кишварҳо бо сатрапҳое, ки ӯҳдадор буданд андоз супоранд, тасдиқ мекунанд. Ин ақида қисман ба изҳороти Ҳеродот (III, 88) асос ёфтааст, ки арабҳо узви ягон сатрап набуданд ва дар навиштаҷоти Бесутун Арабистон дар байни кишварҳои тобеи Дориюш зикр шудааст [25, с. 110].

Ҳамчунин, дар ин навиштаҷот дар бораи Скифия (сакҳо) маълумот аст, ки баъзе муҳаққиқон сатрапи алоҳида будани онро бовар надоранд. Дар ин радиф, пешниҳод шудааст, ки Ҳеродот дар бахше аз асари мавриди назараш ба ягон манбаи расмӣ форсӣ дастрасӣ надошта, ба асар ва харитаи Гекотейи тақя кардааст, ки дар он Осиё ба рақамҳо тақсим шуда, мардумони он низ аз ҳамдигар мутафовит нишон дода шудааст.

Дар бораи санаи таҳияи фехристи сатрапхое, ки дар осори Ҳеродот мавҷуданд, ақидаҳои гуногун мавҷуд аст, аммо аксари олимон онро ба миёнаҳои асри V то милод (ҳукмронии Хишоёршоҳи I), яъне ба замони ҳуди Ҳеродот, на ба давраи ҳукмронии Дорои I нисбат медиҳанд [118, с. 139].

М. Ҳазраткулов чунин назар дорад, ки: «Идора намудани сарзамини васеъу паҳновари императорӣ барои шоҳони ҳахоманишӣ коре осоне набуд ва барои пешгирии ошӯбҳо ва хуруҷи халқҳои қаламрави империя, инчунин, бо мақсади беҳбудӣ бахшидан ба созмони идорӣ ва назорати кишварҳои тасхиршуда, ба тартибу низом даровардани бочу хироч ва пурзӯр намудани қӯшун ислоҳоти маъмуриву молӣ гузарониданд. Дар натиҷа, тамоми қаламрави империяи Ҳахоманишиён ба 20 хшатрапия ё сатрап (шаҳр-давлат)-и алоҳида тақсим гардид ва низоми муносибатҳои собитии ҳокимияти марказӣ ва сатрапҳо ба роҳ монда шуд» [69, с. 180-181].

Давлат ба қушун тақия мекард. Сардори қушун ҳам ҳуди шоҳ буд. Баъди шоҳ сатрапҳо (ҳокимони вилоятҳои алоҳида) меистоданд. Сатрапҳо низ аз ҳешовандон ва ақрабони шоҳ иборат буданд. Баъзе сатрапҳо ва мулкҳо ба мисли Суғд ба Ҳахоманишиён дар асоси шатрнома дохил мешуданд. Яъне, дар идораи маҳаллӣ сулолаҳои маҳаллӣ низ иштирок мекарданд. Сохтори маъмурии Ҳахоманишиён ҳамеша дар тағйирот буд. Чунки ин давлат дар се қитъа (Осиё, Аврупо ва Африқо) ҷойгир шуда ва хусусиятҳои минтақавию миллии онҳоро бояд ба назар мегирифт.

Дар замони Дорои I Осиёи Хурд ба чор сатрапия тақсим шуда буд, дар ҳоле ки дар замони Дорои III аз ҳафт вилоят иборат буд. Дорои I Арманистонро ҳамчун як сатрапияи мустақил ҷудо кард, аммо дар замони Хишоёршо Арманистон ба ду сатрапия (Ғарбӣ ва Шарқӣ) тақсим шуд ва яке аз онҳо қисми собиқ Урартуро низ фаро мегирифт. Пас аз марги Дорои I, Ҳирканиа аз Порт ҷудо шуда ба як вилояти мустақил табдил ёфт. Гандҳара, ки дар аввал тобеияти Бохтарро дошт, тақрибан соли 508 то милод ба як сатрапияи мустақил ҷудо шуд [25, с. 111].

Хусусияти ислоҳоти маъмурии Дороро бо истифода аз мисоли Бобил ва минтақаҳои ғарбии он ба таври возеҳ мушоҳида кардан мумкин аст. Дар соли 535 то милод Куруш аз ҳисоби Байннанаҳрайн, яъне кишварҳое, ки дар ғарби Фурут ҷойгир буданд (Сурия, Финикия ва Фаластин), як вилоят таъсис дод ва Губаруваи порсиро ҳокими он таъин кард, ки ин мақомро ҳадди ақал даҳ сол, яъне то соли 525 то милод ба даст дошт. Номи ӯ дар навиштаҷоти бобилӣ зикр шудааст [151, с. 61-62].

Дар феҳристи Ҳеродот ин кишварҳо ҳамчун сатрапҳои гуногун, яъне Бобил – «боқимондаи Ошур», ки сатрапияи нухумро ташкил медоданд, ба назар мерасад [25, с. 112].

Ислоҳоти Доро, бахусус, барои таҳкими ҳокимияти марказӣ равона шуда буд ва акнун сатрапҳо аз ҳисоби порсҳо таъин мешуданд. Ғайр аз ин, дар замони ҳукумати Куруш ва Камбиз, вазифаҳои маъмурӣ ва низомӣ дар дасти як шахс, яъне сатрап муттаҳид карда шуд. Инро, аз ҷумла, ҳуҷҷатҳо дар бораи фаъолияти сатрап Губару дар Бобул исбот мекунанд. Мувофиқи катибаи Беҳистун, дар аввали ҳукмронии Дорои I сатрапҳо Вивана, Дадаршиш ва дигарон, илова бар идора кардани минтақаҳои худ, ҳамчунин фармондеҳии умумии сарбозонро дар давраи ҷанг анҷом медоданд. Доро қудрати сатрапро маҳдуд кард ва ҷудоии возеҳи вазифаҳои сатрапҳо ва мақомоти низомиро муқаррар кард. Акнун сатрапҳо ба ҳокимони оддӣ табдил ёфтанд. Онҳо ба маъмурияти минтақаи худ роҳбарӣ мекарданд, салоҳияти судиро амалӣ мекарданд, ҳаёти иқтисодии кишвар, ҷамъовариҳои андозҳо ва иҷрои вазифаҳоро назорат мекарданд. Онҳо амниятро дар ҳудуди сатрапияи худ таъмин намуда, аз болои мансабдорони маҳаллӣ назорат мекарданд ва ҳақ доштанд тангаҳои нуқра ва мисӣ сикка зананд. Дар замони ороишта сатрапҳо танҳо як посбони шахсии хурд доштанд [25, с. 113].

Сатрапияҳо ба ноҳияҳои хурдтари маъмурӣ тақсим мешуданд. Мувофиқи маълумоти навиштаҷоти мисрӣ, дар Миср номҳои маъмурӣ тағйир наёфта буд. Танҳо мансабдорон иваз шуданд. Дар байни онҳо, аз ҷумла, ҳокими шаҳри Коптос, Атиявахия ва Ариарша буданд, ки аз онҳо

бисёр навиштаҷот боқӣ мондаанд. Ҳокимони ноҳияҳо унвони форсии фратаракро доштанд. Дар қисми чанубӣ, ки аз Асвон то Ҳермополис тул мекашид, солҳои 410-408 то милод Видранги порсӣ ҳукумат дошт. Қароргоҳи онҳо дар Асвон ҷойгир буд. Шаҳрҳо ва деҳот роҳбарони худро доштанд, ки ба фратарак ҳисобот медоданд. Дар папирусҳои оромӣ чунин роҳбаронро пепид меноманд [102, с. 319]. Ҳукумат одатан тавассути меросинтиқол дода мешуд. Дар Миср аксари чунин мансабдорон аслан маҳаллӣ буданд, аммо баъзан порсҳо ва бобилиён низ ин вазифаҳоро ишғол мекарданд. Ба ҳамин монанд, сатрапияи Бобил ба вилоятҳо ва шаҳрҳо тақсим мешуд, ки онҳоро мансабдорони порсӣ ва маҳаллӣ роҳбарӣ мекарданд, ки унвони бобилии «пакду»-ро доштанд.

Сатрапҳои калонтар, ҳамчунин кишварҳоеро дар бар мегирифтанд, ки баъзан дар қорҳои дохилии худ аз мухторият баҳравар буданд. Ин навъи имтиёз бештар ба вилоятҳои дурдаст дахл дошт, ки ҳукумати марказӣ ба қорҳои дохилии онҳо кам даҳлат мекард, онҳо тавассути шоҳзодагон ва пешвоёни қабила идора мешуданд ва порсҳо бо гирифтани андоз қаноат мекарданд. Масалан, аз соли 516 то милод сар карда, дар Яҳудо ҳокими порсӣ набуд. Инро, аз ҷумла, муҳре, ки ҳокими Яҳудо дар асри V истифода карда буд, нишон медиҳад [121, с. 182-183].

Одатан, сатрап ҳокимони меросиро назорат мекард. Дар нимаи дувуми асри IV то милод минтақаи Осиёи Хурд таҳти ҳукмронии олии сатрапи Фригия, Фарнабаз буд. Мувофиқи маълумоти Ксенофон (Неп. III, 1, 10-18), пас аз марги Зегот, Фарнабаз қасд дошт, то ба ҷои ӯ каси дигарро ба ин мансаб таъин кунад, аммо Мания, ҳамсари марҳум, ки ба ҳокими форс ва атрофиёни ӯ тухфаҳои зиёд тақдим карда буд, хоҳиш кард, ки мақоми сатрап ба ӯ интиқол дода шавад ва ваъда дод, ки мунтазам андозҳоро месупорад. Мания сатрап таъин шуд ва дар юришҳои Фарнабаз бар зидди қабилаҳои исёнгари Мисия ва Писидия иштирок кард. Аммо домоди Мания, ки ҳукмронии зан ва тобеъият аз онро шармандагӣ медонист, ӯро кушт ва аз Фарнабаз хоҳиш кард, ки ӯро сатрап таъин кунад.

Дар Осиёи Хурд ҷамоатҳои нима мустақили маъбадҳо низ вучуд доштанд. Масалан, Ҷамоати Милассияро коҳинон - ҳокимони урдуи Гекатомнидҳо роҳбарӣ мекарданд, ки қудрати сатрапиро ба даст меоварданд ва сиккаҳо мезаданд [40, с. 147]. Дар Осиёи Хурд, ҳамчунин шаҳрҳои «озод»-и юнонӣ бо сохторҳои демократӣ мавҷуд буданд. Дар Сомария Санбаллат тақрибан 40 сол ҳамчун ҳоким кор кард ва сипас ин вазифа ба таври меросӣ ба оилаи ӯ гузашт, ки дар империяи ҳахоманишӣ як амалияи маъмулӣ буд. Дар Киликия сулолаи маҳаллӣ ҳукмронӣ мекард, ки подшоҳонаш унвони свинесиро доштанд [25, с. 116].

Дар хусуси таҳаввулоти зиёди маъмурӣ ва низомии аҳди Ҳахоманишиён дар осори муҳаққиқон маълумоти зиёд вучуд дорад. Ба қавли Эмомалӣ Раҳмон «Доро барои маҳдуд кардани қудрати хшатрапанаҳо дастаҳои ҷанговарони онҳоро ба итоати сарлашкар гузаронд, ки он бевосита аз марказ таин карда мешуд ва ба шоҳаншоҳ итоат мекард. Бо ин роҳ меҳост имконияти шӯриш бардоштани хшатрапанҳоро камтар кунад. Аммо тақсимоати ҳокимият ба мулкӣ ва ҳарбӣ на ҳамеша дақиқ риоя карда мешуд» [62, с. 130].

Ба қавли М. Ҳазраткулов: «Қудрату иқтидори давлати Ҳахоманишиён баъди маҳдуд намудани доираи фаъолияти феодалҳо ва султонони маҳаллӣ дар Осиёи Ғарбӣ афзуд ва як давлати комилан мутаммарказе ба вучуд омад, ки дорои режими истибдодӣ буд. Шоҳхудо намояндаи Аҳурамаздо буд ва дигар шоҳоне, ки зери фармони бевоситаи ӯ буданд, ба унвони шоҳаншоҳ ёд мешуданд. Зиндагии Эрон дар замони дудмони ҳахоманишӣ бештар ба сиёсату ҷанг робитаи ногуастаи дошт, зеро пояи сарвату салобати ин империяи бузург ба қудрат асос ёфта буд, на ба иқтисодиёту саноат ва, аз ин рӯ, ин поя метавонист ҳар замон сусту нотагон ва хароб гардад. Ба ҳамин сабаб, сохтори сиёсиву маъмурии босамаре ба роҳ монда шуда буд, ки дар натиҷаи он дудмони ҳахоманишӣ 200 соли тамом бар хоки ин сарзамини азим ҳукумронӣ намуд» [69, с. 127].

Дар ин ҷо дуруст аст, ки идораи империя бе мутаммарказ намудани

тамоми манотиқи он ғайримкон мебошад. Яъне шоҳони ҳахоманишӣ аз Куруши Кабир сар карда то Доро ва Хишоёршо приниспи асосии фаъолияти сиёсиашон пеш аз ҳама мутаммарказият буд, ки аз ӯҳдаи татбиқи он ба хубӣ баромаданд. Албатта, барои идора намудани чунин як ҳудуди хеле бузург, ки дар се қитъаи олам доман паҳн карда буд, низоми мутаммарказу муназзами идорӣ лозим аст, ки ин хусусиятро мо дар империяи Ҳахоманишиён ва сиёсати шоҳони тавоноии он мушоҳида карда метавонем. Вале бо он ки ба назари М. Ҳазратқулов Ҳахоманишиён низоми истибдодӣ ташкил намуданд, розӣ шудан ғайримкон мебошад. Ба ҳеҷ ваҷҳ низоми идории Ҳахоманишиёнро дар муқоиса ба дигар давлатҳои аҳди бостон то асрҳои миёна истибдодӣ номидан қобили қабул нест. Чун бунёдгузори ин империяи мутамаддин санадеро таҳия ва пешниҳод намуд, ки дар таърихи башар бори нахуст дар бораи баробарҳуқуқии тамоми афроди ҷомеа новобаста аз баромади этникӣ, динӣ ва иҷтимоӣ махсуб меёфт. Мо дар ҳеҷ давлати дигари аҳди бостон ва асрҳои миёнаи на Аврупо ва на Осиё чунин падидаеро мушоҳида карда наметавонем. Бинобар ин, шоҳони ҳахоманишӣ низоми идориеро роҳандозӣ намуданд, ки дар меҳвари он мутаммарказӣ ва суботу озоиштагии ҷомеа қарор дошт. Сиёсати иҷтимоие, ки шоҳони ҳахоманишӣ дар муносибат ба мардумони ғайриориёӣ, яъне тобеъшуда амалӣ менамуданд, ягон нишонаи истибдодӣ надошт. Қабл аз ҳахоманишиён ҳам ва баъди он ҳам ҳеҷ шоҳе чунин муносибати мусбиро нисбати мардуми ҳудудҳои забтшуда амалӣ накарда буд. Дуруст аст, ки шоҳони Ҳахоманишӣ аксаран худро намояндаи Аҳурамаздо меномиданд. Аммо дар мавриди он ки аҳди Ҳахоманишиён бештар ба сиёсату ҷанг алоқа дошт, қобили пазиروي аст. Чун ҳадафи шоҳони ҳахоманишӣ густариш бахшидани доираи ҳудуд ва таҳкими ҳокимияташон буд, албатта бе ҷанг татбиқ намудани ин сиёсат ғайримкон аст. Бинобар ин, Ҳахоманишиён талош бар он доштанд, ки тамоми сарзаминҳои мутамаддини замони ҳешро дар ҳаёати ҳукуматашон тобеъ намоянд. Ҳамин тавр ҳам шуд, Бобул, Лидия ва Мисру Осиёи Марказӣ пурра ба ҳаёати империя шомил карда шуд. Вале сиёсати шоҳон

дар муносибат ба манотиқи забтшуда, албатта истибдодӣ ва якранг набуд. Мо дар ягон сарчашмаи таърихӣ мушоҳида карда наметавонем, ки ин ё он шоҳи ҳахоманишӣ дар минтақаи забтшудае сиёсати қатли оро чорӣ карда бошад. Аммо ҷанг бе хунрезӣ намешавад. Албатта, қоидаи ҷанг ва ғолибу мағлуб ин аст. Қудрати Ҳахоманишиён бештар омили сиёсӣ ва ҳарбӣ дошт. Вале ин маънои оро надорад, ки иқтисодиёти давлат ҳароб буд. Низомии иқтисодии давлат низ бисёр муназзам роҳандозӣ шуда буд, ки ин масъала поёнтар баррасӣ мешавад.

Бояд гуфт, ки муаррихи дарбори Ҳахоманишиён Ксенофон суҳанони бунёдгузори империя Куруши Кабирро дар асараш «Курушнома» роҷеъ ба усули идораи империя овардааст. Дар суҳанони Куруш пеш аз ҳама зиракӣ, дурандешӣ, салобату ғамхорӣ дарҷ гардида, ёрону ҳамдастонашро барои ободӣ ва рушди давлат даъват намудааст. Дар он омадааст, ки: «Ёрон ва муттаҳидони ман! Мо имрӯз соҳиби кишвари бузург ва сарзамини ҳосилхези бузурге ҳастем. Кишоварзони мутааддид дар ҳар ғӯша ба кори худ машғуланд ва эҳтиёҷи моро таъмин мекунанд... Бояд мутлақан аз инҳидом ва нобуд кардани молу ғаноим худдорӣ кунем ва он чи лозимаи муруввату рафъат аст, дар ҳаққи мағлубин раоят кунем. Аммо тақлифу вазифае, ки аз имрӯз бар ўҳдаи умуми мост ин аст, ки аз танпарвариву қоҳилӣ бипарҳезем... ин ашхос, ки имрӯз дар дасти шумо асиранд, қор қардану заҳмат қашиданро оро нанг медонистанд..., даст ёфтаи ба сарзаминҳои бузург ва эҷоди шоҳаншоҳии азим, албатта, қори қатирест, аммо аз он бузургтар ва муҳимтар ҳифзату идораи онҳост!» [69, с. 129-130].

Ин суҳанони Куруши Кабир аз он қалолат медиҳад, ки ў ба мақоми кишоварзон арҷ гузошта, онҳоро ҳамчун сарчашмаи асосии истеҳсолоти медонист. Албатта, таъкиду ҳитоби Куруш ба меросбаронаш ҳусусияти ҳам инсондӯстӣ ва ҳам таҳкимбахшии тартибу низом ва боварӣ ба ҳукумат дошт. Ҳамчунин, дар ростии муносибат бо халқҳои тобеъ ва минтақаҳои забтшуда низ Куруш ба меросбаронаш бисёр гуфтааст, ки матни он дар

ахбори Ксенофон омадааст.

Ҳахоманишиён барои ҳифзи қаламрави васеъ ва доманадори хеш артиши бисёр мукаммалеро ташкил намуда буданд, ки боиси пайдории сиёсатшон мегардид. Дар империяи Ҳахоманишиён артиши доимоамалкунанда вучуд дошт. Чун анъанаи ҷомеаи ориёӣ низоми иҷтимоӣ дар аҳди Ҳахоманишиён амал мекард, табақаи ҷанговарон яке аз панҷ табақаи иҷтимоӣ ба шумор мерафт.

Сипоҳ дар давраи Ҳахоманишиён мавқеи калон дошта, пояи асосии шох ва салтанат ба ҳисоб мерафт. Кушун асосан аз ҳисоби форсҳо ва модҳо таркиб меёфт. Кушун аз кушуни зархарид иборат буда, аз ҷарбиёни касбӣ таъсис меёфт. Кушун ба савораҳо ва пиёдагардҳо: камондорон, шамшерзанҳо, табарзиндорҳо ва найзадорон чудо мешуданд. Дар сарчашмаҳои таърихӣ доир ба тартиби ҳаракат, сафкашӣ, ҷойгиршавӣ дар ҷангоми муҳорибаҳо ва ба ҷанг даромадани кушунҳои Ҳахоманишиён санаду маводҳо маълуманд.

Қобили зикр мебошад, ки дар низоми ҷарбии империя хизмати ҳатмӣ вучуд дошт. Бо талаби шох аз сатрапиҳо барои хизматҳои горнизонӣ сипоҳ мегирифтанд. Ин ҷарбиёни даъватшуда берун аз мулки худ хизмат мекарданд. Кушуни ҳахоманишӣ ба тариқи ҳудуди қавмӣ ташкил ёфта буд. Маълумоти зиёде мавҷуд ҳаст, ки ҳар як халқ дастаи ҷарбии худро дошт. Аз дастаҳои суғдӣ, сакоӣ, хоразмӣ ва бохтарӣ борҳо ном бурда шудаанд.

Ксенофонт чанд маротиба асараш аз вучуди фармондеҳии низомӣ аз фармондеҳии маъмурӣ ва комилан чудо будани онҳо аз ҳамдигар хабар медиҳад. Ба гуфтаи ӯ, фармондеҳи сипоҳ масъули таъмини сулҳ дар минтақае буд, ки зери назорати ӯ буд, дар ҳоле ки ҳокими минтақа масъули рушди иқтисодӣ ва пардохти бочу хироч буд. Аммо, Ксенофонт дар идома ибраз медорад, ки сатрап барои ҳарду масъул буд. Яке аз ин сатрапҳо, яъне Куруши Хурдӣ, ба гуфтаи Ксенофонт ҳам фармондеҳи низомӣ ва ҳам ҳокими маъмурӣ буд ва тартиботро дар кишвар хуб нигоҳ медошт ва онро муҳофизат мекард. Ксенофонт ин сатрапи пуриқтидорро «шуҳратмандтарин

сатрап» меномад ва ба гуфтаи Плутарх, ӯ хатто тахти тило ва нукра дошт. Ҳарчанд Куруши Хурдӣ шоҳзода буд, мавқеи ӯро истисноӣ ҳисобидан мумкин нест, зеро вақте ки ӯ вафот кард, ҷои ӯро Тиссафернес, ки ҳам фармондеҳи низомӣ ва ҳам сатрап буд, ишғол кард [25, с. 113].

Қобили зикр аст, ки аз тамоми манотиқи империя ба дарбор, ки дар шаҳри Шуш ҷойгир буд, маъмурон барои анҷоми амалҳои марбут ба низоми маъмурию идорӣ меомаданд. Вобаста ба баррасии ин масъала М. Ҳазраткулов менависад: «Ҳамин ҳел марказҳои умури идорӣ дар Бобил, Экбатан, Мемфис ва дигар шаҳрҳои бузурги қаламрави ҳахоманишӣ вучуд доштанд. Бештари сатрапҳоро бузургони Форс идора мекарданд. Доро вазифаҳои гражанив [маъмурӣ - Қ.Х.]-у низомии сатрапҳоро бисёр муфиду самаранок ба роҳ монда буд. Асилзодагони Форс ба заминдорони калон табдил ёфтанд ва заминҳои давлатӣ ё худ шоҳӣ низ нисбат ба заминҳои маъбадҳо (вақфӣ) босуръат меафзуданд» [69, с. 181].

Низоми сафороӣ ва танзимот артиши ҳахоманишӣ аз мухтассоти мунҳасир ба худ иборат буд.

Муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ роҷеъ ба навъ ва усули фаъолияти сипоҳ, тарзи таъминоти онҳо бо аслиҳа ҳаракат ва ҳучуми майманову майсарои сипоҳ, қалбу ҷиноҳ вазифаҳои аскарони пиёданизом ва саворанизом дар муҳориба ва вазифаи гурӯҳҳои ҷангӣ ва дигар масъалаҳои вобаста ба сипоҳи Ҳахоманишиён ва лашкари Искандари Мақдунӣ Б.Ғ. Ғафуров ва Д.И. Сибукидис тахти унвони «Искандари Мақдунӣ ва Шарқ» асаре иншо намуданд, ки дар омӯзиши ҷиғунагии низоми лашкардорӣ ҳахоманишиҳо маълумоти қобили таваҷҷуҳ доранд.

Дар Катибаи Доро дар ёдгории Нақши Рустам Доро гарданфароз ва дилпур аз амалҳои худ таъкид мекунад: «Доро шоҳ мегӯяд: чун Аҳурамаздо ин бумро барошуфта дид, ба ман бахшидаш. Маро шоҳ бикард. Ман шоҳам. Ба бузургии Аҳурамаздо ман ҷояш (он) нишондам. Ҷӣ - шон ман мегуфтам, ҳамонро мекарданд. Коми (хоҳиши) ман чунин буд. Агар ту меандешӣ ки: «чанд бошад диҳхое ки Доро (дар ихтиёр) дорад»,

пайкараҳоро бибин – аз онҳо ки гоҳ (тахти шоҳӣ) доранд, ту инро хоҳӣ донист, сипас ошкорат хоҳад шуд, ки хиши (ханчари) марди Порс то дурихо pariда рафта, сипас ошкорат хоҳад буд, ки марди Порс берун аз (хоки) Порс корзор карда» [52, с. 245].

Нуктаи дигари хеле муҳим ва арзишманд дар катибаи «Нақши Рустам» ин аст, ки шоҳаншоҳони бузург - Дориюш ва Хишоёршоҳ худро ориёӣ ва аз насаби ориёӣ мешумориданд. Чунончи: «Ман Дориюш (ҳастам) шоҳи бузург, шоҳи шоҳон, писари Виштосп, як ҳахоманишӣ, як порсӣ, писари як порсӣ, як ориёӣ аз насли ориёӣ» [55, с. 35].

Сипас, Дориюш пас аз санг навиштаҳо амр кард, ки ба рӯйи пайкару чарм ҳам навишта шавад ва амр дод: «Ва он (яъне матни сангнабишта – Қ.Х.) навишта шуд ва пеши ман хонда шуд. Пас (нусхаи) ин набиштаро фиристодам ба ҳама ҷо, ба атроф. Мардум дар ин қисмат ҳамкорӣ карданд» [55, с. 37].

Ба қавли академик Б. Ғафуров: «Давлати бузурги ҳахоманишӣ, ки яке аз пуриктидортарин империяҳои ҷаҳони аҳди қадим ҳисоб меёфт, мавҷудияти худро беш аз 200 сол нигоҳ дошта, дар таърихи шарқи бостонӣ мавқеи ба назар намоёнро ишғол намуд. Ниҳодҳои иқтисодию сиёсӣ ва анъанаҳои фарҳангие, ки дар давраи Ҳахоманишҳо ба вучуд омада буданд, қарнҳо маҳфуз монда, дар давлати императории Искандари Мақдунӣ, давлатҳои Порт, Сосониён ва халқҳои Осиёи Марказӣ давом карданд» [52, с. 245].

Бештари донишмандони олам ба таҷрибаи ҳахоманишӣ аҳсан меҳонданд. Ҳамчуноне Ҳеродот тасдиқ мекунад, ки: «Аз 5 то 12 солагӣ бачаҳоро се илм меомӯзанд: саворӣ, шевотирӣ ва ростгӯӣ» [4, с. 231].

Чуноне, ки ҳуди Куруш аз ҳалли нодурусти қазияи ба дӯшаш ниҳода иқрор мешавад. Муаллим ё роҳнамо дар назди ӯ чунин масъаларо мегузорад. «Навриси қоматбаланде, ки дар тан хитони кӯтоҳ дорад, аз дигаре, ки қомати хӯрд дорад, хитони дарозашро гирифта пӯшид ва аз ҳудашро, ки хурд буд, ба ӯ пӯшонд» [51, с. 67].

Эмомалӣ Раҳмон зикр мекунад, ки: «Артиш аз воҳидҳои 10, 100, 1000 ва 10 000 нафар ҷанговар дошта иборат буд. Асоси онро саворагон ва пиёдааскарон ташкил мекарданд. Дар вақти муҳориба амалиёти бо навбати саворагон ва камонварони пиёдагард хеле самаранок буданд» [62, с. 130-131].

Куруши Кабир ба фарзандонаш васият карда буд: «Ман аз ин мардум мумтози олам ва сарвари халқҳо сохтам, нашавад ки ононро ба ғуломӣ ва бардағӣ бидиҳед» [51, с. 76].

Муҳаққиқи варзида Арнолд Тойинби дар робита ба низоми идории империяи Ҳахоманишиён менависад, ки: «дастгоҳи идории хирфаии ҳахоманишиён ҳамвора ба сурати ибтидоӣ боқӣ монд. Муҳимтарин намоёндагони ин ниҳод дабирони подшоҳ буданд, ки дар мақарри сатрапҳои подшоҳӣ иқомат мекарданд, аммо тобеи сатрапҳо набуданд ва мустақиман ба ҳукумати марказӣ гузориш медоданд. Ва аз бозрасонӣ бисёри ба истилоҳ мавсум ба «ҷашмони шоҳ» низ барои назорати бештари сатрапҳо истифода мешуд. Ба назар мерасад, ки ташкилоти дарбори шоҳ дар тақомули худ аз сурати фармондеҳи муҳофизони подшоҳ – ҳазарапатис (Hazarapatis -фармондеҳи ҳазор тан) ё минбошӣ – ба хазинадор ё вазири кишвар иртиқоъ ёфта ва бо истифода аз муншиёну мустаҳдимони моҳиру бешумор ниёзи шоҳро ба як мақоми марказӣ дар ҷамъовариву нигоҳдорӣ ва истифода аз ин шоҳаҳои бисёр густурда, контроли идории шоҳро посух медоданд» [69, с. 129].

Кишварҳои Осиёи Марказӣ - Бохтар, Суғд, Хоразм ва сақоиҳо як минтақаи ҳарбиро ташкил мекарданд. Ба ақидаи мо: «Вобаста ба замонӣ макон ҳокимони ҳахоманишӣ ба сипоҳи бонизом ва тавоноасос гузошта буданд, ки бо руҳи замон созгор буд ва тавонистанд империяи муктадиреро дар ҷаҳони куҳан бунёд намоянд. Аммо империя шикаста шуд. Шоҳону ҳокимонро мебоист аз гузаштаҳо панд мегирифтанд ва аз таҷрибаи фарҳефтагон истифода мекарданд. Аз Куруши Кабир ба баъд мудом дар қорӣ сиёсат таъкид менамуданд, ки сарварон бо адлу дод бошанд, аз раъият

фаромӯш накунад, бар дарбориён сиёсат фармоянд, бар омилону ҳокимони канорӣ назорат кунанд, кибри беҳуда наварзанд, душманро саҳл нагиранд, ки давлатдорӣ саҳл ва бозӣ нест. Ба айшу ишрат машғул мабошанд, ки аз ҳамлаи душман ғофил монанд. Подшоҳонро рисолат аст дар ҳимояи мардум ва устувории давлат» [4-М, с. 104].

М. Ҳазратқулов ба натиҷаи таҳқиқоти В. Дюрант така намуда, зикр менамояд, ки: «Бузургону сарватмандон ба хоҳири заминҳои зиёде, ки шох ба онҳо дар Миср, Сурия, Бобул, Осиёи Хурд ва дигар навоҳии қаламрави императорӣ мебахшид, артиши шохро бо низомиён таъмин менамуданд. Гули сари сабади қӯшуни шох Горди салтанатӣ буд, ки аз 2 ҳазор савора ва 2 ҳазор пиёда иборат буд. Ҳамаи онҳо аз ашрофону бузургон иборат буданд. Қӯшуни собиту ғаёл танҳо аз афроди форсӣ ва модӣ ташкил мешуданд ва ба сурати дастаҳои собит дар марказҳои муҳими ҳарбӣ ҷойгузин буданд, вале нируи ҷангии комил аз дастаҳои иборат буданд, ки аз тамоми қавмҳои тебеси императорӣ ҷамъ мешуданд, бо забони худ гуфтугӯ мекарданд ва ба расми ҷанговарӣ бо силоҳҳои худ ба ҷанг мепардохтанд» [69, с. 127].

Воқеан, шохони ҳахоманишӣ як навъ низоми густурдаеро созмон дода буданд, ки боиси таҳкими неруъ ва тавони онҳо шуда буд. Ин ҳам бошад дар ягонагии низом буд, ки ҳар як самт бо ҳамдигар дар пайвастагӣ қарор дошт. Шохон аз элитаи сиёсӣ дар ҳама гушаву канори империя самаранок истифода менамуданд. Ба сарватмандону бузургон имконияти зиёди иқтисодӣ дода, дар навбати дигар аз онҳо самаранок истифода менамуданд. Чи хеле, ки аз маълумоти В. Дюрант рӯшан мегардад, аз лиҳози моляивӣ бештар артиш аз ҷониби сарватмадон таъмин мешуд. Ҳамчунин, ҳар як музӯфот дар навбати худ вазифадор буд, ки ба сафи артиш миқдори муайяни сарбоз ҳамроҳ намояд. Яъне сарватмандону бузургон як навъ сарпарастии артиши шохиро ба дӯш доштанд. Тоҷирону сарватмандон дар маҷмӯъ, ҳавасманд буданд, ки дар мулкашон амният ва сулҳу субот пойдор бошад. Бинобар ин, ба сарбозони шохӣ ҳамчун қафили амалӣ гардидани мақсадҳои хеш муносибат менамуданд.

Эмомалӣ Раҳмон тазаккур медиҳад, ки «Дар назди шоҳ шурои додварӣ иборат аз 5-7 нафар амал мекард. Пас аз шоҳ ин дуоимин мақомоти олии додварӣ буд. Ҳамчунин, вазифаи додвари калони шоҳӣ вучуд дошт, ки дар сохтори додварӣ зинаи сеюмро ишғол мекард. Дар ҳамаи шаҳру вилоятҳо додварон ғаёлият мекарданд. Дар хшатрапанаҳо додвари оӣ хшатрапан ба шумор мерафт. Дар назди ӯ гурӯҳи додварон ва муфаттишон ғаёлият менамуданд. Дар деҳот вазифаи додвариро маҷлиси ҷамоат иҷро мекард» [62, с. 133].

Дар аҳди ҳукумати Дорои I тақмилу сабти қонунҳои додварӣ ҷараён дошт. Шоҳ Доро меҳост, беҳтарин унсурҳои додгустарии мисриёнро ба қавонини додгустарии эронӣ замида кунад.

Чӣ гуна мардумоне, ки дар ҳудуди 2500 то 3000 сол пеш тақонистанд китобе дар ахлоқу одоби дин чун «Авесто» ва қавоиде чун «Устувонаи Куруш» ба олам пешниҳод кунанд, дорои қонунҳои одӣ ва урфиятианд.

Дар шоҳаншоҳӣ умури қазоват дар дасти шоҳ буд, ки яке аз принципҳои шакли идории монархиявӣ махсуб меёфт. Ба назари М. Ҳазратқулов: «Ӯ дар ҳамаи умур ҳукми раво дошт ва тамоми тақсимути авомираш ба фикри муҳаққиқон, ваҳӣ илоҳӣ буд, ки аз ҷониби Аҳурамаздо ба шоҳ нозил мешуд. Маъмулан расидагии ягон ҷиноят ва ё шикояти дорои ҷанбаи давлатӣ ба яке аз қормандони солхӯрдаю ботаҷриба ҷиҳати таҳқиқ аз тарафи шоҳ воғузор мешуд. Сипас муҳокимаи оӣ бо иштироки 7 нафар қозӣ сурат мегирифт» [69, с. 187-188].

Бо ҷунин тартиботи муқарраршуда дар тамоми қаламрави империя ҳадамоти судӣ ғаёлият дошт. Дар асоси одату анъанаҳо аслан қонунҳоро қоҳинон танзим менамуданд. Таҷрибаи низоми судии шоҳаншоҳӣ нишон медиҳад, ки баъдан дар омода намудани қонунҳо ва муқаррар намудани низоми ҳуқуқӣ табақҳои дигар низ ширкат менамуданд. Нисбат ба масъалаи ришвахурӣ ҷазои саҳт пешбинӣ шуда буд, ки ин мо маълумоти муҳаққиқон мушоҳида қарда метавонем. Зими баррасии масъалаи мақкур В. Дюрант таъкид менамояд, ки шоҳи дувоми империя Қамбиз пусти қозии

ришвахурро зинда ба зинда канда писрашро ба ҷойи ӯ таъин кард, то таҷрибаи падараш барои ӯ дарси ибрат бошад. Аз ҳама ҷазоҳои маъмул барои ришвахурӣ аз 5 то 200 шаллоқ задан, буридани дасту пой, кандани чашм ва ба зиндон партофтани куштан ба шумор мерафт. Вале новобаста ба ин аз хулоса ва натиҷагирии осори муаррихон бармеояд, ки қонунҳо ва меъёрҳои муқаррарнамудаи ҳахоманишиён хеле одилона ва аз нигоҳи башардӯстона роҳандозӣ шуда буд. Одатан гурӯҳи хосе ғайриқонун дошт, ки онҳоро «Сӯхангӯёни қонун» меномиданд. Дар раванди мурофиаҳо, ҳамчунин савганд додан ва дар асоси ҳукми илоҳӣ ҷазод муқаррар намудан нисбат ба ҷинояткор маъмул буд. Тибқи ахбори Ҳеродот аслан қозӣёни шохӣ аз қавми Форс интиҳоб карда мешуданд. Қонунҳои миллӣ аз ҷониби онҳо таъбиру тафсил мегардид.

Бояд гуфт, ки баъзе муҳаққиқин шабоҳати низоми ҳуқуқӣ ва қонунии аҳди Ҳахоманишиёнро ба «Маҷмуъи қонунҳо»-и Ҳамураппи нишон додаанд. Ба қавли Гиршман донишмандон матни катибаи Бесутун, Тахти Чамшед, Шуш, Нақши Рустамро мавриди таҳқиқу таҳлил қарор дода, фармону дастурҳои Дороро бо қавонини Ҳамураппи қиёс намудаанд. Ба қавли ӯ матни қонунҳои замони Доро то андозае аз таъсири қавонини Ур, Ошуриён ва Хетӣҳо хабар меод. Матни қавонин тавассути алвоҳу папирусҳо ба шаҳру навоҳии шоханшоҳӣ интиқол дода мешуд. Дар матнҳои мазкур чунин омадааст: «Ман дӯсти дӯстони худ будаам», «Он чи бадӣ ба кор рафта буд, ман ба хубӣ бадал кардам... ». Дар матни дигар бошад модари Куруш ба ӯ хитоб мекунад: «Назди порсҳо мусовот дар баробари қонунро адолат меноманд. Рафтори падар сармашқест аз ин адолат; он чи дар мамлакат хоҳон аст, ҳамон мекунад ва ҳар чи наҳӣ шудааст, аз он эҳтироз меҷӯяд, ӯ дар корҳо аз қонун пайравӣ мекунад, на аз ҳавои нафс». Муҳаққиқин чунин рафтори сулолаи Ҳахоманишиёнро омили пойдории империя дар солҳои зиёд донистаанд.

Дар китоби «Ориёӣҳо ва тамаддуни ориёӣ» омадааст, ки: «Гегел арзиши маънавии Ҳахоманишиёнро дар хушёрӣ таърихӣ ва паёмади

озодии милалу рисолати ҷаҳонии он мебинад. Бино ба маълумоти Саид Муртазо Равандӣ, аз ин назар Гегел эронӣро нахустин миллати таърихӣ медонад ва таъсири силсилаи ҳахоманиширо нуқтаи шурӯи таърихи ҷаҳонӣ мешуморад ва мӯътақид аст, ки «шоҳаншоҳии ҳахоманишӣ давлате буд императорӣ ба мафҳуми ҷадиди он... ва мураккаб аз давлатҳои гуногун, аммо ҳар кадом аз онҳо фардияти худро аз назари бунёдҳои сиёсӣ ва суннату навомиси ҳеш маҳфуз доштанд. Ҳамон тавре ки нур равшаной мебахшад ва ба ҳар чиз ҳаёти махсус медиҳад, ғуруғи шоҳаншоҳии Эрон низ ба милали адида густурда буд ва ҳар як шахсияти ҳосилаи худро нигоҳ дошт... ва он таркибе буд аз ақвоми мухталифе, ки ҳамагӣ озод мезистанд» [69, с. 128].

Ба назари ин ҷониб низоми ҳоссаи ташаккулдодаи шоҳони ҳахоманишӣ дар таърихи дунёи қадим назире надошта, нахустин буд. Маҳз ҳамин низоми густурда ва бар пояи тамаддуну фарҳанги инсонӣ бунёдшуда сабаб шуд, ки минбаъд сиёсатмадорони мухталиф дар пайравӣ аз онҳо фаъолият намоянд. Куруш ва аксари меросбаронаш бештар бар пояи тамаддун давлатсозӣ намуда, ба арзишҳои қавмӣ, динӣ ва иҷтимоӣ дар қаламрави империя арҷгузорӣ менамуданд. Ҳамин арҷгузориҳо буд, ки халқу қавмҳои зиёде дар ҳаёти империя ба ҳам омада, ба тамаддун ва фарҳанги башарӣ асос гузоштанд. Нахустин маротиба ғуфтуғӣ фарҳангҳои мардумони зиёде новобаста аз дину мазҳаб ва баромади этникӣ ба амал омад.

Ҳамин тавр, дар асоси баррасии манбаъҳои таърихӣ ва осори муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ ба хулосае омадан мумкин аст, ки шоҳони ҳахоманишӣ шуруаз Куруши Кабир низоми ҳоссаи идораи давлатиро ҷорӣ намуданд, ки бо муназзамӣ ва устувории худ дар дунёи қадим ҳамто надошт. Маҳз ҳамин низоми давлатдорӣ сабаб шуд, ки доираи сиёсати шоҳон густариш ёфта, дар се қитъаи олам қавми ориёӣ парчами худро парафшон намояд. Ҳахоманишиён бо эҷоди низоми муназзами идорӣ дар таърихи башар нахустин маротиба ба империяе бунёд гузоштанд, ки зиёда аз ҳафтод халқу миллатҳоро муттаҳид менамуд. Яке аз вижагиҳои низоми

эҷоднамудани онҳо дар он ифода меёфт, ки баъзе арзишҳои давлати дунявӣ ва демократӣ ташаккул ёфта буд. Озодии вичдон ва баробарҳуқуқии тамоми мардуми империя, ки дар Устувонаи Куруши Кабир дарҷ шудааст, аз эътироф ва татбиқи арзишҳои умумииinsonӣ хабар медиҳад. Ин усули хоссаи низомии идорӣ таваҷҷуҳи садҳо муҳаққиқону ҳаводорони таъриху тамаддуни аҷдоди тоҷикон – ориёӣҳоро ҷалб намудааст.

2.2. Инъикоси сиёсати хориҷӣ ва кишваркушоии шоҳони ҳахоманишӣ дар осори муҳаққиқон

Муҳаққиқону таърихшиносон дар радифи масъалаҳои дигари таърихи империяи Ҳахоманишиён роҷеъ ба сиёсати хориҷӣ ва кишваркушоии шоҳони он таваҷҷуҳи махсус зоҳир намудаанд. Ин масъала диққати аксар муҳаққиқони пажӯҳишгари таърихи аҳди Шарқи Қадимро ҷалб намудааст.

Шоҳони ҳахоманишӣ низомии мукаммали давлатиеро созмон доданд, ки заминаи сиёсати дурусту муваффақи дохилӣ ва хориҷиро гузошта буд. Ҳахоманишиён дар сиёсати хориҷӣ фаъл буда, бо аксар кишварҳои дунёи қадим муносибатҳои самаранок ва ҳусни тафохумро роҳандозӣ кардаанд. Аз зумраи кӯҳнатарин кишварҳое, ки бо Ҳахоманишиён равобити гуногун дошт метавон Юнонро номбар кард.

Дар деворнигораҳо ва катибаҳои замони ҳахоманишӣ ҳузури мардумони мухталиф дар қасри шоҳаншоҳ, ки ба дарбор ворид шудаанд инъикос мегардад. Бар иловаи навиштаҷот, дар бисёре аз деворҳои Тахти Чамшед тасвири фиристодагони ҳокимони кишварҳои дигар, аксаран бо пешкашу ҳадоё барои шоҳаншоҳ бозтоб мегардад. Сару либоси фиристодаҳо аз ҳамдигар тафовут дорад ва баёнгари гуногунии русум ва ҳудуди ҷуғрофии онҳо мебошад.

Дар маъхазҳои хаттӣ зикр мешавад, ки бо баҳонаи риоя нашудани суннати ҳадамоти дипломатӣ Куруши II ду нафар аз ҳешовандони тавоно ва муҳолифи худро ба қатл расонида буд [80, с. 139-140]. Ксенофонт дар бораи одоби нишастан дар назди шоҳони ҳахоманишӣ чунин гуфтааст: «Дар

замони Куруши бузург, вақте ки меҳмонон ба зиёфат меомаданд, чойхояшон мувофиқи эҳтироме, ки ба онҳо зоҳир мешуд, таъйин карда мешуд ва муътабар дар тарафи чапи подшоҳ, дуҷумӣ дар тарафи ростӣ подшоҳ, сеҷумӣ дар тарафи чапи яҷум, чорум дар тарафи ростӣ дуҷум ... ва ин тартиби нишастани афрод дар назди шоҳ то охир ҳамин тавр идома меёфт. Зеро, самти чапи шоҳ нисбат ба самти ростӣ ӯ бештар дар маърази хатар ва хиёнат буд. Куруши Кабир бо додани мавқеи болотар ба фарди мавриди назараш ба хубӣ нишон меод, ки кадоме аз ҳозирони маҷлис бештар мавриди эътимод ва лутфи ӯ қарор дорад. Ва ин амр сабаби эҷоди рақобат ва анҷоми корҳои мадди назари шоҳ мешуд. Зеро шоҳ ин имконро фароҳам карда буд, ки дар асоси корҳо ва пешрафтҳои ҳар фард, чойгоҳи ӯро наздиктар ба худ қарор диҳад» [164, с. 254].

Дар байни ин қавоид чунин як қоида буд: «Ҳеҷ кас ҳақ надошт, ки мустақиман ба подшоҳ муроҷиат кунад... Диакус ин корро ба он мақсад қорӣ кард, ки онҳое, ки ҳамнишинони ӯ буданд ва бо ӯ дар як дастархон нишастаанд, оилаи худро дар ашрофу шараф аз ӯ поинтар шуморанд, ӯро зуд-зуд набинанд, то дар онҳо эҳсосоти шубҳа ва ҳасад ба вучуд наояд ва ба қасди найранг алайҳи ӯ шуруъ накунанд.. Азбаски ӯро ба роҳатӣ ва зуд-зуд дида наметавонистанд, ӯро як мавҷуди дигар ва бартар аз худ медонистанд» [193, с. 37-56].

Қобили зикри хос мебошад, ки: «Шоҳони Ҳахоманишиён низоми мукаммали давлатиеро созмон доданд, ки заминаи сиёсати дурусту муваффақи дохилӣ ва хориҷиро гузошта буд. Дар сиёсати хориҷӣ Ҳахоманишиён ғайб буда, бо аксар кишварҳои дунёи қадим муносибатҳои самаранок роҳандозӣ кардаанд. Дар мавриди равобити Ҳахоманишиён бо мегаполисиҳои Юнон ба ҷуз аз майдонҳои набард, иртибот миёни намоёндагонӣ ду қониб дар қолаби расму оин ва одоби дипломатӣ низ мавҷуд буд, ки дар эроншиносӣ ва таърихи дипломатияи мардуми ориёитабор камтар баррасӣ шудааст. Одобу оинҳои дипломатӣ аз нишондодҳои сатҳӣ фарҳанг ва сарвати ахлоқии кишварҳо дар давраҳои

гуногуни таърихӣ маҳсуб мешавад» [З-М, с. 112-113].

Қабули мансабдорон ва тобеон аз ҷониби шоҳони Ҳахоманишӣ, махсусан дар айёми идҳо тартиби муайяне дошт. Ҳеродот аз кушта шудани сафирони шоҳ Дориюш аз ҷониби афинагиҳо ва спартаниҳо ёдовар шуда, гуфтааст, ки дар замони Ҳишоёршоҳ мардуми сарзамини Спарта бо кадом сабабе аз ин кирдори худ пушаймон шуданд ва ду писари калонии Лакедемон - раиси Спартаро интиҳоб карданд, то ки онҳо ба дарбори шоҳаншоҳи Форс бираванд ва барои сафорати он рафтори манхус нисбати сафирони эронӣ, сари худро ба шамшери ӯ пешниҳод кунанд. Аммо вақте ки ин ду ба дарбор расиданд, Ҳишоёршоҳ ин дархостро олиҳимматона рад карду гуфт: «Ин кирдор аз мардуми Спарта қасос нахоҳад гирифт, зеро онҳо бо куштани сафирони Форс тамоми қонунҳои инсониро поймол карданд ва ман на он чиро, ки худ инкор мекунам, ба ҷо меоварам ва на бо куштани шумо азоби вичдони мардуматонро осуда хоҳам сохт» [164, с. 134-136].

Яке аз самтҳои асосии сиёсати хориҷии Ҳахоманишиёнро кишваркушоӣ ва густариши нуфузи империя ташкил меод. Ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон аз ҷиҳати иқтисодӣ ва ҷуғрофӣ ба ҳайати Бохтар ва Суғд дохил мешуд. Тоҷикистони Ҷанубию Марказӣ ва ВМКБ ба ҳайати Бохтар ва вилояти Суғд ба Суғд дохил буданд. Рафти забт ва ҳамроҳ-шавии қисмати Бохтар чунин сурат гирифт, ки он то соли 539 то милод ба ҳайати Ҳахоманишиён ҳамроҳ гардид. Вале рафти ҳамроҳшавӣ ё забт шудани Суғд он қадар рӯшану мушаххас нест. Аз рӯи он далел, ки Куруши Кабир ба сӯи сақоиҳои он тарафи Суғд (саки упарасуғда) лашкар кашид ва шаҳреро бо номи Курушкада (Истаравшан) бунёд намуда, аз эътимол дур нест, ки Суғдро ҳам забт карда бошад. Ҳамин тариқ ҳудудҳои шимолу ҷануби Тоҷикистон ба ҳайати империяи Ҳахоманишиён бо номҳои сатрапгарии Бохтару Суғд ҳамроҳ карда шуд. Баъди Куруш ба тахт Камбиз (530–522 то милод) нишаст. Камбиз ҳам бо сақоиҳо ва массагетҳо ҷангҳои тӯлонӣ бурдааст. Пас аз тамоман забт намудани Суғду Хоразм, Камбиз ба Миср лашкар кашид.

Вақте ки Миср аз натиҷаи зиддиятҳои дохилӣ ба парокандашавӣ мувоҷеҳ шуд, Камбиз ба лашкаркашӣ шуруъ кард. Манбаъҳои мисрӣ ҳамлаи Ҳахоманишиёнро ҳамчун ҳучуми сокинони бисёр кишварҳои хориҷӣ, ки бо Камбиз ба Миср омада буданд, инъикос намудаанд [149, с. 16].

Ҳеродот, низ менависад, ки «ҳамаи халқҳое, ки ӯ забт карда буд» бо Камбиз ба Миср раҳпаймӣ карданд. То андозае, ин манзара бо санаде аз Бобил тасдиқ карда мешавад, ки мувофиқи он, як Набу-Иддина дар соли 524 то милод «зани мисриро аз камони худ» якҷоя бо духтари симоҳаш фурӯхтааст. Тавре ки аз ин санад хулоса кардан мумкин аст, сарбозони Бобил низ дар ин лашкаркашӣ иштирок доштанд. Сафи артиши Порс бо фарогирии сипоҳи дигар халқҳои забтшуда, аз ҷумла юнониён, аз Осиёи Хурд комил карда шуд. Артиши хушкигарди Порс аз новгони Финикия пуштибонӣ мегирифт. Қиприсиён, ки дар замони Амасис тобеи Миср буданд, ба тарафи Камбиз гузаштанд ва артиши ӯро бо киштиҳои худ дастгирӣ карданд.

Эмомалӣ Раҳмон менависад, ки: «Соли 525 то м. Камбуҷия лашкари худро дар Фаластин ҷамъ карда, ба сӯи Миср равон гардид. Ба ёрии ӯ киштиҳои ҳарбии финикиҳо ва юнониёни Осиёи Хурд омада буданд» [62, с. 115].

Камбиз сулолаи нави XXVII фиръавнҳоро таъсис дод. Тибқи манбаъҳои мисрӣ ӯ худро мувофиқи расму оинҳои маҳаллӣ тоҷгузорӣ кард, низоми анъанавии санавии Мисрро қабул кард ва унвони «Подшоҳи Миср, Подшоҳи кишварҳо (хориҷӣ)» ва унвонҳои қадимии «авлоди (худоён) Ра, Хорус ва Осирис»-ро гирифт. Ӯ ба Саис сафар кард, то шахсан дар маросимҳои динӣ дар маъбади Нейт иштирок кунад, дар назди вай зону зада, ба худоёни Миср қурбонӣ кунад [149, с. 170].

Эмомалӣ Раҳмон дар ин бора ибраз медорад, ки: «Барои таваҷҷуҳи аҳолии маҳаллиро ба худ ҷалб кардан ӯ либосҳои мисрӣ пӯшид ва маросими ба таҳнишиниаш мувофиқи қоидаҳои мисрӣ гузаронда шуд. Барои қонунӣ гардондани ҳукмронияш ӯ худро вориси фиръавнҳо эълон кард. Баъди

Мемфисро ишғол кардани Камбучия қабилаҳои Ливия ихтиёран ба ӯ тобеъ шуданд. Баъдтар ӯ қисмати шимолии Кушро (Эфиопия) ишғол кард» [62, с. 115].

Пас аз забти Миср аз чониби порсҳо мардумаш ба ҳаёти муқаррарӣ баргашт.

Дар радифи ахбори Херодот, навиштаҷоти Уягорресент як манбаи муҳим дар бораи шаш соли аввали ҳукмронии порсҳо дар Миср аст. Уягорресент худро ҳамчун дасти ростии Камбиз ва Дорой I, ки ба гуфтаи ӯ, фиръавнҳои парҳезгор буданд, муаррифӣ мекунад ва менависад, ки ба шарофати таъсири худ бар онҳо, ӯ тавонист ба шаҳри Саис, худоёни он ва оилааш хидматҳои бузурге расонад. Ҷ. Познер, ки ин навиштаҷотро бодикқат омӯхтааст, зикр мекунад, ки азбаски он дар ҷои намоён овезон буд, роҳгузарон метавонистанд онро хонанд [149, с. 166].

Мувофиқи маълумоти Херодот, сипоҳи порсӣ, ки ба воҳаи Амун дар Либия фиристода шуда буд, дар тӯфони рег пурра nobуд шуд. Ин ривоятро баъзе олимони зерин суол мебаранд ва майл доранд, бовар кунанд, ки Камбиз воқеан Либияро забт кардааст [148, с. 42]. Дар ин сурат Либия (Пут) бояд дар феҳристи кишварҳои забтшуда дар навиштаҷоти Бесутун ишора мешуд. Аз ин рӯ, забти Либия бояд ба замони Дорой I тааллуқ дошта бошад.

Дар ҳоле ки Камбиз муддати тулонӣ дар Нубия монд, мисриён аз ноқомии ӯ огоҳ буданд, зоҳиран боварӣ доштанд, ки ӯ ҳеҷ гоҳ барнамегардад ва аз ин рӯ, онҳо бар зидди ҳукумати порсҳо шӯриш бардоштанд. Дар охири соли 524 то милод Камбиз ба пойтахти Миср Мемфис баргашт ва ба шӯришгарон шадидан ҳамла кард. Далелҳои мустақими хеле кам дар бораи ин ҳодисаҳо мавҷуданд. Херодот мегӯяд, ки фиръавни собиқ Псамметих, ки дар Мемфис зиндагӣ мекард, ҳар гуна нақшаҳоро тарҳрезӣ карда, мисриёно ба шӯриш ташвиқ мекард. Вақте ки ин фош шуд, бо фармони Камбиз худкушӣ кард. В.В. Струве боварӣ дошт, ки ин шӯриш дар навиштаҷоти Уягорресент низ инъикос ёфтааст [226, с. 11]. Аммо, Ҷ. Камерон ва дигар олимони бар он ақидаанд, ки ин матн ба

шӯрише дар соли аввали ҳукмронии Дорой I ишора мекунад [113, с. 30], ки ба назари мо, эҳтимоли он камтар аст.

Бо вучуди садоқати Уягорресент ба Камбиз, ки ўро ҳамчун идомадихандаи анъанаҳои фиръавнҳои маҳаллӣ тасвир мекунад, Уягорресент дар бораи оғози нооромии суҳан мегӯяд, ки чунин ҳодисаҳо қаблан на дар зодгоҳаш Саис ва на дар тамоми Миср собиқа надошт. Ба гуфтаи ў, «Ман мардумро аз бадбахтии бузурге, ки ба тамоми замин расид, наҷот додам ва чунин ҳодиса ҳеҷ гоҳ ба ин водӣ нарасидааст. Ман заифонро аз қавӣ ғимоя кардам, ман тарсонандагонро наҷот додам, вақте ки чизе сазовори маломат ба онҳо расид. Ман қореро кардам, ки барои онҳо муфид буд ... Ман барои онҳо (яъне барои бародаронам) вазифаҳои бандагони Худоро муқаррар кардам, ба онҳо заминҳои боҳашаматро мувофиқи он чизе, ки Ҷалоли Олӣ ба ман дода буд, додам, то абад... Ман ҳамаи фарзандони онҳоро сер кардам...» [24, с. 63].

Олимон аксар вақт ин макони навиштаҷотро бо ривоятҳои муаллифони қадим дар бораи таҳқири маъбадҳои Миср аз ҷониби Камбиз алоқаманд мекунанд. Муаллифони мазкур якдигарона ҳукмронии Камбизро дар Миср ҳамчун замони зӯроварӣ, ғорати маъбадҳо ва ихонати худоеён тасвир мекунанд.

Аз ҷумла, Камбиз ба маълумоти манобеи мазкур, гӯё ғӯсолаи муқаддас (апис)-ро кушт. Аммо, матншиносон муддати тулонӣ дар омӯзиши ин матнҳо муайян кардаанд, ки ин достон аз воқеият дур аст. Тавре ки аз матнҳои мисрӣ бармеояд, апис, ки дар соли 27-уми ҳукмронии Камбиз таваллуд шудааст, дар соли 6-уми ҳукмронии ў бо марги табиӣ фавтид ва бо тантана дафн карда шуд. Аписи навбатӣ танҳо дар соли аввали ҳукмронии Дорой I пайдо мешавад, аз ин рӯ, онро Камбиз кушта наметавонист [146, с. 311]. Аз ин рӯ, ривоятҳо дар бораи куштори апис дуруст нестанд ва эҳтимол дорад, ки онро қоҳинони мисрӣ пас аз марги Камбиз навиштаанд [133, с. 105].

Мувофиқи маълумоти Ҳеродот, Камбиз аз Мемфис ба Саис сафар

карда, дар он чо фармон додааст, то мумиёи фиръавн Амасисро аз қабраш берун ва қамчинкорӣ кунанд ва сипас сӯзонанд. Э. Бресчиан бовар дорад, ки дар ин ҳолат Камбиз мувофиқи ақидаҳои мисрӣ амал кардааст, зеро ӯ меҳост тамоми хотираи марде, ки ҳукмронии ӯро ғайриқонунӣ меҳисобид, нобуд кунад [102, с. 313]. Аммо, гузориши Ҳеродот бо гузориши Уягорресент, ки Камбиз ба Саис бо мақсади дигар, яъне парастии худӣ Нейт омадааст, мувофиқат намекунад ва зоҳиран як ҳаёлободии баъдӣ ва майлноки қабристон мисрӣ аст. Аз ин рӯ, пешниҳоди баъзе олимони, ки Камбиз ҳассосияти динии мисриёно масхара карда, «варваризми шарқӣ»-ро нишон додааст, беасос аст [138, с. 98].

Ба ақидаи М.А. Дандамаев метавон розӣ шуд, ки мувофиқи он, дар давраи шӯриш якҷанд маъбади Миср ғорат шуд, аммо ин на аз сабаби душмании Камбиз нисбат ба зиёратгоҳҳои Миср, балки аз бевафои мисриён ба подшоҳи Перс буд [24, с. 64].

Ҳамин тавр, Камбиз чор сол дар Миср монд. Дар ин миён дар пойтахти империя вазъият ноором шуда буд. Аз набудани подшоҳ истифода бурда, мубад Гаумата, ки Камбиз идораи қарорӣ давлатиро ба ӯ супорида буд ва ба бародари Камбиз – Бардия хеле монанд буд, худро шоҳаншоҳ эълон кард. Ҳоло он ки мувофиқи ахбори Ҳеродот Камбиз бародараш Бардияро қабл аз ҳуҷумаш ба Миср пинҳонӣ кушта буд. Эмомалӣ Раҳмон дар ин бора дар китоби «Аз Ориён то Сомониён» нисбатан батафсил иттилоъ медиҳад. Мувофиқи он, хабари табодули Бардияи дурӯғин моҳи марти соли 522 то милод ба Миср расид. Баъди шунидани ин хабар Камбуция лашкаро ҷамъ карда, ба сӯи Эрон раво гардид, аммо дар роҳ ногаҳон бемор шуда, вафот кард. Марги ӯ асроромез буд ва ривоятҳои зиёдро ба миён овард. Аз рӯи яке аз онҳо, ӯро ҳосусони мубад Гаумата заҳр дода куштанд. Марги Камбиз мувофиқаҳои дохилисулолаӣ ва дарбориро тезу тунд кард [62, с. 116].

Бахти империяи Ҳахоманишиён омад карду ба тахт баъд аз бартараф намудани табодули Гаумта ва дастгир намудани ӯ яке аз дурандештарин ва тавонмандтарин шоҳон Дорон I нишаст, ки минбаъд дар натиҷаи татбиқи

як қатор ислоҳотҳо ҳукуматро устувор намуд.

Муҳаққиқи эронӣ Саид Муртазо Ровандӣ дар таъя ба осори Гиршман роҷеъ ба ду шоҳи тавонманди ҳахоманишӣ – Куруши Кабир ва Дорои I чунин тазаккур медиҳад: «агар Ҳахоманишиён ин мамлакатро ба сатҳи тамаддуни махсуси худ татбиқ медоданд, сайри қаҳҳорӣ ба шумор мерафт. Куруш бо ҳусни тадбире, ки дошт, истиқлоли дохилии васеъ ба кишварҳои тобеъ ато намуд ва Дориюш аз ин сиёсат зиракона таъбият намуд. Дар натиҷаи ин равиши оқилона эронӣён Курушро падар ва ҷонӣён вайро «сурур» ва қонунгузор, яҳудиён ба муносибати муҳаббати фаровоне, ки дар ҳаққи онон карда буд, вайро «мамсухи парвардигор» маҳсуб медоштанд» [69, с. 128].

Таҳлилу омӯзиши равандҳои сиёсии замони баъди ҳукумати Камбиз ва ба қудрат расидани Доро нишон медиҳад, ки ақидаи Саид Муртазо дар ростии дувумин ба маврид ва дуруст аст. Доро бо ҳусни тадбир ва хираду дурандешӣ мушкилоти дар наздаш истода, яъне табаддулоти Бардияи дурӯғинро, ки қариб буд, пояҳои империяро заиф намояд, бартараф намуда, ба давлати форсҳо қудрату тавони бештар бахшид.

Бояд гуфт, ки соли 522 то милод мубад Гаумата худро Бардия бародари ҳунии Камбиз вонамуд карда, табаддулоти давлатӣ гузаронд ва ба тахти подшоҳӣ нишаст. Ҳокимияти Бардияи дурӯғинро аксари ҳшатрапанаҳо (вилоятҳо) эътироф карданд. Гаумата фармон бароварда, аҳолиро се сол аз андоз озод кард. Ӯ бо мақсади баланд бардоштани сатҳи иҷтимоии мардум боз якчанд ислоҳот гузаронд. Ба назар чунин мерасад, ки табаддулоти Гаумата на танҳо ҳусусияти дохилидарборӣ, балки ҷанбаи иҷтимоӣ низ дошт [62, с. 116-117].

Дорои I катибаи Бесутун чунин навиштааст: «...Ман бо мадади Аҳуромаздо дар давоми як сол баъди ба тахт нишастанам чунин қорҳоро иҷро кардам. Ман нуздаҳ бор муҳориба карда, ошӯбгаронро шикаст додам ва нӯҳ шоҳро ба асирӣ гирифтам... Подшоҳони пеш аз ман буда қореро, ки ман бо ёрии Аҳуромаздо дар давоми як сол кардам, дар тамоми умрашон

ичро накардаанд» [62, с. 118].

Дар ин давра хштрапи Бохтар дар пахш кардани ошӯбҳо ба Доро ёрии бевосита расонд. Бо фармони Доро хштрапани Бохтар Дададиш бо лашкари худ ба Марғинон рафта, ошӯбгаронро шикаст дод [22, с. 72]. Бо таваҷҷуҳ ба ҳамин нукта метавон гуфт, ки хштрапи Бохтар чи дар замони Куруш ва чи дар замони шоҳони дигари ин сулола, ҳамеша аз ҳукумати марказӣ итоат мекардаст.

Давраи ҳукмронии Доро замони гулгулшукуфии империяи Ҳахоманишиён буд. Доро ислоҳотҳои маъмурӣ (мамлакатро ба 29 сатрап вилоятҳои молиявӣ чудо кард): пулӣ (аввалин бор ба муомилот пули дарикиро ҷорӣ намуд): то марказҳои сатрапҳо роҳҳои ҳарбӣ, почтаи давлатӣ ва савдоӣ барпо кард; бо кофтани каналҳо ва обгардонҳо мусоидат намуд. Дар давраи ӯ, ҳаёти иқтисодии ҳудуди Тоҷикистон рӯ ба беҳбудӣ овард. Ба ҳамаи ин тағйиротҳои иқтисодию сиёсӣ ва маданӣ нигоҳ накарда, мардуми Осиёи Марказӣ зулму истибдодро ҳис мекард ва ором набуд. Шуру исёнҳо ва ҳаракатҳои халқӣ ҳамсафари онҳо буданд.

Яке аз ин ҳаракатҳои мардумӣ бо роҳбарии Фрада ба амал омад. Дар таърих роҷеъ ба шахсияти Фрада баҳси зиёде мавҷуд аст. Баъзеҳо ҳатто ўро ҳокими Марғиён хондаанд. Ин хулоса аз он бармеояд, ки Куруш Марғиёнро тобеъ менамояд ва хонаводаи ҳокимони пештараи Марғиён барои истиқлол бархоста буданд. Ақидаи дигар он аст, ки Фрада ғулом буда, шӯриши марғиён шӯриши ғуломон ҳисоб меёбад. Ин ақида аз анъанаҳои маъмули форсӣ, ки аз катибаҳои Беҳистун сар мезанад, баромадааст. Катибаҳои Беҳистун ҳамаи халқҳои тобеи Ҳахоманишиёнро ғулом номидааст.

Шӯриши Фрада баробари шӯришҳои дигар дар Форс, Мидиё, Кирмон ва дигар мулкҳо тобистони соли 522 сар задааст. Манбаъҳои хаттӣ санаи аниқӣ онро август сентябр муайян кардаанд.

Агар сабаби асосии шӯриш истиқлолхоҳӣ бошад, баҳонаи он зиёд кардани андоз аз тарафи Гаумат ва ё худи Дорои 1 буд. Ин шӯриши халқие буд, ки ба он бохтариҳо низ ҳамроҳ гардиданд.

Фрада, ки ҳокими шаҳри Марғиён (Марв) ва ё вилояти Марғиён буд, баъди истилои ин вилоят аз тарафи Куруши Кабир ба ҳайати давлати Ҳахоманишиён ҳамроҳ карда шуд. Марғиён ба маркази тарбия ва фуруши ғуломони аз Осиёи Марказӣ ба даст омада табдил ёфт. Муборизаи шадидаи сақоиҳои упарасуғда ва массагетҳо вазъияти минтақаро тағйир дод. Камбиз ба хоҳири бехатар намудани ақибгоҳи худ, пеш аз лашкаркашӣ ба Миср андози ин минтақаро хеле кам карда буд. Вале баъдтар Гаумат ва ё Бардия ин андозро баланд (зиёд) кард. Ин баҳонаи шӯриш гардид. Шӯриши дар Марғиён сар шуда ба ноҳияҳои шимолии Бохтар паҳн гардид. Доро барои паҳши ин шӯриш қушунҳои ҳукумати ро бо сардории Доропиш ба Марғиён фиристод. Доропиш ба як далел ҳешони Дорост ва ба дигар далел бошад баромадаш аз арманҳо буд. Вай аз тарафи Доро сатрапи Бохтар таъин мегардад. Дар яке аз катибаҳои Беҳистун дар ин бора аз номи Доро маълумоте дарҷ ёфтааст: «Бирав мағлуб соз лашкарро, ки худро на лашкари ман гӯяд. Сипас, Доропиш бо қушун бирафт ва бар сари Марғиёниён битофт». Доропиш шикаст хӯрд.

Баъд ҳуди Доро барои паҳши шӯриш омад. Дар ин бора Доро мегӯяд:

«Аҳурамаздо ба ман мадагор шуд. Ба марҳамати Аҳурамаздо қушуни ман лашкари ошубгаронро торумор намуд. Рӯзи 23 моҳи асидия ҷанг оғоз шуд. Кишвар мутеи ман гардид». Рӯзи 23 моҳи асидия ба 10-уми декабр мутобиқ аст. Муаррихони юнонӣ менигоранд, ки қушунҳои давлатӣ хеле сершумор буда онҳоро бештар ҳарбиёни касбии зархарид ташкил медоданд. То декабри соли 522 Фрада муқобилият нишон дод. Вале дар охир шикаст хӯрд. Ё чанд муддат аз асир шудан раҳой ёфт. Вале оқибат аз тарафи қушунҳои давлатӣ асир гирифта, ба қатл расонда шуд. Қобили зикри хос мебошад, ки бо фармони Доро зиёда аз 55 ҳазор шӯришгарон қатл карда шуданд. Ин шумора барои аҳолии Марғиён ниҳоят калон бошад ҳам, аз ҳақиқат дур нест. Чунки қовишҳои бостоншиносӣ таназзул ва пастравии иқтисодӣ ва маданияи ин минтақаро баъди шӯриш тасдиқ мекунанд.

Баъди кори Фрада, Доро боз аз сари нав бо қувваи 200 ҳазорнафара ба

Осиёи Марказӣ омад ва дубора онро ба ҳайати империя ҳамроҳ кард. Ин воқеаро дар баъзе асарҳои таърихӣ соли 512 вале аксаран солҳои 519–518 то милод муқаррар мекунанд.

Бояд гуфт, ки Дориюш баъди сарқӯб кардани шӯришҳо ва таҳкими қудрати худ, тасмим гирифт, ки ба забти сарзаминҳои нав шуруъ кунад. Маълум аст, ки соли 517 то милод, порсҳо қисмати шимолу ғарбии Ҳиндустонро, ки дар он замон аз воҳидҳои хурди давлатӣ иборат буданд, забт карданд. Қабл аз ишғоли ин қаламрав, сафари баҳрии Скилаки Қарианӣ ки аз ҷониби Дориюш созмон дода шуда буд, ба Ҳиндустон ва аз он ҷо ба уқёнуси Ҳинд то баҳри Араб дар бораи қабилаҳои ин минтақаҳо маълумоти муҳим меод.

Сатрапияи нав, ки Ҳиндустон (Ҳинду) ном дошт, водиеро дар баробари қисматҳои миёна ва поёнии Ҳинд дар бар мегирифт. Ин сатрапӣ дуртарин музофоти шарқии империяи Ҳахоманишиён буд ва мувофиқи гуфтаҳои Ҳеродот ва ҳамзамонаш, он дуртарин кишвар дар шарқ буд, ки пас аз он биёбони беодам ва номаълум оғоз мешуд. Андешаҳои Ҳеродот дар бораи Ҳиндустон хеле норӯшан буданд. Ӯ дар бораи ҳайвоноти калон ёдовар мешавад ва дар бораи пахтае, ки ҳиндуҳо аз он либос медӯхтанд ва дар бораи миқдори бешумори хоки тило, ки гӯё дар он ҷо истихроҷ мешуд, сухан мегӯяд. Страбон бо иттиҳод ба Эратосфен менависад, ки то замони лашкаркашии Искандари Мақдунӣ ба Ҳиндустон, дарёи Ҳинд ҳамчун марзи байни Ҳиндустон ва Ариана, ки дар ғарб ҷойгир буд ва ба порсҳо тааллуқ дошт, хидмат мекард [24, с. 108].

Дар айни замон, сиёсати кишваркушоии Ҳахоманишиён дар баҳри Эгей идома дошт, ки дар он ҷо ҷазираи Самос охирин давлати бузурги мустақил бо новгон (флот)-и қавии баҳрӣ буд. Ҳокими машҳури Самос Поликрат, тақрибан соли 522 аз ҷониби сатрапи Лидия Ороет кушта шуд ва ҷазираро ҳокими охирин – Менандр, идора мекард. Тақрибан соли 517 артиши порсҳо таҳти роҳбарии Отанес пас аз ҳамлаи ногаҳонӣ Самосро забт кард. Ҷазира хароб шуда, ба империяи Порс дохил карда шуд ва ҳокими

вассали он Силосон, бародари Поликрат таъйин шуд. Ба қавли М.А. Дандамаев, Поликрат ўро ҳатто пеш аз ба қудрат расидани Дориюш мешинохт, зеро ба ӯ хидмати ночизе карда буд. Яке аз бародарони Силосон, Литократ низ ба хидмати порсҳо камар баст ва ба зудӣ ҳокими қазираи нав забтшудаи Лемнос таъйин шуд [24, с. 109].

Тақрибан соли 517 Хиос ҳокимияти Ҳахоманишиёнро эътироф кард. Соли 516 Дориюш новгон (флот)-и бузурги киштиҳоро аз шаҳрҳои юнонии Осиёи Хурд ҷамъ овард ва ба самти соҳилҳои баҳри Сиёҳ равона кард. Қабिलाҳои маҳаллии он дар баробари аҳолии юнонӣ бе ягон муқовимат ба порсҳо итоат карданд. Муҳандиси моҳири юнонӣ Мандрокл дар тангтарин нуқтаи Геллеспонт (Босфор) пули киштиҳоро сохт ва бо ин васила бори аввал Аврупо ва Осиёро пайваст кард. Дар соҳили Босфор ду ёдгории мраммрӣ бо забони юнонӣ ва мувофиқи ахбори Ҳеродот (IV, 87), «бо алифҳои ошуриён», яъне зоҳиран бо забонҳои порсии қадим, эламӣ ва аккадӣ сохта шудаанд [2, с. 87].

Ҳеродот менависад, ки 700000 пиёда ва савора ва 600 киштӣ дар пул ҷамъ омада буданд. Зоҳиран Ҳеродот дар шумораи сипоҳиён муҳолиға кардааст, зеро дар он вақт ин миқдор сипоҳӣ ва киштӣ ҷамъ кардан ғайримкон буд. Лашкари порсӣ аз пул ба соҳили ҷанубии Иффрикия гузаштанд ва дар он ҷо ба ягон муқовимат дучор нашуда, ба поёноби Истр (Дунай) расиданд [2, с. 89].

Акнун Дориюши Кабир тасмим гирифт, ки бар зидди скифҳои баҳри Сиёҳ Иффрикия ҳарбиро оғоз кунад ва мекӯшид, ки нуфузи онҳоро ба сӯи Иффрикия густариш надихад. Пули киштиҳои понтонӣ дар болои Дунай сохта шуд ва пас аз убур аз он, артиши Дориюш ба пешравӣ дар даштҳои ҷанубии Русияи кунунӣ шуруъ кард.

Як гурӯҳи юнониёни ионӣ, ки қаблан бо Дориюш хидмат мекарданд, барои посбонии пул гузошта шуданд. Бо фармони Дориюш ин юнониҳо бояд 60 рӯз пулро посбонӣ мекарданд ва агар артиши порс то он вақт барнагашта бошад, онро набуд мекарданд ва ба хона бармегаштанд.

Санаи дақиқи ҷанг бо скифҳо маълум нест, аммо онро метавон бо боварӣ байни солҳои 516 ва 512 то милод муайян кард [99, с. 136]. Бояд гуфт, ки манбаи асосии маълумот дар бораи ин муҳориба китоби чоруми Ҳеродот аст.

Эмомалӣ Раҳмон раванди сиёсати лашкаркашии Дороро баррасӣ намуда, тазаккур медиҳад: «Дар байни соли 516-512 то м. ӯ [Доро – Қ.Х.] аз Дунай гузашта, ба даштҳои ҷануби Россия баромад ва скифҳоро таъқибкунон ба даруни даштҳои беканор рафт. Аммо скифҳои тезгارد ва серҳаракат хеле дур рафта буданд. Форсҳо, ки лашкарашон дар биёбони беоб хаста шуда буд, ба қафо баргаштанд. Доро ба Эрон бозгашт ва ба сарлашқари худ Мегабиз фармон дод, ки тасхири ин минтақаро давом диҳад. Мегабиз шахрҳои юнонии шимолӣ баҳри Эгейро ишғол кард. Баъди ин Фракия ва Македония ихтиёран ба форсҳо таслим шуданд» [62, с. 141].

М.А. Дандамаев раванди ҷангҳои Дороро бо тафсил баррасӣ намуда, ибраз медорад, ки скифҳо ҷуръат накарданд, то бо артиши бузурги душман ба ҷанги ҳалқунанда шуруъ кунанд. Онҳо ақибнишинӣ карданд ва ҷорвояшонро бо худ бурданд, алафро нобуд карданд ва ҷашмаҳоро пур карданд. Дар ҳамин ҳол, савораҳои скиф пайваста ба воҳидҳои алоҳидаи пиёдагардони порс ҳамла карда, онҳоро нобуд месохтанд. Таъқиби тулонии скифҳо дар қаламрави онҳо артиши Дориюшро хаста кард ва дар ҳоле ки ӯ роҳи раҳӣ аз вазъияти душворро меандешид, пешвоёни скифҳо дар посух ба талаби ӯ барои иштирок дар ҷанги ошкоро ё эълони таслими худ ба урдугӯҳи порсҳо намояндае фиристоданд. Ба гуфтаи Ҳеродот, охири ба Дориюш як парранда, як муш, як қурбоққа ва панҷ тир дод. Дориюш боварӣ дошт, ки скифҳо бо ин роҳ таслими худро изҳор мекунанд, аммо Гобриас, яке аз ҳафт қотили ҷодугар тафсири комилан баръаксӣ муамморо пешниҳод кард [24, с. 109-110].

Дар ҳамин ҳол, дастае аз скифҳо, ки аз порсҳо пеш гузашта буданд, ба пули дарёи Дунай расиданд ва аз иониён, ки пулро посбонӣ мекарданд, хоҳиш карданд, ки онро пас аз 60 рӯзи зарурӣ вайрон кунанд ва ба хонаҳои

худ баргарданд, зеро бо ин кор онҳо дар ҳеҷ гуна ҷинойт нисбати Дориюш, ки худаш фармон дода буд, гунаҳкор намешуданд ва озодии худро ба даст меоварданд. Иониён ваъда доданд, ки ин дархостро иҷро мекунанд ва скифҳо ба нерӯҳои асосии худ баргаштанд. Дориюш, ки захираи кофии хӯрокворӣ ё қобилияти мубориза бо скифҳоро дар ҷанги ошкоро надошт, тасмим гирифт, ки ақибнишинӣ кунад.

Бо тарк кардани сарбозони бемор ва қисми қатори бағочи худ ва гузоштани оташи фурӯзон барои пинҳон кардани ақибнишинии ногаҳонии худ аз скифҳо, порсҳо шабона пинҳонӣ ақибнишинӣ карданд. Рӯзи дигар скифҳо порсҳоро таъқиб карданд, аммо аз онҳо ҷудо шуда, ба пули болои Дунай расиданд. Онҳо боз ба иониён муроҷиат карданд ва талаб карданд, ки пулро нобуд кунанд. Роҳбарони иониён барои шурои машваратӣ ҷамъ омаданд. Баъзе аз аъзои шурои машваратӣ майл доштанд, ки ба даъвати скифҳо гӯш диҳанд ва бо ин роҳ иониёно аз ғуломӣ озод кунанд. Пас аз муддате, артиши порсҳо ба гузаргоҳ наздик шуд ва бехатар ба Ифрикия гузашт.

Новобаста аз он ки ин юриши ҳарбӣ бо ноқомӣ анҷом ёфт, набояд ҷудо аз сиёсати кишваркушоии Ҳахоманишиён нисбат ба сарзаминҳои атрофи империя дар шимол ва шимолу шарқ баррасӣ шавад. Дориюш мисли Куруш кӯшиш мекард, ки хатари ҳамлаҳо аз ҷониби қабилаҳои скифӣ ба империяро аз байн барад. Ҳамон тавре ки Куруш, ки лашкаркашиҳоро бар зидди массагетҳо роҳбарӣ мекард, Дориюш шахсан дар ду набард бар зидди скифҳо иштирок кард. Бо фармон додани иониён барои вайрон кардани пул дар давоми ду моҳ, Дориюш шояд ният дошт, ки тамоми қаламрави скифро аз минтақаи шимолии баҳри Сиёҳ то Қафқоз ё ҳатто Осиёи Марказӣ тай кунад ва тавассути яке аз ин минтақаҳо ба Порс баргардад [110, с. 131].

Ҳарчанд юриши Дориюш бебарор анҷом ёфт, ӯ пас аз душмани ақибнишинандаи худ ба қаламрави скифҳо ворид шуд. Ин ба Дориюш имкон дод, ки скифҳои баҳри Сиёҳро дар феҳристи халқҳои тобеаш бо номи «Сақаҳои хориҷӣ» ворид кунад, аммо онҳо дар навиштаҷоти Хишоёршоҳ

умуман зикр нашудаанд.

Аз Ифрикия Дориюш ба Эрон баргашт ва сарлашкари худ Мегабизро барои забти Геллеспонт ва Ифрикия гузошт. Ба зудӣ ҳукмронии порсҳо дар ҳарду тарафи Геллеспонт барқарор шуд ва юниониро (асосан, афинагиҳоро) аз имконияти ба даст овардани ғалла аз соҳилҳои баҳри Сиёҳ ва интиқоли чӯб аз Ифрикия маҳрум кард. Мегабиз ҳамчунин шаҳрҳои юниониро дар соҳили шимолии баҳри Эгей забт кард, ки сокинони онҳо дар навиштаҷоти порсӣ дар байни мардумони тобеъшуда бо номи «иониёни сипардор» зикр шудаанд. Ифрикия, ки дар он қabilaҳои сершумор вале пайваста дар ҷанг зиндагӣ мекарданд, барои порсҳо туъмаи осон гардид. Конҳои тило, нуқра ва заминҳои ҳосилхез дар ҳавзаи дарёи Истримо забт карда шуданд ва ҷанд ҳазор сокинони қabilaи пеониён маҷбуран ба Осиёи Хурд кӯчонида шуданд [2, с. 94].

Вақте ки артиши порсҳо ба марзҳои Мақдуния наздик шуд, подшоҳи он кишвар шитоб кард, то таслими худро эълон кунад ва хоҳари худро ба як ашрофи порсӣ ба занӣ дод [110, с. 134]. Гарнизонҳои порсӣ дар Мақдуния ва Ифрикия боқӣ монданд ва тақрибан соли 512 ҳарду кишвар як сатрапия бо номи Скудра ташкил карданд [157].

Тақрибан, дар ҳамин вақт, Дориюш бародараш Ортофарна (порсии қадим: *Arta farna* – «соҳиби файзи одил»)-ро ба ҳайси сатрапи Лидия таъин кард. Фармондеҳии нерӯҳои баҳрӣ дар шимоли Осиёи Хурд ба Отанай порсӣ, писари Сисамнес, супурда шуд. Қароргоҳи ӯ дар Дассилий буд ва зоҳиран, ӯ ба Ортофарна тобеъ буд [24, с. 110].

Ҳокими Милет Ҳистией, ки дар замони ҷанг муоқбили скифҳо ба Дориюш хидмат мекард, бо заминҳои васеъ дар Ифрикия подоши амал гирифт ва дар он ҷо ба сохтани қалъаҳо шуруъ кард. Мегабиз ин иқдомро хатарнок ҳисобид ва ба Дориюш шикоят кард. Дориюш Ҳистиейро даъват кард ва ӯро дар Суза бо баҳонаи хостани мушовири боэътимод боздошт кард.

Охири асри VI то милод империяи Ҳахоманишиён, ки беш аз 80 қавмро

дар бар мегирифт ва марзхояш аз дарёи Ҳинд дар шарқ то баҳри Эгей дар ғарб, аз Арманистон дар шимол то Ҳабашистон дар ҷануб тул мекашид, дар авҷи қудрату шуқуфоии худ қарор дошт. Дориюш ҷосусонро ҳатто ба Италия ва Ситилия фиристод, ки дар он ҷо ҷанг байни мустамликадорони юнонӣ ва финиқӣ мерафт. Дар навиштаҷоти Дориюш аз Персеполис ва Эқбатана (Ҳагматона) ин давраи қудрати порсҳо бо суҳанони зерин тавсиф мешавад: «Дориюш, подшоҳи бузург, подшоҳи подшоҳон, подшоҳи заминҳо, писари Виштосп, як Ҳахоманишӣ» [24, с. 111].

Подшоҳ Дориюш мегӯяд: «Ин шоҳаншоҳиест, ки ман ҳукмронӣ мекунам: аз скифҳо, ки дар паси Суғд то Ҳабашистон, аз Ҳиндустон то Лидия ҳастанд. Ин шоҳаншоҳӣ аз ҷониби бузургтарин худоён, Аҳура Маздо ба ман дода шудааст. Бигзор Аҳура Маздо ман ва хонадонамро муҳофизат кунад» [24, с. 111-112].

Дориюш, ки қудрати худро дар Осиёи Хурд барқарор карда буд, барои забти ҳуди Юнон омодагӣ мебинанд. Ӯ бовар дошт, ки ҳукмронии порсҳо дар Осиёи Хурд, Ифриқия ва ҷазираҳои Эгей то он даме, ки юнониҳои нимҷазираи Балкан истиқлоли худро нигоҳ медоштанд, ноустувор хоҳад буд. Дар он замон, Юнон аз шаҳр-давлатҳои сершумори мухтор бо низомҳои гуногуни сиёсӣ иборат буд, ки пайваста бо якдигар душманӣ ва ҷанг мекарданд. Аз ин рӯ, ба назар чунин менамуд, ки забти Юнон барои порсҳо, ки артиши бузург ва беҳтарин новгон (флот)-и баҳрӣ доштанд, мушкили зиёд эҷод намекунад.

Ба гуфтаи Ҳеродот, вақте ки Дориюш аз сӯзонидани Сардис аз ҷониби афиниён ва иониёни исёнгар огоҳ шуд, пурсид, ки афиниён кистанд. Пас аз шунидани ҷавоб, Дориюш ба яке аз хидматгоронаш фармон дод, ки ҳар рӯз пеш аз ҳӯроки шом ин суҳанонро такрор кунад: «Хучаин, афиниёнро ба ёд ор!» [24, с. 125].

Соли 492 то милод сипоҳи Ҳахоманишиён бо роҳбарии Мардоний, ки бо духтари Дориюш – Артазуштарӣ издивоҷ карда буд, ба набардҳо оғоз бахшид. Мардоний ба самти Ҳеллеспонт рафт. Сипоҳи хушкигард низ ба он

чо ҳаракат кард. Сипас гулӯгохро убур карда, ба Макдуния ва Ифрикия, ки дар радифи соҳили шимолии баҳри Эгей ду даҳсола пеш забт шуда буд, раҳпаймой кард. Аммо назорати порсҳо дар ин минтақаҳо заиф буд, зеро дар давраи шӯриши Иония, нерӯҳои гарнизон бояд аз он ҷо ба Осиёи Хурд интиқол дода мешуданд ва ин вилоятҳо аз зери нуфузи порсҳо берун монд. Мардоний ба соҳили Ифрикия раҳсипор шуда, ҳукумати Ҳахоманишиёнро дар он ҷо барқарор кард ва бо ин роҳ Юнонро аз имконияти ба даст овардани манотиқи шимолии нимҷазираи Балкан маҳрум кард. Аммо дар наздикии Кейп Атос дар нимҷазираи Халкис, новгони Ҳахоманишиён бинобар сабаби тӯфони шадид шикаст хӯрд, ки дар он тақрибан 20000 нафар кушта ва 300 киштӣ нобуд гардид. Ғайр аз ин, шабона ба урдугаҳои Ҳахоманишиён қабилаи брикии Ифрикия ҳамла кард, ки бисёре аз порсҳоро куштанд ва худӣ Мардонийро захмӣ карданд. Муҳаққиқон С.Я. Луре, Г. Бенгтссон ва Э. Мейер бар он назаранд, ки юриши Мардоний бар зидди Юнон ҳамчун ҷанги ишғолгарона набуд, балки барои барқарор кардани қудрати Порс дар шимоли баҳри Эгей равона шуда буд [36, с. 195]. Аммо, ин ақидаро М.А. Дандамаев ба далелҳои рад мекунад, зеро ба андешаи ӯ, пас аз ин юриши ҳарбии бебарор Мардоний аз вазифаи фармондеҳи сипоҳ барканор гардид [24, с. 125].

Соли 492 то милод Дориюш Мардониро аз фармондеҳӣ барканор кард ва ӯро барои ноқомӣҳои аввалини ҳуҷум бар зидди Юнон айбдор кард. Акнун, сипоҳи хушкигардро Ортафарна роҳбарӣ мекард, фармондеҳи новгон (флот) бошад Датис таъйин шуд [137, с. 194].

Тибқи ахбори Ҳеродот, новгон аз 600 киштӣ иборат буд. Тобистони соли 490 то милод новгони Ҳахоманишиён дар соҳили Киликия ҷамъ карда шуд. Киштиҳои боркаш барои интиқоли аспҳо низ ба он ҷо фиристода шуданд. Аз ноқомӣҳои гузашта сабақ гирифта, фармондеҳони порсӣ тасмим гирифтанд, ки артиши худро тавассути киштӣ ба баҳри Эгей интиқол диҳанд ва аз дучор шудан ба хатарҳои нав дар наздикии Кейп Атос ва инчунин, ба ҳамлаҳои Ифрикия худдорӣ кунанд.

Сипоҳи Ҳахомнишиён ба Наксос, ки ҳанӯз ҳам фатҳ нашуда буд, фуруд омада, онро забт карданд. Сипас, артиши порсҳо ба минтақаи Эретрияи Эвбея расиданд. Эретрияҳо шаш рӯз бо порсҳо муқовимат карданд, аммо рӯзи ҳафтум таслим шуданд [123, с. 375]. Ҳамин тавр, яке аз ҳадафҳои ин юриши ҳарбӣ амалӣ шуд ва дар ин замина фармондеҳони порс метавонистанд дар Афина ба муваффақият умед банданд.

Муҳорибаи дувуми баҳрӣ дар назди ҷазираи Саламин рух дод. Ин ҷанг 28 сентябри соли 480 то милад дар ҳалиҷи Саламин, ки дарозияш 5 км ва паҳноияш 1,5 км буд, рух дод. Он субҳгоҳ оғоз шуда, то фаро расидани шаб давом кард. Юнониён аввалин шуда ба ҷанг ворид шуданд. Ҳишоёршо ҷангро аз ҷойи нишасти худ дар доманаи кӯҳ тамошо мекард ва номҳои фармондеҳони барҷастаро ба котибони худ мегуфт. Тавсифи назмии ин ҷанг дар намоишномаи Эсхил «Порсиён» мавҷуд аст. Ў иддао дорад, ки дар ин ҷанг 399 киштии юнонӣ иштирок кардаанд (мувофиқи маълумоти Ҳеродот, 400). Порсҳо тақрибан 650 киштӣ доштанд, аммо танҳо нисфи онҳо тавонистанд дар ин ҷанг иштирок кунанд. Чанде пеш дар тӯфон новғони порсӣ талафоти зиёд дида, киштиҳои зиёде дар соҳили санглох ба соҳил фуру рафтанд. Дар паҳлуи ҷаф финикиён бар зидди афиниён ҷангиданд ва иониён бо пелопоннесиён рӯ ба рӯ шуданд. Новҳудоёни порсӣ бо истодагарӣ ва шучоат мубориза бурданд. Аксари иониён, сарфи назар аз мурочиати Фемистокл, ба Ҳишоёршо содиқ монданд ва барои ӯ устуворона мубориза бурданд. Мувофиқи маълумоти Ҳеродот (VIII, 10), онҳо ҳатто вақте, ки сарбозони юнонӣ кушта шуданд, шодӣ мекарданд [24, с. 157-158].

Шикаст дар Саламин аввалин шикасти бузурги баҳрии Ҳахоманишиён буд. Бартарии баҳрӣ акнун насиби юнониён буд. Порсҳо наметавонистанд артиши калонро тавассути баҳр равона намоянд ва аз ин рӯ, қисми зиёди артиши Ҳишоёршо маҷбур шуд ба Осиё баргардад. Киштиҳои боқимондаи порсҳо ба Фалерум, ки дар он ҷо артиши хушкигард ҷойгир буд, фирор карданд. Ҳишоёршо аз он метарсид, ки юнониён метавонанд ба сӯи Ҳеллеспонт раванд ва бо хароб кардани пулҳо дар он ҷо ӯ ва артиши ӯро ба

нобудӣ маҳкум кунанд. Аз ин рӯ, ӯ тасмим гирифт, ки ба Осиёи Хурд баргардад. Аммо, барои пинҳон кардани ҳадафи худ аз юнониён, ӯ ба андешидани чораҳои намоишӣ шуруъ кард, ки гӯё ба омодагӣ барои ҷанги нави баҳрӣ ишора мекард. Мардоний ташаббускори юриш бар зидди Юнон, ки порсҳо ӯро гунаҳкори ҳама бадбахтиҳои худ меҳисобиданд, Хишоёршоро водор кард, то амалиёти низомиро идома диҳад ва ба Пелопоннес ҳамла кунад [24, с. 159].

Бо вучуди шикастҳо дар Юнон ва ҳавзаи Эгей, Порс сиёсати хориҷии ғаёли худро идома дод, махсусан қавмҳои сакоии қисми шарқии баҳри Каспийро тобеъ кард. Ин қabila бори аввал дар фехристи халқҳои забтшуда дар замони Хишоёршо зикр шудааст. Ӯ ҳамчунин, сиёсати кишваркушоии худро дар шарқи дур идома дод ва минтақаи кӯхистонии Акауфақаро (аз калимаи эронии *kaufa* - «кӯх», ки ба калимаи юнонии *oreitai* - «сокинони кӯх») дар марзи имрӯзаи Афғонистон ва Покистон забт кард.

Алақай дар замони Хишоёршо нишонаҳои заъфи давлат пайдо шуданд, махсусан, шӯришҳо дар баъзе сатрапҳои нишонаи борики ин заъф буд. Тақрибан, соли 478 то милод бародари шох Масиста аз Суза ба Бохтар фирор кард, то дар он ҷо шӯриш барангезад. Аммо дар роҳ сарбозони шох Масистаро дастгир карда, ӯ ва ҳамаи писаронашро, ки ҳамроҳаш буданд, куштанд. Дар замони Хишоёршо сохтмони зиёд дар Персеполис, Суза, Ван (Арманистон), наздикии Эқботона ва ғайра анҷом дода шуд. Барои таҳкими иқтисоди давлат, ӯ ислоҳоти диниро анҷом дод [24, с. 176].

Ба қавли Ктесий, Хишоёршо дар охири умраш зери таъсири Артабон, фармондеҳи посбонии шохӣ, зодаи Ҳиркония ва хоҷа Аспамитра (Диодор ӯро Митридат меномад – Қ.Х.) монда буд. Мавқеи Хишоёршо дар ин замон эҳтимолан ноустувор буд. Дар ҳар сурат, мо аз ҳуҷҷатҳои Персеполитанӣ медонем, ки соли 467, ду сол пеш аз кушта шудани Хишоёршо, дар Порс гуруснагӣ сар зад, анборҳои шохӣ ҳолӣ буданд ва нархи ғалла ҳафт маротиба аз меъёр зиёдтар шуд. Барои ором кардани норозиён Хишоёршо дар як сол тақрибан сад нафар мансабдорони давлатиро сабукдӯш кард [131,

с. 24].

Моҳи августи соли 465 Артабанус ва Аспамитра, зоҳиран Артахишоёршоҳ (Ардашер) писари хурдии Хишоёршоҳро шабона дар хобгоҳаш куштанд. Хишоёршоҳ дар он вақт 55-сола буд. Ёро дар қабри пешакӣ омодашуда дар макони имрӯзаи Нақши Рустам дафн карданд. Ин воқеа дар таърихномаҳои бобилӣ сабт шудааст. Бобилиён, бешубҳа, ин кушторро ҷазои ҳудои Мардук меҳисобиданд, ки маъбади ӯ аз ҷониби Хишоёршоҳ хароб шуда буд [163, с. 249-260]. Дар матни баъдӣ, дар Миср гуфта мешавад, ки Хишоёршоҳ ҳамроҳ бо писари бузургаш дар қасри худ кушта шудааст ва марги ӯ ҷазои ҳудоён барои мусодираи заминҳои маъбади Бутро дар Миср буд [156, с. 204]. Мувофиқи ахбори Элиан, Хишоёршоҳ дар хоб аз ҷониби писари ҳудаш кушта шудааст.

Тибқи маълумоти Диодор пас аз куштори подшоҳ баъзе дарбориён ба Артахишоёршоҳ (Ардашер) гуфтанд, ки ин корро бародари бузурги ӯ Дориюш содир кардааст ва ба ӯ маслиҳат доданд, ки пайи нест кардани ӯ кӯшиш кунад. Дориюшро назди Артахишоёршоҳ оварданд, ки сарфи назар аз эътирозҳои марди маҳкумшуда дар бораи бегуноҳ буданаш ёро кушт. Фарзандонаш низ ҳамроҳ бо ӯ кушта шуданд. Писари сеюми Хишоёршоҳ – Гистаспа (Виштоспа) дар он вақт дар Бохтар буд ва маснади сатрапии он кишварро фаъолият дошт [24, с. 177].

Ба назари М. Ҳазратқулов «Пас аз дамидани рӯҳи императорӣ ба ҷисми давлати Ҳахоманишиён ва беш аз ду асри қудрату пайкори ин силсила тайи солҳои мутамодӣ ҳаводисе дар ғўшаву канори императории ҳахоманишӣ рух доданд, ки ҳукумронони он ба иллати саргарм будан ба савлати салтанатӣ ва дасисаву фитнаҳои дарборӣ ба онҳо аҳамияти ҷиддӣ надоданд. Дар натиҷаи чунин сиёсат аввал аз империя Ҳабашистон ҷудо шуд. Шӯришҳо дар Финикия ва сатрапҳои Осиёи Хурд ба вучуд омаданд. Ҳиндустон аз нуфузи Ҳахоманишиён озод шуд... Ҳахоманишиён ба нируи низомии муштаракӣ юнониҳову мақдуниҳо баҳои дуруст дода натавонистанд ва ислоҳоти артишро анҷом намода, бо зиёд намудани

теъдоди низомииён аз ҳисоби юнонииён киroyа иктифо варзиданд» [69, с. 130].

Дар замони ҳукумати Дорои III фазои геополитикии ҷаҳон тағйир ёфт. Дар ин миён Макдуния қудрат касб карда, ба рақоби шоистаи Ҳахоманишиён табдил ёфт. Дар муддати кӯтоҳ тамоми Юнон аз ҷониби макдуниҳо забт шуда, заминаи ҳуҷум ба ҷониби Ҳахоманишиён фароҳам оварда шуд. Соли 334 то милод бо роҳбарии Искандар ба ҳудуди империяи Ҳахоманишиҳо ҳуҷум намуд. Дар се муҳориба, ки охирин ва ҳалқунандааш 1 октябри соли 331 то милод дар мавзеи Гавгамел (маъруф ба набарди Гавгамел) дар Сурия рух дод, эронииён шикаст хӯрданд ва империяи паҳновари онҳо амалан ба дасти Искандари Макдунӣ гузашт. Ба қавли муҳаққиқон Дорои III то охири муҳориба дар майдони ҷанг наистода, онро тарк кард. Овозаи аз майдони ҷанг гурехтани шоҳ барқвор дар байни лашкарииён ва манотиқи гуногуни кишвар паҳн шуда, боиси бесарусомонӣ ва навмеди сарбозон гардид ва онҳо бетартибона ба қафонишинӣ сар карданд. Ба ақидаи баъзе муҳаққиқон, дар ҳамин лаҳзаҳо дар бисёр қитъаҳои хатти муҳориба эронииён ба пешравӣ муваффақ шуда буданд. Эмомалӣ Раҳмон бар он назар аст, ки: «Шояд агар Дорои III ҷасорат ва истодагарӣ зоҳир мекард, ин муҳориба ба таври дигар анҷом меёфт. Дар ҳар сурат, ӯ бояд то дами охирин ҳамроҳи ҷанговаронаш дар майдони ҷанг истода, онҳоро рӯҳбаланд мекард. Аммо афсӯс ки ин тавр нашуд ва дар муҳориба эронииён шикаст хӯрданд» [62, с. 125].

Бисёре аз муҳаққиқон бар ин назаранд, ки сабаби асосии ғалабаи макдуниҳо бартарии аслиҳа, тактикаи ҷангӣ ва тартибу интизоми артиши онҳо буд. Ба назари мо, омили асосии шикасти қудрати форсҳо таназзули мақоми ҳукумати марказӣ ва шоҳ буд, ки дар лаҳзаҳои охир шоҳони нотаवоне ба тахт расида буданд. Маҳз аз нотавонии шоҳони охир истифода бурда, баъзе аёну ашроф даҳолат ба қорҳои давлатиро шуруъ намуданд.

Дар маҷмӯъ, шоҳони ҳахоманишӣ ҳалқу миллатҳо ва манотиқи зиёдро тобеъ намуда, барои рушд ва таъсири мутақобилаи фарҳанги онҳо шароити

мусоид фароҳам оварданд. Онҳо амнияти роҳхоро таъмин карда, барои инкишофи тиҷорати минтақаҳои байни Шарқу Ғарб шароити мусоид ба вучуд оварданд.

Ҳамин тавр, аксари муҳаққиқони аҳди бостон сиёсати хориҷии шоҳони ҳахоманиширо дар муносибат ба дигар халқҳо мусбӣ арзёбӣ намуда, онро яке аз нахустин империяҳои мутамаддин дар таърихи башар номидаанд. Онҳо сиёсатеро дар муносибат ба халқҳои ғайриориёӣ чорӣ намуданд, ки боиси ташаккул ва рушди гуфтугӯи тамаддунҳо ва фарҳангҳо шуд. Ҳамчунин, шоҳони ҳахоманишӣ барои мардумони ориёӣ хидмати шоён ва таърихиро анҷом додаанд. Онҳо ваҳдати ақвоми ориёиро, ки модҳо сар карда буданд, идома бахшида, ба марҳалаи нав расониданд. Маҳз сиёсати таҳаммулпазирӣ ва дурандешонаи аксари шоҳони ҳахоманишӣ сабаб шуд, ки фазои мусоиде баҳри ташаккулу рушди тамаддун ва фарҳанги ҳамаи халқҳои тобеи империя фароҳам ояд. Куруши Кабир ва меросбарони шоистаи ӯ дар низомии муносибатҳои байналхалқӣ як навъ гунаи нави равобит ва арҷгузорӣ ба ҳуқуқи халқҳои тобеъро ба вучуд оварданд, ки минбаъд фазои муосидеро баҳри наздик шудани мардумони дорои фарҳангу тамаддуни мухталиф дошта фароҳам овард. Онҳо дар амал чораҳои зиёдеро татбиқ намуданд, ки мардумони зиёдеро бори аввал дар таърих новобаста аз забон, дину оин ва мавқеи ҷуғрофӣ дар доираи як сиёсат ба ҳам овард.

БОБИ 3. ИНЪИКОСИ ВАЗЪИ ИҚТИСОДӢ, ИҚТИМОӢ ВА ФАРҲАНГИИ ИМПЕРИЯИ ҲАХОМАНИШИЁН ДАР ОСОРИ МУҲАҚҚИҚОН

3.1. Вазъи иқтисодиву иқтимоии империяи Ҳахоманишиён аз нигоҳи муҳаққиқон

Рочеъ ба низоми иқтисодӣ ва иқтимоии империяи Ҳахоманиёшиён, ки барои баррасии паҳлуҳои дигари сиёсати шоҳаншоҳи Ҳахоманишиҳо зарур аст як зумра осори таҳқиқии мустақим ва ғаримустақим навишта шудааст. Перомуни масъалаи мазкур бештар муҳаққиқони шуравӣ М.А. Дандамаев ва В. Луконин таҳқиқоти арзшманд анҷом додаанд [25, с. 415]. Ҳамчунин, дар осори И.П. Вайнберг, И.М. Дяконов, Б.Ғ. Ғафуров, В.М. Массон ва дигарон масъалаи мазкур мавриди баррасӣ ва таҳлил қарор гирифтааст [21, с. 149-161; 191, с. 73-92; 197; 54]. Таҳлили осори муҳаққиқон нишон медиҳад, ки низоми иқтимоию иқтисодии империяи Ҳахоманишиён ягона набуда, хусусиятҳои хосси худро дошт.

Бино ба натиҷаи таҳқиқи М. Ҳазраткулов: «Сохтори табақотии давлати ҳахоманишӣ аз начибону ашрофон, чанговарон, пешоварон ё худ хунармандон ва деҳқонону барзгарон иборат буд. Табақаи ашроф пеш аз ҳама, ҳамон асилзодагони Форс буданд, ки Доро онҳоро дар сатрапҳои гуногун ҳамчун намояндаи худ таъйин менамуд. Ба ҳайати ашрофон феодалҳои бузург ва машваратчиёну наздикони шоҳ низ дохил мешуданд. Онҳо аз имтиёзҳои хос бархурдор буданд» [69, с. 189].

Аз натиҷаи таҳлилу баррасии осори муҳаққиқон ва сарчашмаҳои аҳди бостон бармеояд, ки табақаи руҳониён нисбат ба давраи ҳукуматҳои баъдина, яъне Ашкониёну Сосониён дар аҳди Ҳахоманишиён мақоми он қадар устувор надоштанд. Махсусан, дар аҳди Куруш ва Доро қариб, ки рӯҳониён нуфузе надоштанд. Танҳо дар маросимҳои динӣ ширкат намуда, ҳамчунин ба фаъолияти пизишкӣ низ машғул буданд. Аз ин бармеояд, ки ҳоло мақоми дини заруштӣ дар Эрони аҳди ҳахоманишӣ то чое таҳким

наёфта буд.

Дар империяи Ҳахоманишиён мақоми табақаи чанговарон бештар устувор буд. Чун империя ҳудуди зиёде дошту бо рақибон ҳамеша дар набард, ин авомил боиси афзудани нуфузи чанговарон гардид. Махсусан, мақоми форсҳо ва модҳо, ки бештари лашкариён ба ин қавм дахл дошт, баландтар буд. Тибқи маълумоти муҳаққиқон, аҳоли аз сини 20-солагӣ ба хизмати ҳарбӣ сафарбар мешуд.

Табақаи дигари анъанавии чомеаи ориёӣҳо, ки дар замони Ҳахоманишиён шуморааш зиёд буд, ин кишоварзон ба шумор мерафтанд. Кишорвазон бо он ки дар сарғаҳи таъминоти иҷтимоии кишвар, мавриди таваҷҷуҳи ҳамешагии ҳукумати марказӣ қарор доштанд.

Дар ин хусус муҳаққиқи эронӣ Эҳсон Табарӣ менависад: «Басти фалоҳат ва боғдорӣ, истихроҷи маъданиёт монанди оҳану тилову нукра, истифода аз чарху ароба, иртиботи ақвоми кӯчанда ва ораманда, густариши бозаргонӣ ва ривочи сиккаи пул буғранҷтар шуда, тақсими қор дар санъату кишоварзӣ, даст ба даст шудани таҷоруби маданиятҳо, давлатҳо ва қавмиятҳо ва ғайра таҳаққуқ ёфтааст. Дар ин даврон улғуи он чомеаҳое, ки тобеъи як ҳокимияти мутаммаркази дорони системаи муназзами хирочҳо ва аворизи мухталиф аз кишоварзӣ, саноеъ, банодир, роҳҳо ва ғайра ба шакли рушдёфтае дар Эрон падида мешавад. Ин улғу дар ҳудуди умдаи худ ҳазорон сол дар кишвари мо поянда аст. Империяи Ҳахоманишиён аз ҷиҳати сохтори иҷтимоӣ-иқтисодии худ бо гуногунрангиаш фарқ мекард» [69, с. 181].

Ба ҳаёати он минтақаҳои Осиёи Хурд, Бобил, Сурия, Финикия ва Миср ворид мешуд, ки то замони Ҳахоманишиён ниҳодҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии давлатдорӣ ба худ хосро доро буданд. Асоси иқтисодиёти империяро вобаста ба шароити ҷуғрофӣи ҷойгиршавиаш кишоварзӣ ва ҳунармандӣ ташкил медод. Дар Бобил, Миср, Элом ва Форс зироатҳои маъмултарини ғалладона, ҷав, гандум ва ҷуворимаққа кишт мешуд.

М. Ҳазраткулов зимни баррасии низоми иқтисодии империяи

Ҳахоманишиён чунин навиштааст: «Иқтисоди асосии давлатҳои марказӣ дар аввалин императорҳои оғозини таърих аз ғаниматҳои ҷангӣ, андозу молиёт, хироч аз давлатҳои мафтуҳа ва даромади қорҳои кишоварзӣ иборат буданд. Чунин тарзи иқтисоди хоҷагӣ дар тамоми давлатҳои Шарқи Миёна, аз ҷумла дар императории Ҳахоманишиён маъмул буд ва тахти назорати давлат қарор дошт. Он аз иқтисоди классикии Юнону Рум фарқи кулӣ дошт». Ҳамчунин, бобилиён арзан, кунҷит, нахӯд, зағир, хардал, сирпиёз ва пиёз, бодиринг, себ, анор ва зардолу низ парвариш мекарданд. Дар Бобилу Элом, дар баробари ҷав, хурмо ғизои асосӣ буд, ки барои омода кардани нон, шароб, сирко ва асал истифода мешуд. Маҳсулоти иловагии хурмо (шоҳаҳо, нахҳо ва ғайра) ҳамчун хӯроки қорво, ҳамчунин, барои бофтани дарҳо ва деворҳо, сохтани ресмонҳо, халтаҳо, қолинҳо ва ҳатто либос истифода мешуданд.

Ҳосили миёнаи хурмо аз як га тақрибан 7000 кг-ро ташкил медод. Ҳангоми шудгор дар Бобил аксар вақт ду банд истифода мешуд, яъне қор говро ба як омоч банд мекарданд.

Сурия, Лидия ва Киликия боғҳои зиёде доштанд. Меваҳое, ки дар Форс парвариш мешуданд, нок, pista, бодом, себ, ангур ва ғайраро дар бар мегирифт. Қобили зикр мебошад, ки мардумони Осиёи Марказӣ ва Эрони бостон дар кишти зироат таҷрибаи хеле қуҳан доштанд. Маҳз таҷрибаи нодир буд, ки дар ҳазораи IV то милод аҷдоди тоҷикон ба парвариши нок, зардолу, анҷир, ангуру анор ва дар манотиқи ҷанубӣ ва атрофи соҳили Халиҷи Форс дарахти нахли хурмо, зайтун ва ғайра шуғл доштанд.

М.А. Дандамаев иддаои Ҳеродотро дар бораи он, ки анҷир дар Форс намерӯяд ва бобилиён ангурро намедонистанд, нодуруст шуморида, иброн медорад, ки ин зироатҳо дар матнҳои қуҳани Эрон ва Бобил зикр шудаанд. Истеҳсоли шароб дар Сурия, Киликия, Форс, Арманистон ва Суғд инкишоф ёфта буд (шароби Шероз алақай дар Форс дар замонҳои қадим машҳур буд), дар ҳоле ки дар Бобил ва Элом шароб асосан аз ҷав ва хурмо омода карда мешуд. Дар Миср шароб аз ҷав омода карда мешуд ва дар ҳуҷҷате аз

Персеполис як шаробпази мисрӣ зикр шудааст. Ғарбиён парвариши дарахтони лимӯро аз эрониҳо омӯхтанд ва аз ин рӯ, юнониён лимуро «себҳои модӣ» ё «форсӣ» меномиданд [25, с. 140].

Ҳамчунин, занбӯрпарварӣ дар Эрон ва баъзе дигар кишварҳои Ховари Миёна низ маъруф буд. Бахши дигари муҳим дар иқтисоди шоханшохӣ парвариши чорво буд ва Миср, Бобил ва Эрон чорвои хеле зиёд доштанд. Ҳеродот менависад, ки форсҳо дар зодрӯзи худ, ки аз бузургтарин чашнҳои онҳо буд, говҳо, аспҳо ва шутурҳои бирёншударо пешкаш мекарданд. Ба истиснои Форс, ки дар он ҷо гӯшт маҳсулоти асосии ҳаррӯза буд, вале дар баъзе кишварҳо он хӯроки пуларзиш боқӣ монд. Ҳатто дар Бобул гӯшт танҳо барои сарватмандон дастрас буд ва боқимонда онро танҳо панҷ ё шаш маротиба дар як сол (асосан дар чашнҳои маъбад) меҳӯрданд [2, с. 134]. Равғани ҳайвонот низ дар манбаҳо кам зикр мешаванд ва дар Бобил сокинон аз равғани кунҷид ва дар Фаластин аз равғани зайтун истифода мекарданд. Дар Миср равғани зайтун нисбатан дастнорас буд, дар ҳоле ки равғани ҳайвонот дар он ҷо нисбатан арзон буд. Беҳтарин зотҳои аспҳо дар Осиёи Марказӣ, Форс ва Арманистон парвариш мешуд ва хӯроки асосии онҳо юнучка буд. Ин алаф низ дар Бобил кошта мешуд ва номи эронии он, аспада («хӯроки асп»), аз забони аккадӣ гирифта шудааст. Аз замони ҷангҳои Юнон ва Форс, он ба Юнон паҳн шуд.

Дар Мисру Бобил моҳӣ дар дарёҳо, кӯлҳо ва ботлоқзорҳо фаровон буда, манбаи муҳимми ғизо маҳсуб меёфт. Ҳатто дар замонҳои қадим, бобилиён роҳҳои зиёди нигоҳдории моҳиро медонистанд. Аз ҷумла, онҳо моҳиро намак медоданд, хушк мекарданд, дуд дода, нигоҳ медоштанд [25, с. 142].

Мувофиқи маълумоти Ҳеродот, мисриён моҳиро хушк, намакин, бирён ё ҷӯшон меҳӯрданд [2, с. 77].

Муҳаққиқи эронӣ Саид Муртазо Ровандӣ масъалаи зироаткорӣ ва чорвопарварии ҳахоманишиёро баррасӣ намуда, аз Авесто чунин иқтибос меорад: «Касе, ки тухми зироат мекорад, ба тарвиҷи оини мардум мекӯшад. Подоши чунин касе бо сад дуову ибодати яксон ва аз ҳазор бор адои

маросими мазҳабӣ ва сад ҳазор қурбонӣ нақӯтар хоҳад буд» [87, с. 485]. Аз овардани чунин мисол маълум мегардад, ки муҳаққиқ таълимоти Зардуштро як омили муҳимми рушди кишоварзии он замон донистааст, ки оммаро барои зиндагии деҳқонӣ, шаҳрнишинӣ ва муҳаббат ба ҳайвоноти аҳлӣ ва эҳтиром ба обу дарахту зироат даъват мекард.

Бояд гуфт, ки асоси иқтисодиёти империяи Ҳахоманишиёнро чун дигар кишварҳои шарқӣ соҳаи кишоварзӣ ташкил меод. Дар ин давра дар минтақаҳои асосии кишоварзӣ, махсусан Шарқи Наздик муносибатҳои нав ба амал омад. Ҳамаи заминҳои кишт дақиқ чен карда мешуданд ва қисми беҳтарини он ба подшоҳ, маъбадҳо, марказҳои тичоратӣ, ашрофони низомӣ ва мансабдорони дарбори шоҳӣ тааллуқ дошт.

Дар Мисру Бобил боришот кам буд ва аз ин рӯ, обёрии сунъӣ дар бахши кишоварзӣ нақши муҳим бозид. Дар Бобил, дар наздикии шаҳри Сиппар обанбори бузург барои танзим ва тақсими об сохта шуд ва аз ин обанбор наҳрҳои бузург қорӣ мешуданд. Аксари наҳрҳои Бобил ба давлат ва баъзеи онҳо ба маъбадҳо тааллуқ доштанд. Бо пардохти махсус, ҳамаи соҳибони замин метавонистанд аз ин наҳрҳо истифода баранд. Дар Осиёи Марказӣ наҳрҳои калон низ вучуд доштанд [46, с. 89]. Дар Форс, махсусан дар баъзе қисматҳои, ки гирифтани ҳосил бе обёрии сунъӣ ғайриимкон буд, наҳрҳо низ сохта мешуданд. Аз ҷумла, наҳрҳо барои таъмини оби даштҳои атрофи Тахти Чамшед истифода мешуданд [25, с. 145].

Соҳибони заминҳои калон, асосан, заминҳои худро ба иҷора медоданд. Ин навъи муомилот махсусан, ба маъбадҳои Бобил дахл дорад. Замин одатан дар шакли қитъаҳои калон ба иҷорагирони калон дода мешуд, ки онҳо дар навбати худ онро тариқи қитъаҳои хурд ба иҷора медоданд.

Ду навъи иҷора бештар маъмул буд. Шартнома одатан барои як сол баста мешуд. Тибқи навиштаҷоти папируси оромӣ аз замони Дориюши I, иҷорагирандаи замин бояд онро бо ғаллаи худ мекорид ва бо вучуди ин, ба иҷорадеҳ нисфи ҳосилро медод, ки имрӯз ба муомилоти музораба дар баъзе кишварҳо монанд аст. Шартномаҳои иҷораи замин барои як сол баста

мешуданд [233, с. 262-274].

Ичорагири мисрӣ аз соҳиби замин як ҷуфт барзагов мегирифт. Аммо, дар Бобил маъмул буд, то ичорагир ғаллаи тухмӣ ва барзаговро ҳамроҳ бо замин гирад. Ғайр аз ин, ичораи чорво бо пардохти пешакӣ муайяншуда дар Бобил маъмул буд.

Соҳибони заминҳои хурд қитъаҳои худро худашон, дар баробари аъзои оила ва баъзан бо ёрии ғуломон ва муздурон, ки одатан дар вақти ҷамъоварии ҳосил киро карда мешуданд, мавриди истифода қарор медоданд. Меҳнати муздурон дар мазрааҳои бузург (хусусан заминдорӣ маобид) васеъ истифода мешуд, ки дар давоми сол ё дар вақти ҷамъоварии ҳосил кор мекарданд. Баъзан, чунин коргаронро ҳатто аз кишварҳои ҳамсоя барои музд ва хӯрок меоварданд ва пас аз ҷамъоварии ҳосил онҳо бармегаштанд. Баъзе муҳаққиқон бар он ақидаанд, ки дар замони Ҳахоманишиён подшоҳ соҳиби қонунии тамоми заминҳо ҳисобида мешуд. Аммо, дар манбаъҳо ин ақида мушаххас наоодааст, аз ин рӯ, имкон дорад, ки назарияи моликияти соҳибхитӣ замин дар давраи Ҳахоманишиён он замон вуҷуд надошта бошад. Дар ҳар сурат, замин бе иҷозати маъмурияти шохӣ озодона фурӯхта, ба гарав гузошта, хайрия ва ғайра мешуд. Аммо дар Миср вазъ нисбат ба Бобил ва аксари кишварҳои дигар каме фарқ мекард. Ба қавли М. Малипин, моликияти хусусӣ нисбат ба замин дар Миср танҳо дар шакли додани имтиёзҳои шохона дар шароити муайян вуҷуд дошт [139, с. 257-269].

Аммо, дар давраи Ҳахоманишиён дар Миср қитъаҳои замин не буданд, ки аз ҷониби шахсони алоҳида бе иҷозати подшоҳ фурӯхта мешуданд. Шартномаи фурӯши замин, ки дар Фива соли 511 то милод баста шуда буд, то имрӯз боқӣ мондааст. Тибқи маълумоти як папируси дигари демотикӣ аз замони Дорои I, якчанд қитъаҳои замин фурӯхта шуданд ва соҳибони онҳо қасам хӯрданд, ки ин заминҳо воқеан ба онҳо тааллуқ дорад [152, с. 335-338].

Шоҳони ҳахоманишӣ ба низоми обёрӣ ҷиҳати рушди соҳаи кишоварзӣ

диққати махсус медоданд. М. Ҳазраткулов вобаста ба масъалаи мазкур менависад: «Баробари рушду инкишофи кишоварзӣ, сохтану эҳдос намудани низоми обёрӣ ва кофтани каналу чӯйборҳо ба роҳ монда шуданд. Камбуди об дар замони Ҳахоманишиён то андозае ҳал гардид ва обёрӣ аз дарёҳо, чашмаҳои кӯҳӣ, чоҳҳо ва коризҳо ба роҳ монда шуд. Заминҳои барои низомиён ҷудошуда ба таври коллективӣ коркард мешуданд. Аз меҳнати асирон дар соҳаҳои гунгонуи кишоварзӣ ва маишӣ истифода мебуданд. Онҳо бо вучуди асир буданашон ҳуқуқҳои зиёде доштанд ва дар умури иҷтимоӣ аз ҳуқуқҳои баробар бо дигарон бархӯрдор буданд» [69, с. 182].

Маълумоти мутаадида дар бораи заминҳои калон, қасрҳо, боғҳо бо ҳайвоноти ваҳшӣ, боғҳо, чаманзорҳо ва амволи калон, ҳамчунин хонаҳо, анборҳо ва дигар амволи ғайриманкул дар Миср, Сурия, Финикия, Бобил, Осиёи Хурд ва дигар кишварҳое, ки ба ашрофи форсӣ тааллуқ доштанд, дар манобеи маохиз омадаанд. [25, с. 147]. Дар Сардис ва Кария боғҳои ба сатрапи Осиёи Хурд - Тисафернес тааллуқдошта мавҷуд буданд. Мувофиқи маълумоти Плутарх, боғҳои Тисафернес аз обҳои шифобахш ва чойҳои истироҳатӣ ва фароғатии шоҳона орододашуда фаровон буд. Қиссаи Ксенофонт дар бораи хонаводаи Асидати порсӣ дар Мисия барои тавсифи чунин амволи ғайриманкул ҷолиб аст. Вақте ки 300 ҷанговари юнонӣ ба қалъаи ӯ, ки бо деворҳои то ҳашт хишт ғафсӣ ва сӯроҳҳои сершумор ихота шуда буд, ҳамла карданд, ғуломони Асидат аз атрофи қалъа фирор карданд. Лашкари подшоҳ, ки ба ёрии муҳосирашудагон омад, юнониҳоро маҷбур кард, ки зуд ақибнишинӣ кунанд. Аммо, дар ақибнишинӣ, дар баробари дигар ғаниматҳо, онҳо тақрибан 200 ғуломро бо худ бурданд. Ин ғуломон зоҳиран танҳо як қисми аҳолии умумии ғуломони Асидатро ташкил медоданд, зеро аксари онҳо ҳангоми расидани юнониҳо фирор карданд. Зоҳиран, онҳо дар амволи Асидат, дар киштзорҳо, чаманзорҳо ва боғҳои ӯ, ки дар атрофи қалъа чойгир буданд, кор мекарданд [11, с. 132].

Дар Миср порсҳои ашроф ба монанди Варохӣ, Варфиш ва дигарон низ

соҳиби заминҳои калон буданд. Ин амлокро мисриён идора мекарданд ва дар онҳо бардаҳо кор мекарданд, ки аз асирони шӯриши Миср, ҳамчунин шахсоне, ки аз дигар кишварҳо маҷбуран ба ғуломӣ овардашуда иборат буданд.

Ктесий «шаҳрҳои Парисатис» (амлоки Дориюши II)-ро дар Бобил зикр мекунад. Ксенофонт ҳамчунин дар бораи «деҳаҳои Парисатис» дар Бобил суҳан мегӯяд. Ғайр аз ин, дар ҷои дигар менависад, ки дар Сурия, дар наздикии дарёи Гал, деҳаҳое буданд, ки ба Парисис «барои камарбанд» дода шуда буданд. Эҳтимол, ин деҳаҳо бояд хароҷоти нигохдории либоси шохбону ва дарбори ӯро ба дӯш мегирифтанд. Дар онҳо шаҳрвандони озод зиндагӣ мекарданд ва вазифадор буданд, то ба малика боч супоранд [9, с. 24]. Ин фарзияро метавон бо гузориши Херодот тасдиқ кард, ки шаҳри Антилла дар Миср ба шохбонуи форс пойафзол медод.

Заминҳои васеъ (баъзан, тамоми минтақаҳо)-ро низ ба ном хайрхоҳони подшоҳ, ки ба ӯ хидматҳои зиёд расонида буданд, мегирифтанд. Номҳои онҳо ба феҳристҳои махсус дохил карда мешуданд. Муаллифони юнонӣ чунин шахсонро *eurgetoi* («хайрхоҳон») ё оросангой (мувофиқи гуфтаи Шедер, тарҷумаи юнонии форсии қадим *iagisarka* – «машхур») меномиданд [159, с. 243-244]. Дар баъзе мавридҳо, тамоми шаҳрҳо «хайрхоҳон»-и подшоҳ эълон мешуданд. Масалан, Хишоёршо фивоиҳоро «хайрхоҳони подшоҳони порс» барои кумакашон бар зидди дигар юнониҳо эълон кард ва сокинони шаҳри Акантро барои меҳнати софдилонаашон ҳангоми сохтмони наҳр дар наздикии он шаҳр бо унвони «меҳмоннавозони шохӣ» қадрдонӣ кард. Сокинони Абдера аз Хишоёршо барои истиқболи гарми онҳо ба артиши ӯ унвони «иттифоқиён»-ро гирифтанд. Арриан (III, 27, 4) ва Диодор (XVII, 81, 1) менависанд, ки Ариаспиён, қабилае дар марзи ҷанубии Дрангиана, ки ихтиёран артиши Куруши II-ро бо маводи ғизоӣ таъмин мекарданд, хайрхоҳони шохӣ эълон шуда, аз пардохти андоз озод карда шуданд.

«Хайриякорон» бо либосҳои фахрӣ, аспҳо, ҷавохирот ва ғайра

мукофотонида шуданд. Бо фармони шахсии Дорои I сздах нафар (қариб хамаи онҳо, аз рӯи номҳояшон эронӣ буданд) барои дастгир кардани як чинояткор 530 карши нуқра ва 113 чӯпон гирифтанд.

«Хайриякорон»-и подшоҳ ҳатто ҳақ доштанд, ки одамонро, ки дар ҳудуди онҳо зиндагӣ мекунанд, доварӣ кунанд. Тамоми минтақаҳо дар дасти авлоди Отанес дар Каппадокия, Гидарнес дар Арманистон, Тиссафернес дар Фрикия буданд. Дар байни «хайриякорон»-и подшоҳ хориҷиёне буданд, ки тамоми деҳаҳо ва шаҳрҳо ҳамчун тухфа мегирифтанд. Масалан, Фемистокл – сиёсатмадори афинагӣ аз подшоҳи Форс шаҳрҳои Магнезия, Лампсак, Миус, Перкота ва Палесепсро гирифт, ки бояд мутаносибан ўро бо нон, шароб, гӯшт, моҳӣ, хобгоҳ ва либос таъмин мекарданд. Магнезия дар дарёи Меандр, ки ба Фемистокл дода шуда буд, сарватмандтарин шаҳри Осиёи Хурд аз ҷиҳати ғалла буд ва мувофиқи маълумоти Непос, даромади солони он 500 талантро ташкил медод. Фемистокл тахти салоҳияти олии шоҳи Форс ҳокими Магнезия таъин шуд [25, с. 148].

Ҳокимони маҳаллие, ки аз ҷониби форсҳо таъин гардиданд (масалан, дар Киликия, шаҳрҳои Финикия ва ғайра), табиатан соҳибони заминҳои калон низ буданд.

Баъзе заминҳо (эҳтимолан, ҳосилхезтарин) моликияти воқеии подшоҳ буданд ва дар муқоиса бо давраи қаблӣи Ҳахоманишиён, андозаи замини шоҳӣ якбора афзуд.

Ин заминҳо мисли киштзорҳои узви хонаводаи шоҳӣ, одатан, ба иҷора дода мешуданд. Масалан, мувофиқи шартномае, ки соли 420 то милод дар наздикии Ниппур баста шуда, намоёндаи хонадони Мураш ба мудири киштзорҳои подшоҳ, ки дар соҳили наҳрҳо ҷойгир буд, мурочиат карда, хоҳиш кард, то як киштзорро барои се сол ба ӯ иҷора диҳад. Мувофиқи ҳамаи матн, оби наҳрҳои наздик низ «моликияти подшоҳ» буд ва ин замин бо ҳуқуқи обёрӣ аз наҳрҳои шоҳӣ ба иҷора дода мешуд. Ҳуди шартнома дар ҳузури амалдори дарборӣ баста шуда буд ва дар байни шохидон як эронӣ,

«Митридат, дар хидмати Дадаршу, писари Бағозушт» зикр шудааст.

Ба гурӯҳи заминҳои шоҳӣ ҳамчунин заминҳои шағӣ (калимаи эронӣ, ки маънояш «андозбандишаванда») низ дохил мешуд. Дар ин заминҳо, ки одатан дар соҳили наҳрҳои шоҳӣ ҷойгир буданд, зироатҳои ғалладона кошта ва ба иҷора низ дода мешуданд. Асноди Ниппур нишон медиҳанд, ки хонадони Мурашу аксар вақт каналҳои шоҳӣ ва заминҳоро дар китъаҳои хурд ба шахсони вобаста ё иҷорагирони хурд иҷора медоданд [25, с. 154].

Аён аст, ки дар Бобил низ коргоҳҳои мурғпарварӣ вучуд доштанд, ки мутааллиқи подшоҳ буданд. Ғайр аз ин, подшоҳ соҳиби наҳрҳои калони зиёде буд [117, с. 225-240].

Маъмурони подшоҳ одатан ин наҳрҳоро бо пардохти баланд ба иҷора мегирифтанд. Дар наздикии Ниппур наҳрҳои шоҳӣ аз ҷониби хонадони Мураш ба иҷора дода мешуданд, ки дар навбати худ онҳоро ба ҷомеаҳои соҳибони хурди замин иҷора медоданд. Агар иҷорагирон обро барои обёрии заминҳои дар шартнома зикрнашуда истифода баранд, арзиши пардохти иҷора мувофиқан афзоиш меёфт. Агар иҷорагирон обро зиёда аз рӯзҳои дар шартнома зикршуда истифода баранд, онҳо бояд ҷаримаи 5 минои нуқраро «бе озмоиш» пардохт мекарданд. Одатан, ҳаққи истифодаи об 1/4 қисми ҳосили хурмо буд. Подшоҳони ҳахоманишӣ, ҳамчунин соҳиби иншооти обёрӣ дар дарёи Ому, яъне Осиёи Марказӣ низ буданд, ки барои истифодаи онҳо аҳоли маблағҳои калон пардохт мекард [158, с. 90].

Соли 1958 Э. Бенвенист пешниҳод кард, ки қарзи эламӣ аз вожаи куҳани форсии «параллас» аст, ки юнониҳо онро «бихишт» тарҷума кардаанд. Р. Ҳаллок менависад, ки аз рӯи матнҳои девори қалъа, бихишт ҷои нигоҳдории маҳсулоти гуногун, яъне анбор аст, на бихишт - боғи фароғатӣ [25, с. 154].

Боғҳои шоҳӣ, ҳамчунин, дар дигар қисматҳои империя, бахусус дар Бобил, Финикия дар наздикии Сидон ва дар марзи байни Сомария ва минтақаи Ашдод ҷойгир буданд. Плутарх дар тарҷумаи ҳоли худ перомуни Хишоёршои II дар бораи боғҳои шоҳии аҷиб, ки дар минтақаҳои комилан

бедарахт ва беодам ҷойгир шудаанд, нақл мекунад. Ба гуфтаи Оппенҳайм, чунин боғҳо як навъ омезиши боғи ботаникӣ ва боғи табиӣ буданд [145, с. 333].

Санаду далел ва мадракоти зиёд дар бораи андозаи хонаводаи шохӣ метавонанд маълумот диҳанд. Гераклид ва Ктесий гузориш медиҳанд, ки ҳар рӯз 15 000 нафар аз ҳисоби подшоҳ хӯрок меҳӯрданд ва барои чунин хӯрок 400 талант нуқра сарф мешуд. Пеш аз хӯроки шом оббозӣ кардан ва либоси сафед пӯшидан лозим буд. Подшоҳ дар як ҳуҷраи алоҳида менишаст, ки аз он ҷо меҳмонони худро аз тариқи пардаҳо дида метавонист, аммо нодида мемонд. Баъзан, ӯ дахҳо ашрофро ба хонааш даъват мекард, аммо онҳо маҷбур буданд бар ҳилофи подшоҳ, ки дар курсии тилоӣ нишаста хӯрок меҳӯрд, ки дар рӯи фарш нишинанд. Ҳангоми истеъмоли хӯрок канизақҳо суруд меҳонданду мерақсиданд [9]. Ба гуфтаи Ҳераклид, ҳарчанд хӯроки шоҳона боҳашмат ҳисобида мешавад, аммо агар ба он хуб таваҷҷуҳ мешуд, аён мегашт, ки он хеле сарфакорона ташкил карда шудааст. Ҳар рӯз 1000 сар чорвои калон (гов, оҳу, асп) ва парранда барои хӯрок забҳ мегардид. Ҳар як хӯрокхӯр саҳми худро мегирифт ва боқимондаашро барои оилааш ба хона мебард. Аммо қисми зиёди чорвои кушташуда ва дигар маводди ғизоӣ барои посбонон ва дигар ҷанговарони шохӣ ба ҳавлӣ бароварда мешуданд, ки гӯшт ва нонро баробар байни худ тақсим мекарданд. Ба ҳамин монанд, дар хонаҳои ашрофи порсӣ ҳама хӯрок рӯи миз гузошта мешуд. Вақте, ки меҳмонон сер шуданд, боқимонда ба ғуломон дода мешуданд.

Ба қавли муҳаққиқон, додани молиёт барои тамоми сатрапҳо вобаста ба ҳаҷми заминҳои зироат ва самарайи он ҳатмӣ буд. Молиёт ҳам ба таври пулӣ ва ҳам ба таври молӣ пардохт мешуд. М. Ҳазратқулов аз В. Дюрант дар ин маврид назари мувофиқ доранд: «Ҳиндустон 4,680 талант (толон), Ошуру Бобил 1000 талант, Миср 700 талант, чаҳор иёлотҳои Осиёи Хурд 1,760 талант ва кулли маблағҳои молиёти рӯида аз сатрапҳо ба ҳисоби миёна 14,560 талантро ташкил медод. Як талант баробар ба 30 кг нуқра буд. Ба ҷуз ин ҳар

страп вазифадор буд, ки молҳои мавриди ниёзи шоҳ дарборро таъмин намояд. Масалан, Миср бояд ғаллае, ки барои хӯрдани 120 нафар дар сол буд, омода намоянд, Модҳо бояд 2000 сар ғӯсфанд медоданд. Арманистон 30 ҳазор курраасп ва бобилиён 500 ғуломи ахташуда дар сол ҳадя менамуданд» [69, с. 182-183].

Тавре ки аз навиштаҷоти Тахти Чамшед дида мешавад, хонадони шоҳӣ бо қаср робитаи зич доштанд ва коргарони оилаи шоҳиро метавонистанд ба корҳои давлатӣ таъйин кунанд. Иқтисоди қаср, ки зоҳиран воҳиди ягонро дар тамоми империя ташкил медод, аз ҷониби чандин мансабдорони баландпоя идора мешуд. Дар замони Дорой I онҳоро Фарнакес, мудирӣ иқтисоди шоҳӣ, роҳбарӣ мекард [132].

В. Ҳинз зикр мекунад, ки Фарнак анборҳои шоҳӣ, анборҳои шароб ва рамаҳои чорворо идора мекард. Ба андешаи ӯ, Фарнак як дарбории ҳинду буд, ки дар чашмандозҳои мансуб ба Тахти Чамшед тасвир шудааст ва дар назди подшоҳ бо асо дар даст истода, қабулгоҳи дарборро идора мекард [132, с. 425].

Ҳамчунин, бояд ба назар гирифт, ки андозаи қитъаҳои замин бо тақсими онҳо байни ворисон тадриҷан кам мешуд. Аз ин рӯ, як қитъаи заминро муштарак соҳиб шудан ё тақсим кардани он байни худ аз ҷониби ду ё зиёда шахсон ғайриодӣ набуд. Масалан, мувофиқи санаде аз Ниппур (дар замони Ҳишоёршои I, чор нафари (аз ҷумла ду бародар) як майдони ғалладонагӣ - як қитъаи замини пиёзро ихтиёран ба муддати 15 сол байни худ тақсим карданд ва ҳар кадоме «уҳдадор буд, ки аз саҳми худ ба подшоҳ хидмат кунад» [25, с. 155]. Табиист, ки чунин амал боиси харобшавии мустамликадорони низомӣ низ мегардид. Аз ин рӯ, дар сиёсати низомии худ дар асрҳои V ва IV то милод Ҳахоманишиён маҷбур буданд, ки асосан ба муздурон таъя кунанд, на ба соҳибони қитъаҳо, ки ҳамеша ҳатто таҷҳизоти низомӣ надоштанд.

Ниҳоят, қитъаҳои замин ба мансабдорони давлатӣ, ҳатто дар зинаҳои пасттарин низ дода мешуданд. Чунин қитъаҳоро бо истилоҳи эронӣ

«сахмия» меномиданд [25, с. 161].

Бояд гуфт, ки дар Эрони Шарқӣ, махсусан дар сатрапияҳои Осиёи Марказӣ, ниҳоди ғуломдорӣ то он дам суст инкишоф ёфта буд ва дар Авесто вучуди низоми ғуломдорӣ ҳеле кам зикр шудаанд. Дар муқоиса бо сатрапияҳои ғарбии империяи Ҳахоманишиён, ғуломдорӣ дар Форс чандин хусусияти беназир дошт. Дар ибтидои давлатдорӣ порсҳо танҳо ғуломии патриархалиро медонистанд ва меҳнати ғуломон ханӯз аҳаммияти назарраси иқтисодӣ надошт. Мисли бисёр кишварҳои дигари Шарқи Қадим, ҳамаи тобеони подшоҳ, аз ҷумла ашрофи баландпоя (масалан, сатрапҳо), ғуломони подшоҳ ҳисобида мешуданд. Бар асоси ин, муаллифони юнонӣ навиштаанд, ки ба истиснои подшоҳ, тамоми мардуми Порс як тӯдаи ғуломон буданд, ки аз фазилятҳои шахрвандӣ маҳрум буданд. Истилоҳи маъмултарин барои ғуломон дар Эрони Бостон калимаи «banda» буд, ки аз феъли banda - «бастан», «занҷирбанд кардан» гирифта шуда буд. Ин истилоҳ на танҳо барои ишора ба ғуломони воқеӣ, балки барои ифодаи вобастагии умумӣ (масалан, ба подшоҳ ё сатрап) низ қорбард дошт. Сардорони оилаҳои падаршохӣ дар Эрон дар робита бо аъзои оилаашон асосан соҳибони ғулом буданд. Арасту иброн мекӯшад, ки дар байни порсҳо падарон қудрати золимонро истифода мекунанд ва фарзандони худро ҳамчун ғулом истифода мекунанд. Аз ин нуқтаи назар, яке аз истилоҳоти эронӣ барои ғуломон, яъне «štā», ки маънои аслии он «ғуломи хонагӣ» буд, ҳеле ҷолиб аст [25, с. 167-168]. Албатта, назари Арасту қобили қабул нест, чун дигар ҳеҷ далеле надорем, то онро тасдиқ намояд. Арасту худ донишманди дарбори Искандари Мақдунӣ буд, ки бо хусусияти қавмӣ ба низоми иҷтимоии ҳахоманишиён баҳо додааст. Ғуломони хонагӣ, аслан он бардагоне маҳсуб меёфтанд, ки дар хидмати хонадони шоҳ, яъне фарзандону ҳамсарони ӯ буданд.

Дар манбаъҳо аз курташҳо ёд мешавад, ки аз махсусияти низоми иҷтимоии ҷомеаи ҳахоманишӣ хабар медиҳад. Дар асноди боқимонда курташҳо аксар вақт аз рӯи ҷинс, синну сол, ҷойи қор ва қасб тавсиф карда

мешаванд. Курташҳо асосан хунармандоне мебошанд, ки шаҳри Тахти Чамшед ва ҳамаи қасрҳои онро сохтаанд, аз ҷумла сангтарошҳо, ҷӯбкорон, дуредгарон, оҳангарон, заргарон, ҳайкалтарошон ва ғайра. Дар як вақт тақрибан 4000 нафар дар қорҳои сохтмонӣ дар Тахти Чамшед қор мекарданд. Курташҳо баъзан деҳқононро низ меномиданд.

Эҳтимол меравад, ки курташҳо, инчунин қорводорӣ мекарданд. Масалан, дар як нома Шуддаяуда, сардори курташҳо, ба мудирӣ хонаводаи шохӣ Фарнасес гузориш медиҳад, ки дар минтақаи Шалир қорво бе ғалла мондааст. Аз ин мо метавонем хулоса барорем, ки қорвои дар боло зикршуда дар ихтиёри курташҳо буд [25, с. 168].

Хулоса, курташҳо ба тамоми хонаводаи бузурги шохӣ дар Форс ва Элом хидмат мекарданд. Аз ҷиҳати этникӣ курташҳо аз намояндагони халқҳои иборат буданд, ки порсҳо онҳоро забт карда буданд: мисриён, бобилиён, лидиягӣҳо, иониён, қападокиён, суғдиён, бохтариён ва ғайра. Тибқи маълумоти муҳаққиқон, курташҳо дар 108 шаҳру деҳот дар саросари Форс ва Элом ҷойгир буда, ба иқтисодиёти бузурги шохӣ хидмат мекарданд.

Тавре, ки аз матн сарчашмаҳо бармеояд, баъзе гардаҳои Бобил зиндонӣ буданд, дар ҳоле ки дигарон барои қори худ маош мегирифтанд. Гардаҳо дар ҳуҷҷатҳои Бобил танҳо дар робита бо подшоҳони ҳахоманишӣ («бардае, ки ба подшоҳ тааллуқ дорад») ва аъзои оилаи шохӣ зикр шудаанд. Аз рӯи номҳои аслии онҳо, гардаҳо аз бобилиёну мисриён иборат буданд. Онҳоро мансабдорони махсус назорат мекарданд.

Г. Эйлер, ки матнҳои бобилии замони Ҳахоманишиҳо таҳқиқ карда, ба хулосае меояд, ки хусусияти вазифаҳои гардаҳо аз ҳуҷҷатҳо равшан нест, аммо онҳо эҳтимолан одамоне буданд, ки ба табақаҳои мушаххас муваззаф шуда, маҷбур ба қор буданд [120, с. 193].

Г. Кардашия бовар дорад, ки гардаҳо аз қишрҳои низомӣ ё қоргароне иборат буданд, ки ба табақаҳои шохзодагон зич алоқаманд буданд [31, с. 47].

Муҳаққиқони дигар курташхоро табақаҳои поёнии аҳолии озоди форс медонанд, ки заминҳои худро аз даст дода буданд ва бо сабабҳои иқтисодӣ ё ба таври оммавӣ ё маҷбур буданд, ки дар амволи подшоҳон ва ашроф кор кунанд. Ба гуфтаи Ч. Камерон ва Э. Шмидт, баъзе аз курташҳо хунармандони озоди порсӣ буданд, дар ҳоле ки боқимонда аз дигар кишварҳо ба Эрон омадаанд [232, с. 36].

И.М. Дяконов бар ин ақида аст, ки қисми зиёди курташҳо аз ғуломон иборат буданд, ҳарчанд дар байни онҳо метавонистанд шумораи муайяни аъзои ҷомеаи озодро, ки ҳамчун меҳнати ҳатмӣ барои подшоҳ ҷалб карда мешуданд, дошта бошанд. Ӯ ин фарзияро бо он далел асоснок мекунад, ки бо дарназардошти рушди сусти ҷомеаи порсӣ, беш аз се ҳазор нафар наметавонистанд барои подшоҳ ҳамчун коргари кироия кор кунанд [190, с. 82-88].

Ҳамчунин, Я. Ҳарматта андеша дорад, ки курташҳо мардуми нимозод буданд, ки дар замини шохӣ маскан гирифта буданд [126, с. 208].

Ҳахоманишиён ҳангоми шӯриш бар зидди ҳукумат аҳолии якчанд минтақа ва шаҳрхоро ғулом карданд. Камбиз 6000 хунарманди мисриро барои сохтани қасрҳо ба Осиё бадарға кард. Бо фармони Дорои I сокинони шаҳри Барка дар Африқои Шимолу Ғарбӣ милетиён, афинагиҳо, сокинони қазираҳои Лемнос ва Наксосро асир гирифтанд [25, с. 179]. Эретриягиҳо дар қазираи Эвбея, ки ба артиши порсӣ муқовимат мекарданд, соли 490 ба минтақаи Ардерики дар наздикии Суза кӯчонида шуданд [116, с. 350].

Ҳишоёршои III яҳудиёни исёнгарро ба Ҳиркония кӯчонд. Диодор ва Куртсий Руф нақл мекунанд, вақте Искандари Мақдунӣ ба Персеполис наздик шуд, 4000 хунарманди асири юнонӣ (ба гуфтаи Диодор, тақрибан 800 нафар буданд) барои пешвози ӯ баромаданд. Ҳамаи онҳо барои пешгирии аз фирор маъҷуб карда шуданд. Бисёриҳоро пой ё дастҳояшон бурида шуда буд. Баъзеҳо тамға зада шуданд. Аммо, узвҳои бадане, ки барои кори касбии онҳо зарур буданд, бетағйир боқӣ монданд. Аён аст, ки ин юнониҳо қисми курташиҳо буданд. Куртсий Руф, ҳамчунин дар бораи ҷанговаре нақл

мекунад, ки дар Лидия асир шуда буданд [25, с. 80].

Аён аст, ки қисме аз курташҳо аз онҳое иборат буданд, ки аз ҷониби Ҳахоманишиён ғулом шуда, маҷбуран ба Эрон бадарға шуда буданд. Дар заминҳои Мисрии сатрапи Аршама, дар байни гардаҳо, аз ҷумла киликиён, хориҷиёни зиёде буданд. Баъзе гардаҳо музди доимӣ доштанд, аммо онҳо метавонистанд соҳиби амволи муайян бошанд.

М.А. Дандамаев пардохти музди курташҳоро тадричан тағйирпазир медонист. Музди меҳнат ё хӯроки нисфирӯзие, ки коргарон дар давраи Дориюши I мегирифтанд, хеле ночиз буд. Ин хӯрокҳо барои зиндагӣ кофӣ буданд, аммо эҳтимол надорад, ки коргарон изофапулии зиёд дошта бошанд. Мисриён, бобилиён ва намояндагони дигар кишварҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ пешрафтаи Шарқи Наздик эҳтимолан ихтиёран ба сарзаминҳои хориҷӣ барои кор бо чунин музд сафар накардаанд [25, с. 183].

Ҳамин тариқ, дар усули идоракунии ходимони хонадони шоҳӣ дар аҳди Хишоёршо тағйироти назаррас ба амал омад. Ба ходимони хонадони шоҳӣ музди нисбатан баланд пардохт мешуд, ки чанд маротиба аз музди меҳнати бозори озоди меҳнат дар кишварҳои ҳамсоя зиёдтар буд. Барои мисол метавон гуфт, ки натиҷаи ин амал бо он мувоҷеҳ шуд, ки коргарони Таҳти Чамшед мавқеи махсусро соҳиб шаванд, зеро онҳо қасрҳои шоҳиро месохтанд ва аксари онҳо ҳунармандони моҳир буданд. Ин бешубҳа коргаронро водор мекард, ки ба миқдор ва сифати кор, ҳамчунин натиҷаи меҳнати худ таваҷҷуҳ дошта бошанд [97, с. 192].

Дигар аз соҳаҳои муҳим дар иқтисод ва иҷтимоиёти Ҳахоманишиён мавҷудияти косибӣ ва саноати дастӣ буд. Муҳаққиқи тоҷик М. Ҳазратқулов рӯч ба саноату ҳунармандии замони Ҳахоманишиён чунин зикр намудааст: «Саноату ҳунармандӣ дар аҳди Ҳахоманишиён ба рушду камол расид. Ҳамаи нақшҳои барҷастаю тасвирҳои рӯи девори толорҳои Таҳти Чамшед ва дигар сохтмонҳои коҳӣ нозукбиниона ва бо рамзҳои таърихиву фарҳангӣ оро дода шуда буданд. Ба ин робитаву ошноии эронӣ дар тӯли таърих бо миллатҳои мутамаддину пешрафтаи Шарқи Миёна ва Наздик ва

кишваркушоиҳои худӣ Ҳахоманишиён мусоидат намуд. Дигар намудҳои хунаромандӣ низ бо туфайли сиёсати кишваркушоии Ҳахоманишиён тараққӣ кард, зеро тамоми лавозимоти ҷангӣ, аз ҷумла сипар, ҷавшан, соқбанд, шамшер, найза, ханҷар, зиреҳи асп, табарҳои ҷангӣ ва ғайра тавассути хунаромандону косибон сохта мешуданд. Дар деҳоти Осиёи Миёна ва фалоти Эрон хунаромандони маҳаллӣ лавозими мавриди ниёзи аҳолии маҳаллиро таъмин менамуданд. Саноати насочӣ аз алёф, катон, панба, пашми гӯсфанд, шутур, мӯи буз порчаҳо барои либос таҳия мекард» [69, с. 192-193].

Дар Эрон, коргоҳҳои хунаромандии шохӣ ҷойгир буданд. Дар Суза коргоҳҳои истеҳсоли силоҳ (нӯги тир, найза), кулолгарӣ ва либос мавҷуд буд. Ин коргоҳҳо зоҳиран ба давраи аввали ҳукумати Ҳахоманишиён тааллуқ доштанд [234, с. 87]. Дар шаҳри Мемфиси Миср коргоҳҳои давлатӣ («хонаи киштиҳо») ҷойгир буданд, ки дар он ҷо киштиҳои ҷангӣ сохта ва таъмир мешуданд. Дастхатҳои бобилӣ шаҳодат медиҳанд, ки хунаромандони шохӣ (дуредгарон, бинокорон, шаробпазон ва ғайра) дар заминҳое, ки аз хазинаи давлатӣ ба онҳо ҷудо карда шуда буданд, зиндагӣ мекарданд ва андозҳои шохиро ба таври дастаҷамъӣ месупориданд ва барои ҳукуки истифодаи ин замин вазифаҳои махсусро иҷро мекарданд. Ҷомеаҳои хунаромандӣ зиёд вучуд доштанд, аммо онҳо таҳти назорати комили маъмурияти шохӣ қарор мегирифтанд [25, с. 184].

Корхонаҳои истеҳсоли зарфҳои шохӣ низ дар Бобил, дар ҷануби қасри шох ҷойгир буданд. Дар он ҷо бостоншиносон илова бар зарфҳои шикаста, шумораи зиёди утокҳоро таҳқиқ намуданд, ки ҳар кадоме аз онҳоро гурӯҳи алоҳидаи хунаромандон ишғол мекарданд. Ҳамчунин, ҳар кадоме аз онҳоро сардор роҳбарӣ мекард [135, с. 12]. Эҳтимол дорад, ки зарфҳо бо навиштаҷоти подшоҳони Порс, ки дар Урук ёфт шудаанд, дар коргоҳҳои бобилии мазкур сохта шуда бошанд. Ниҳоят, аз рӯи навиштаҷоти оромӣ, ки дар Персеполис кашф шудааст, дар Арахозия низ коргоҳҳое буданд, ки дар онҳо зарфҳо барои дарбори подшоҳони порс сохта мешуданд [196, с. 332].

Зоҳиран, ҳамаи ин коргоҳҳо хунаромандони озодро ба кор қабул

менабуданд, ки барои меҳнаташон муз мегирифтанд.

Муҳаққиқони ғарбӣ бар он ақидаанд, ки сохтори иҷтимоӣ дар Эрони қадим бар асоси принципҳои феодализм бунёд шуда буд ва дар аҳди Ҳахоманишиён, Ашкониён ва Сосониён дар сохторҳои иҷтимоии Порс фарқияти назаррасе вуҷуд надошт [141, с. 93].

Бисёре аз шарқшиносони ғарбӣ бар он ақидаанд, ки муносибатҳои феодалӣ дар саросари Шарқи қадим ҳукмрон буд ва пойгоҳи иҷтимоии ҷомеа дар тули таърихи қадим доимӣ боқӣ монд ва аз ин рӯ, барои ҳама гуна раванди сиёсӣ ва иҷтимоии даврҳои баъдӣ дар даврҳои қаблӣ намунаҳо пайдо кардан мумкин аст. Аммо, ин назар ба маълумоти ақсар манбаҳои давраи Ҳахоманишиён, ки аз тағйироти бузурги иҷтимоӣ ва махсусан аз тағйироти бунёдии муносибатҳои кишоварзӣ, ки дар асрҳои VI-V то милод рух додаанд, шаҳодат медиҳанд, қимилан муҳолиф аст [25, с. 186].

Чун дигар марҳалаҳои таърихӣ манбаҳои асосии даромад андозҳо маҳсуб меёфтанд. Бояд гуфт, ки қабл аз Дорони I дар империяи Ҳахоманишиён низоми бочгузорӣ вуҷуд надошт, дар ҳоле ки дар байни бобилиён, ошуриён ва модҳо ҷамъоварии андоз аз вазифаи муҳимми давлат маҳсуб меёфт. Махсусан, дар аҳди Куруш ва Камбиз ҳанӯз низоми андозбандии мустақкам вуҷуд надошт. Вале бо вуҷуди ин, баъзе ишораҳо дар манбаҳо роҷеъ аз кишварҳои забтшуда ситонидани андоз ба назар мерасад. Куруш сарвари ионири маҷбур кард, ки ба форсҳо андоз супорад.

Халқҳои тобеъ тухфаҳо ё андоз меоданд, ки ҳадди ақал қисман ба таври аслий пардохт мешуданд. Ба ибораи дигар, онҳое, ки андоз намесупориданд, маҷбур буданд тухфа диҳанд. Ин низом дар амал ба тамаъҷӯиҳои зиёд оварда расонд. М.А. Дандамаев менависад, ки Камбиз тухфаҳои либиягӣҳо бо лутф қабул кард, аммо аз тухфаҳои киренейгӣҳо (500 мино нуқра) норозӣ буд ва онҳоро нокифоя доништа дар байни артиши худ тақсим кард [25, с. 187].

Доро дар катибаи Бесутун (I, 17-20) зикр мекунад, ки кишварҳои тобеъ

ба ӯ хироч меоварданд: «Ҳар чизеро, ки ман ба онҳо шабу рӯз гуфтам, онҳо иҷро мекарданд». Тақрибан соли 518 то милод, Доро низоми нави андозҳои давлатиро ҷорӣ кард. Замин бо фарсахҳо дақиқ чен карда мешуд ва аз рӯи намуди зироат ё андозаи ҳосил гурӯҳбандӣ мешуд (Негой.VI, 42). Аз ҳамаи сатрапияҳо талаб карда мешуд, ки барои ҳар як минтақа андозҳои қатъии муқарраршударо пардохт кунанд [25, с. 188].

Дар катибаи Бесутун ва дигар навиштаҷоти ҳахоманишӣ, калимаи порсии қадимаи *bazī* барои ифодаи андоз истифода мешавад. Дар лавҳаҳои девори қалъа андоз бо истилоҳи эронии *bazis* ва андозгиранда *bazikara* номида мешавад. Мувофиқи маълумоти Ҳеродот, ҳамчун мардуми бартаридошта, аз андоз озод буданд. Аён аст, ки форсҳо андозии пулӣ намесупориданд, аммо аз андозҳои табиӣ озод набуданд [2, с. 97]. Дар ҳар сурат, вақте ки артиш аз ҳудуди Форс мегузашт, аз сокинон талаб карда мешуд, ки барои нигоҳдории он шароит фароҳам биёранд. Ҳамчунин, бисёре аз форсҳо ба подшоҳ тӯҳфа меоварданд, ки дар асл ихтиёрӣ ҳисобида мешуданд. Ариан менависад, ки вақте подшоҳ аз хонаҳои онҳо мегузашт, форсҳо мувофиқи расму одати худ ба ӯ гов, гӯсфанд, нон, шароб ва қаҳва мувофиқи сарвати худ меоданд.

Псевдо-Аристотел ё Арасту Манҳул хабар медиҳад, ки подшоҳи Форс на танҳо нуқра, балки хирочро низ аз сатрапҳо мегирифт.

Мувофиқи маълумоти Ксенофонт, сатрапи Осиёи Хурд аз тобеонаш «дар мавридҳои гуногун» тӯҳфа (ҷавоҳироти тилоӣ, шароб ва ғайра) мегирифт. Изҳороти зерини Теопомп дар ин маврид боз ҳам ҷолибтар аст: «Ҳама маҳсулот ва ҳунароҳои табиӣ, ки дар империяи Порс мавҷуданд, ба подшоҳ ҳамчун тӯҳфа расонида мешаванд: қолинҳо, либосҳо, хаймаҳо, мебелҳои бо санъат сохташуда, зарфҳои тилоӣ ва нуқра, силоҳҳои бешумор, илова бар ҳайвоноти боркаш ва ҷорҳои кушташуда, ханут, абрешим, матоъҳои пахтагин ва умуман ҳама чизе, ки метавонад истифода шавад» [8, с. 262].

Ҳеродот (III, 90-95) ҳаҷми андозии тамоми хшатрапанаҳо ва халқҳои

империяи Ҳахоманишиёнро номбар кардааст [2, с. 90]. Эмомалӣ Раҳмон маълумоти Ҳеродотро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода, чунин иброз медорад: «Аз ҳама бештар Бобил (1000 талант нукра) ва баъди он Миср (700 талант нукра) андоз месупориданд. Кишварҳои Осиёи Миёна ба миқдори зер ба ҳазинаи марказӣ андоз месупориданд: бохтариҳо 360 талант нукра, портҳо, хоразмиҳо ва суғдиҳо 300 талант, сакоиҳо ва каспиҳо 250 талант. Аз рақамҳои боло маълум мешавад, ки Бохтар аз ҳама бештар андоз медодааст. Як талант ба ҳисоби миёна ба 32 кг баробар буд. Яъне 360 талант муодили 11520 кг ё 11 тонна 520 кг нукра буд. Агар ин миқдор нукраро ба пули ҳамон замон баргардонем 2 млн. 56 ҳазор 320 сикл (пули нукрагини ҳахоманишӣ, ки вазнаш 5,6 г буд) ё 102 ҳазор 816 дарики тилоӣ (вазни як дарик = 8,4г) мешавад. Барои он замон ин маблағи кам набуд. Масалан, нархи як барра ба ҳисоби миёна 1-2 сикл буд. Бо андози Бохтар камаш 1 млн. 28 ҳазору 160 барра харидан мумкин буд» [62, с. 142].

Бояд тазакурр дод, ки муҳаққиқони бостоншинос ҳазинаи Тахти Чамшедро таҳқиқ карданд, ки хеле боҳашамат буда, масоҳаташ 11000 метри квадратино ташкил медод ва аз 110 ҳуҷра иборат буд. Ҳазинаҳои шоҳӣ дар Шуш, Ҳангматана, Бобил ва дигар шаҳрҳои бузурги ҳахоманишӣ низ вучуд дошт. Дар онҳо ба ғайр аз маҳсулот миқдори зиёди тило ва нукра ҷамъ шуда буд. М.А. Дандамаев, ки масъалаи мазкурро мушаххасан мавриди таҳқиқ қарор доддааст, тазакурр медиҳад, ки шоҳони ҳахоманишӣ натавонистанд ин боигарино пурра ва самаранок ҷиҳати ободии давлаташон истифода баранд ва он ба дасти ғосибон афтод. Тибқи маълумоти Диодор (XVII, 7) ва Куртсий Руф (II, 16, 9), Искандари Мақдунӣ аз ҳазинаи Тахти Чамшед 120000 талант = 3840 тонна тилло ва нукраро ба ғанимат гирифт [25, с. 213-216].

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ба ҳайати Ҳахоманишиён дохил шудани аҷдоди қадимаи тоҷикон - бохтариён, суғдиён, марғиёниён, хоразмиён ва сакоиҳо вазъи ҳаёти хоҷагидорӣ онҳоро беҳтар кард. Дар ин давра робитаҳои иқтисодии байни сатрапҳо пурзӯр гардид. Ин робита ба

пешравии ҳамаи соҳаҳои хоҷагии вилоятҳо оварда расонд. Каналҳои зиёде дар поёноби Омӯ ва Сир кофта шудаанд. Тарҳи яке аз онҳо дар наздикии Кӯҳнауза, ки 50 км дарозӣ дорад, боқӣ мондааст. Дар давраи охири аҳди ҳахоманишиён дар водии Вахш канали Болдай, дар водии Қубодиён ҳам чунин канал кофта шуда буд. Аз сохтани чунин каналҳо дар атрофи Самарқанд ва Тирмиз ҳам маълумотҳо мавҷуданд. Яъне, замин даромади хуб меод. Аз ин рӯ, заминҳои кишт ба гурӯҳҳо ҷудо карда шуда буд. Он қисми заминҳое, ки аз онҳо барои шох андоз мерӯёниданд, «патбачик» номида мешуд. Шакли заминдорӣ «узбарӣ» низ номбар карда шудааст, ки андози он ба ҳазина мерафт. Ин намудҳои заминдорӣ ҳоси қисматҳои ғарбии давлат буданд. Вале дар яке аз ҳуҷҷатҳои аз Нисо ёфт шуда номи «узбарӣ» сабт шудааст, яъне он дар Форс ҳам будааст. Дар давраи Ҳахоманишиён дар хоҷагии қишлоқ меҳнати ғуломон васеъ истифода бурда мешуд. Ҳатто деҳаҳои ғуломнишин вучуд доштанд. Баъзеи ин деҳаҳо ро авлоди ҳокимони мулкҳои забтшуда ташкил меоданд. Масалан, ҳокимони сулолаи бранхидҳои шаҳри Баркаи Лубнонро ҳамчун ғулом ба Бохтар оварда, дар деҳае ҷой дода буданд. Вале аз вучуд доштани деҳаҳои зиёди ғуломон дар Бохтару Суғд маълумот нест. Ин нишондодҳо ба Сурия, Бобулистон, Фаластин ва Миср хос буданд. Дар давраи Ҳахоманишиён ғуломонро дар ғарб бештар «манйа» ва дар шарқ «харда» ба маънои «хонагӣ» меномиданд. Давлати Ҳахоманишиён давлати ғуломдорӣ буда, меҳнати ғулом дар он васеъ истифода бурда мешуд.

Ҳамчунин, маълум аст, ки ҳаёти иқтисодии Осиёи Марказии аҳди Ҳахоманишиён нисбат ба Эрон фарқ дошт, ки он бештар дар муносибатҳои истеҳсолӣ-анъанаҳои моликиятдорӣ сатрапҳо дида мешуд. Ҳарчанд дар Осиёи Марказӣ муносибатҳои ғуломдорӣ тараққӣ карда бошад ҳам, вале асоси хоҷагии онро меҳнати ғулом ташкил намедод. Ҷамоати рустой бештар мавқеи афзалиятнок пайдо намуд. Чунки тамоили асосии ҷамъиятро гузариш ба моликияти феодалӣ ташкил меод.

Забткориҳои шохони ҳахоманишӣ дар давраи муайяне ба таназзули

иктисодӣ ва заиф шудани Осиёи Марказӣ оварда бошад ҳам, ҳукмронии Ҳахоманишиёнро ҳамчун тамоили пастравии иқтисод гуфта наметавонем. Баръакс, аҳди ҳахоманишиён, баъдтар боиси пешрафти иқтисодиёти Осиёи Марказӣ гардид. Маҳз дар ҳамин аҳд дар Осиёи Марказӣ ноҳияҳои молиётӣ таъсис ёфт, муомилоти пулӣ ва пули тангаи дарикӣ пайдо шуд. Роҳҳои иқтисодӣ ва ҳарбӣ стратегӣ сохта шуданд, сохтану ихтиёрдорӣ кардани обанборҳо ва дарғотҳо авҷ гирифт. Аҳамияти иқтисодии Осиёи Марказӣ дар ҳаёти ин давлат аниқ шуда, соҳаҳои асосии он маълум гардид ва рушду нумӯш кард.

Ба қавли муҳаққиқон: «Табақаи кишоварзон табақаи аз ҳама сершумори аҳолии империяи ҳахоманишӣ буд, зеро асоси хоҷагии иқтисодии ин давлатро зироаткориву чорводорӣ ташкил меод. Дар Авесто ба ин табақаи аҳоли аҳамияти махсус дода шудааст. Кишоварзон заминҳояшонро ҳудашон кишт мекарданд, коркарди таовунии замин низ вуҷуд дошт» [69, с. 190].

Зироаткорӣ касби асосии аҳолии Осиёи Марказӣ ба шумор мерафт. Зироаткорӣ бештар дар Бохтар, Суғд ва Порт паҳн шуда буд. Зироаткории обёришаванда асоси ин соҳаро ташкил меод. Каналу дарғотҳои зиёде дар Марғиён ва дигар ноҳияҳо сохта шуданд. Бохтар кишвари бағоят бой ва пурсарват буд. Таърихшиносони антиқа ҳосилнокии замин ва меҳнатдӯстии ин мардумро бисёр васф кардаанд. Зироати гандум ҷав, ҷавдор, арзан, зағир маълум ва машҳур буд. Деҳаҳои зироаткории Бохтар, Порт ва Суғд ба мисли Ғаюр-қалъа (Марв), Афросиёб (Самарқанд), Хирот, Елкинтеппа, Балх, Ёзтеппа аз маданияти баланди зироаткории он давр шаҳодат медиҳанд. Квинт Куртсий хабар медиҳад, ки «табиати Бохтар гуногун аст: дар он ҷо тоқзорҳои ангур ҳосили пурбор ва ширин медиҳанд. Оби фаровон замини тафсонро шодоб мекунад.

Плиний дар бораи зироати обӣ ва лалмӣ маълумот дода қайд мекунад, ки «Дар Бохтар ғалладона парвариш меёбад, ки ҳар як донаи гандумаш аз ҷиҳати ҳаҷм ба донаи ангур ва ҳар хушай он ба хушай ангури муқаррарӣ баробар аст». Зироат ҳам лалмӣ ва ҳам обӣ буд. Тарҳи каналҳои

Вахшонзамин, ки ба асрҳои V-IV то милод мутааллиқ аст аз ободии ин минтақа шаҳодат медиҳанд. Масалан, дар дарёи Вахш, дар шоҳаи ҳозираи Ҷӯйбори Боло канал вучуд дошт. Чунин каналҳо дар Қубодиён, Зарафшон, Омӯ ва дигар рудхонаҳои Бохтару Суғд ҷой доштанд.

Наҳрҳо аҳамияти калонро доро буданд. Масалан, маълумотҳои хаттӣ ҳастанд, ки мувофиқи онҳо ҳахоманишиён низомӣ дарғоту обанборҳои Марғиёнро ба дастӣ худ гирифта ба каналҳо об сар намедоданд. Маҳаллиён бо мақсади обёрӣ, пул ҷамъ оварда онро ба мутасаддии обанбор ё дарғот дода, пас аз он обро ба қитъаҳои худ сар медоданд.

Страбон дар бораи Суғд зикр карда менависад, ки оби Политимент (Зарафшон) заминҳои атрофро шодоб намуда, дар регзорҳо фурӯ меравад. Яъне, дар он каналҳои зиёде мавҷуд будааст.

Зироаткорон бештар дар рустоҳо зиндагӣ мекарданд. Дар асрҳои V-IV то милод чунин рустоҳо дар натиҷаи ковишҳои Афросиёб, Қалъаи Мир (Қубодиён), Булдойтеппа (Бохтар) ва ғайра ёфт шудаанд, ки дар он олотҳои зироат ба даст омадаанд. Ҳамчунин, досҳои гуногуншакл (мисӣ, биринҷӣ ва оҳанӣ) белчаҳои оҳанӣ ва дигар асбобу анҷоми зироаткорӣ дастрас гардиданд.

Шӯҳрати гандуми Бохтару Марғиён то ба Юнон расид. Манбаъҳои юнонӣ хабар медиҳанд, ки донаи гандуми бохтарӣ ба донаи гандуми юнонӣ ва хӯшаи гандуми бохтарӣ ба хӯшаи ангури юнонӣ баробар аст. Гарчанде ин муҳоббот аст, вале аз ҳосилнокии баланди зироати ин сарзамин шаҳодат медиҳад.

Чорводорӣ низ мақоми калони иқтисодиро соҳиб буд. Даштҳои беканору чарогоҳҳои мавсимӣ имконияти инкишофи чорводориро дошт. Аспу уштур, гову гӯсфанд ва буз чорвоҳои асосии боркашу корӣ ва истеъмоли ба ҳисоб мерафтанд.

Ба ҳамин тариқ, иқтисодиёти Осиёи Марказӣ дар аҳди ҳахоманишӣ бе чуну чаро пеш рафта ва то андозае характеру хусусияти хоси худро доро гардида буд.

Дар давлати Ҳахоманишиён форсҳо чӣ дар ҳайати ҳукумат ва чӣ дар ҷамъият мавқеи калон доштанд. Онҳо аз андоз ва маҷбуриятҳо озод буданд. Тамоми ҳокимияти давлатӣ, ҳарбӣ ва граждонӣ дар дасти онҳо буд. Шохон ҳешу ақрабон онҳо, сатрапҳо ва хизматгорони давлат дар Эронӣ Бобул, Мисру Рим хоҷагӣҳои зиёди ба меҳнати ғулом асос ёфта доштанд. Меҳнати ғулом дар қисмати ғарбии давлат васеъ истифода мешуд. Аҳолии саросар истисмор карда мешуд. Ҳокими олии обу замин шох буда, 4/1 ҳиссаи замини қорам аз шох ба шумор мерафт. Ин заминро ба таври худ истифода мебард: иҷора мемонд, инъом мекард.

Рукни дигари мустақилияти давлатдорӣ Ҳахоманишиён, ки иқтисодӣташ аз он вобастагии зиёд дошт, муомилоти пулӣ маҳсуб меёфт. Махсусан, танзими муносибатҳои тиҷоратӣ аз он вобаста буд. Бинобар ин, дар сиёсати иқтисодии Ҳахоманишиён ин соҳаҳо мавқеи муҳимро касб менамуданд.

Номи сиккаҳои тилоӣ бо забони порсии қадим номаълум аст. Юнониён онҳоро дарик меномиданд. Ба назари муаррихи Юнони қадим Полукс, ин ном аз номи шох Дорон I маншаъ мегирад. Вале на ҳамаи олимони муосир ақидаи мазкурро қобили қабул медонанд. Ба қавли М.А. Дандамаев, ин ном аз калимаи порсии қадим дараня, ки маънои тилоро дорад, гирифта шудааст [25, с. 204]. Андешаи Дандамаевро метавон қомилан дуруст номид, зеро тилоро дар забони эронии бостон дарик ё дарник мегуфтанд. Танҳо шох ҳуқуқи сикка задани тангаҳои тилоиро аз номи худ дошт. Сиккаҳо аз тилои холис буда, танҳо 2-3% омехтаи филизоти дигар доштанд. Бинобар ин дар тиҷорат, махсусан тиҷорати байналхалқӣ онҳо мавқеи асосиро касб намуда буданд.

Ба ақидаи В.И. Авдиев, сиккаҳои нуқрагин сикл ном дошта 5,6 г вазн доштанд. Дар ҳамаи манотиқи империя дар радифи дарикҳо ва сиклҳо драхма ва тетрадрахмаҳои юнонӣ ҳам дар муомилот қарор доштанд. Дар ин хусус натиҷаи таҳқиқоти муҳаққиқон дар дафинаҳои Омударё, Қобул шаҳодат медиҳанд.

Эмомалӣ Раҳмон тазаккур медиҳад, ки «Дар Шарқи Наздик муомилоти пулӣ ҳанӯз чандон тараққӣ накарда буд. Дар ин ҷо мубодилаи молӣ, мубодила ба воситаи нукра ва тилои вазнбайъ, сабикаҳо вучуд дошт. Ҳамаи ин намудҳои мубодила дар ҳуччатҳо сабт шудаанд. Дар ҳуди вилояти Порс муносибатҳои пулӣ нисбат ба Лидия камтар инкишоф ёфта буданд. Масалан, мувофиқи ҳуччатҳо ба коргароне, ки дар сохтмонҳои шохӣ кор мекарданд, ба ҷои маош озукаворӣ медоданд. Порсҳо танҳо ба ҷанговарони зархариди юнонӣ бо сикка маош медоданд» [62, с. 116]. Бо вучуди ин, гардиши сиккаҳо дар ин ҷо низ тадричан боло мерафт. Дарикҳо то дараҷае маъмул буданд, ки Искандари Мақдунӣ баъди тасхири Эрон зарб кардани онҳоро бо мусаввараҳои қадима идома бахшид [32, с. 25-34].

Дар робита ба ин, зикр намудан ба маврид мебошад, ки сиккаҳои шохони ҳахоманишӣ бо қурби якхела ва устувор дар ҳудуди империя густариш ёфта буданд. Махсусан, дар ҳазинаи машҳури Омударё, ки соли 1877 дар ноҳияи Қубодиён ёфт шуда буд, ин сиккаҳо мавҷуданд. Як дарик дар Афросиёб ва дарики дигар дар назди Тирмиз пайдо шудааст. Маҳз дар замони ҳукумати Ҳахоманишиён мардуми Осиёи Марказӣ бори нахуст бо пули сиккашуда шинос шуда, мавриди истифода қарор доданд. Дар асри IV то милод дар Бохтар, дар пайравӣ ба сиккаҳои Афина, ки сурати бум доштанд, пулҳои маҳаллӣ зарб карда шуд.

Ориёиҳо дар рушди сикказарбкунӣ ва муомилоти пулӣ дар ҷаҳон саҳми шоистае гузоштаанд. Пас аз юнониён дувумин шуда сиккаҳои худро бароварданд.

Ба муомилот баровардани пули ягона ва воҳид дар тамоми қаламрави шоханшоҳӣ, ҳамчунин муқаррар намудани вазн ва миқёси нав заминаи рушди муносибатҳои молию пулӣ гардид. Ба ақидаи Гиршман Скилокс (аз мардуми Карианда) бо амри Доро ба мусофиратие иқдом кард, ки зиёда аз ду сол тул кашид ва аз резишгоҳи дарёи Синд то Миср сафар намуд. Сипаҳсолори эронӣ бо исми Стазпез дар асри V то милод тариқи кишти то моварои Ҳеркул пеш рафт. Бахрनावардони юнонӣ, финиқӣ ва араб равобити

миёни Ҳинд, Халиҷи Форс, Бобил, Миср ва бандарҳои Баҳр-ул-румро таъмин менамуданд. Саводои ҷаҳонӣ рӯз то рӯз миқёсан васеъ шуда, молу маҳсулот ба нуқтаҳои дур интиқол дода мешуд. Ҳатто то навоҳии Дунай ва Рейн молу маҳсулот рафта мерасид. Аз Ҳиндустону Сарандеб дар давраи мазкур адвия, пӯст ва набототи муаттар содир мегардид.

Таҳқиқоти муҳаққиқон гувоҳи он аст, ки дар империяи Ҳахоманишиён барои инкишофи тиҷорати дохилӣ ва байналхалқӣ шароити мусоид фароҳам гардида буд. Бо он ки низоми устувори сиёсӣ роҳандозӣ шуд, дар мамлакат нисбатан оромӣ ҳукмфармо гардид. Халқҳо ва кишварҳо имконият пайдо карданд, ки озодона бо якдигар доду ситад намуда, иқтисодиёти худро пеш баранд.

М. Ҳазратқулов тазаккур медиҳад, ки: «Инкишофи тиҷорати ҷаҳонӣ ба беҳбуди зиндагии мардум муосидат кард ва дар муносибатҳои бозаргонӣ Урупои Ғарбӣ ворида равобити иқтисодӣ бо Осиёи Ғарбӣ гардид. Гардиши пули воҳиди равобити қаламрави Ҳахоманишиён, муайян намудани вазну миқёси нав боиси саҳл ва афзун гардидани муомилот шуд» [69, с. 193].

В. Дюрант менависад, ки: «Дороюши I туръаи бузурге миёни баҳри Аҳмар ва руди Нил ҳафр кард то аз ин роҳ ба василаи руди Нил Халиҷи Форсро бо дарёи Абязи мутавассит иттисол диҳад. Хишоёршоҳ ба нируи дарёии худ фармон дод, ки ба гирди Африка гардиш куннад... қорҳои бозаргонӣ бештар дар дасти мардуми ғайриэронӣ монанди бобулиён, финикиҳо ва яҳудиён буд, эронӣён тиҷоратро қори пасте мешумориданд ва бозорро қонуни фиребу дурӯғ медонистанд» [76, с. 303].

Баъзе муҳаққиқон бар он назаранд, ки «... дар императории оғозини Мисру Байнаннаҳрайн манобеъи табиӣ аз қабилҳои ҷӯб, мис, қалъ ва дигар маводди маъданӣ вучуд надоштанд ва бинобар он овардани ҷунин мавод боиси ташаккули тиҷорат дар Аҳди бостон гардид. Тиҷорат ва ҳамлу нақл ҳам аз тариқи хушкӣ ва ҳам аз тариқи обӣ сураи мегирифт. Вале дар Эрон бо вучуди инкишофи тиҷорат киштиронӣ тараққӣ накард ва бештари ҳамлу нақли обӣ тавассути киштиҳои финикӣ то кишварҳои ҳаволии баҳри

Миёназамин ва аз он ҷо ба Ғарб анҷом мешуд» [69, с. 193].

Тиҷорат ҳам дар аҳди ҳахоманишӣ ривоч меёфт. Хати роҳи савдоие, ки дар он давра аз соҳили Баҳри Миёназамин то Экботан, Сўз, Персеполу Пасаргат сохта шуда буд, бо шахрҳои сарҳадии Осиёи Миёна - Марғиёну Бохтар низ пайваст гардиданд. Дараҷаи алоқаҳои савдоии вилоятҳои Осиёи Миёнаро бо дигар вилоятҳои ҳахоманишӣ муайян кардан ниҳоят душвор аст. Вале қаблан медонем, ки маҳсулоти устоҳои Осиёи Миёна то ба Бобил ва аз он ҳам дуртар мерафтанд.

Дар давлат тиҷорат ҷои махсусро мегирифт. Ҳудуди ҳахоманишиён ба раванки савдои Ғарбу Шарқ мусоидат мекард. Дар савдо пул роли калонро мебозид. Пули тангагии дарикӣ амал мекард, ки аз 8/4 гр тиллоӣ холис иборат буд. Тангаҳои иёри паст дошта - сиклҳо буданд, ки ба 1/20 ҳиссаи дарикӣ баробар буд. Ин пулҳо дар тамоми империя гардиш мекард.

Дар давраи ҳахоманишиён мавқеи абрешим афзуд ва шоҳроҳи абрешим сабаби пешравии иқтисодии бисёр кишварҳои шарқ мегардад. Муҳаққиқон хабар додаанд, ки бо ташаббуси шоҳони ҳахоманишӣ дар канори «Роҳи шоҳӣ», ки асоси рушди муносибатҳои тиҷоратӣ маҳсуб меёфт, корвонсаройҳо сохта ба истифода дода шуданд. Аз маълумоти Ҳеродот бармеояд, ки чобуксаворон ва чопорони ҳахоманишӣ хеле тез ва босуръат ҳаракат менамуданд. Барои ҳаракати мунтаззами онҳо ҳамеша дар корвонсаройҳо асп муҳайё шуда буд. Амният ва суботу оромии ин роҳи бузурги тиҷоратӣ ба уҳдаи сатрапҳо вогузор шуда буд, яъне ҳар як сатрап уҳдадор буд, ки масири ба қаламраваш тааллудоштаро хуб назорат намояд, то амнияти тоҷирону чоппарон ҳалалдор нагардад. Масири тиҷоратии мазкур дар осори муҳаққиқон аксаран ба унвонҳои «Роҳи шоҳӣ» ва ё «Ҷоддаи шоҳӣ» маъмул аст, ки дар ғосилаи асри II то милод то асри XVI то милод аҳаммияти муҳимми иқтисоди дошт. Аксар муҳаққиқону донишмандон, ки масоили мубрами таърихи Шарқи қадимро мавриди баррасӣ ва таҳлил қарор додаанд, ягона нишонаи роҳи мазкурро дар интиқоли абрешим ва дигар навъи молу маҳсулот арзёбӣ намудаанд. Ин

масире буд, ки зиёда аз ҳазору панҷсад сол ба унвони бузургтарин гузаргоҳи тичоратӣ дар сатҳи ҷаҳон маҳсуб меёфт. Он на танҳо аз лиҳози иқтисодӣ, балки аз лиҳози фарҳангӣ аҳаммияти муҳимми стратегӣ дошт. Шарқу Ғарбро ба ҳам васл карда, як навъ гуфтугӯи фарҳангхоро ба вучуд оварда буд. Роҳи бузурги абрешим, ки дар бист соли охир омӯзишу таҳқиқи он тавассути ЮНЕСКО идома дорад, дарозтарин ҳалқаи занҷирае буд, ки садҳо қавму миллатхоро аз лиҳози фарҳангию иқтисодӣ бо ҳам оварда буд. Ҳахоманишиён тавассути тадбирҳои андешидаи хеш ҷиҳати рушди муносибатҳои тичоратӣ дар таҳкими равобити мардумони Шарқу Ғарб имконияти хеле муосидро фароҳам оварданд, ки минбаъд заминаи устуворе гардид. Ба қавли донишманди варзида Саид Муҳаммади Туробӣ, ин масир «дахҳо қарн пеш аз шаҳри «Си Ан» – маркази қадимаи Чин оғоз шуда буд. М. Ҳазраткулов тазаққур додааст, ки «Осиёи Марказӣ ва Ғарбро пушти сар мегузошт ва ба соҳили шарқии Мадитарона мерасид. Ин роҳи муҳимми тичорӣ дар ғарби Помир ду шоха мешуд, ки як шоха аз он аз Фарғонаву Самарқанд ба Марв (Туркменистон) мепайваست ва шоҳаи дуюми он аз Балх убур мекард ва ба Марв мерасид. Он гоҳ аз самти Ғарб ба дохили Эрони Марказӣ ворид мешуд ва шаҳри Ҳимкотен Полис ё Саддарвозаро, ки пойтахти силсилаи Ашконӣ буд, бо Тайсафун дар соҳили Дачла пайванд медод ва дар хориҷ аз Эрон пас аз убур аз Сурия ба Энтокия ва Сур, ду бандари канори дарёи Мадитаронаро иртибот медод» [69, с. 187].

Қобили зикри хос мебошад, ки дар замони Ҳахоманишиён молу маҳсулоте, ки ба ин масир кашонида мешуд то Италия ва Мисру Искандария интиқол мегардид. Тамоми марказҳои мутамаддини дунёи қадим аз ин роҳ самара гирифта буд, ки натиҷаи тадбирҳои шоҳони ҳахоманишӣ, махсусан Дорои I маҳсуб меёфт. Масъалаи мазкурро донишманди эронӣ Саид Муртазо Ровандӣ баррасӣ карда, таъкид менамояд, ки Ҳеродот дар асри худ аз «Роҳи шоҳӣ» ном бурдааст. Ин донишманди эронӣ дар робита ба аҳаммияти ташаббуси шоҳони ҳахоманишӣ ва амниятӣ шароити созгори «Роҳи шоҳӣ» ибрози назар намудааст.

Аз сабабе, ки ҳахоманишиён давлату халқҳои гуногунро дарбар гирифта буд, ҳайати иҷтимоии минтақаҳо аз ҳамдигар фарқ мекарданд. Вале ин фарқияти онҳо хусусияти хоси давлат будо халос. Ҳамаи кишварҳои аҳолии дар тамоми ҳудудҳои давлат истисмор мешуданд, вале забону дини яке бар дигаре бор карда намешуд. Дар ибтидои аҳди ҳахоманишиён баробарии эътиқоду забон, урфу одат вуҷуд дошт ва ғайра карда мешуд.

Ҳамин тавр, низоми иқтисодии империяи Ҳахоманишиён мутараққӣ арзёбӣ шуда, имкон дод, то барои инкишофи маданият ва санъат шароити мусоид фароҳам оваранд. Халқу кишварҳои гуногун ба туфайли боз шудани роҳҳои иртиботӣ имконият пайдо карданд, ки беамоният бо якдигар доду гирифт карда, аз дастовардҳои маданият якдигар истифода баранд. Порсҳо, бохтариҳо ва ғайра ба қувваи ҳукмрони сиёсӣ дар минтақа табдил ёфта, барои инкишофи маданияти худ имконияти бештар пайдо карданд. Онҳо дар бисёр соҳаҳои ҳаёти иҷтимоӣ фарҳангӣ муваффақиятҳои калон ба даст оварда буданд. Шаҳрҳои зиёде дар ҳудуди империя бунёд карда шуд, ки ба марказҳои бузурги тамаддуну фарҳанг табдил ёфтанд. Санъати махсуси меъмории бо истифода аз дастовардҳои тамоми ҳунармандони манотиқи мухталиф ба вуҷуд омад, ки як навъ таҳаввулоти ҷиддӣ дар шаҳрсозӣ буд. Ҳахоманишиён собит намуданд, ки мардумони ориёӣ шаҳрсозу шаҳрнишин ва тамаддунофар мебошанд. Ба назари ин ҷониб, маҳз сиёсати фарҳангии шохони Ҳахоманишӣ буд, ки тамоми аносири тамаддуни ориёӣ ба арши баланд рафта расид. Ковишҳои бостоншиносон дар минтақаҳои мухталифи тобеи империя бори дигар аз шаҳомати фарҳангу тамаддуни Ҳахоманишиён хабар медиҳад.

3.2. Бозтоби фарҳанги замони Ҳахоманишиён дар осори

муҳаққиқон

Фарҳанг аз муҳимтарин унсурҳои шинохти давлати мутамаддин ва пойдории он дар таърихи башар шинохта шудааст. Роҷеъ ба фарҳанги аҳди Ҳахоманишиён, ки дар заминаи он тамаддуни бузурги ориёӣ рушд намуда,

чаҳонӣ гашт, муҳаққиқону таърихнигорон дар осори хеш маълумоти арзишманде медиҳанд. Унсурҳои фарҳанги Ҳахоманишиён аз ҷониби муаррихону фарҳангшиносон мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст. Аз замони ҳукумати Ҳахоманишиён то имрӯз ёдгориҳои зиёди модӣ ва маънавӣ боқӣ мондаанд, ки на танҳо мероси маданияти мардуми эронӣ, балки мероси тамаддуни башарӣ низ ба ҳисоб хоҳанд рафт. Беҳуда нест, ки гуфтаанд: «Оғози таърих аз Эрон аст». Маданияти модии аҳди Ҳахоманишиёнро боқимондаи вайронаҳои Сӯз, Персеполис, Истахр, Шуш, Бехсутун, Ҳусайнкӯх - асосан баррелефҳои қасрҳо, тасвириҳои рӯи деворҳо, сутунҳо, канадакориҳо, навиштаҷотҳо, тангаҳо, сафолот, мучассамаҳо ташкил медиҳанд. Маданияти маънавии ин давра аз хатту алифбо ва илму адабиёт иборат аст.

Аз катибаҳои аҳди Ҳахоманишӣ бо ҳамин ном - катибаҳои Ҳахоманишӣ ба мо маълуманд. Ин катибаҳо дар рӯи шахҳо, девору сутун, қасрҳо, пораҳои мраморӣ, тахтаи тиллоӣ сангӣ ва гачу лойӣ бо хати меҳӣ навишта шудаанд ва ба Дорой I ва писараш Ҳушёршоҳ мансуб дониста шудаанд. Ҳамчунин, катибаҳои ҳам ҳастанд, ки ба намояндаи саромади ҳахоманишӣ - Куруши Кабир, Куруши Сағир, Ариямна ва Аршама бахшида шудаанд. Вале ин намуд катибаҳо хеле кам боқӣ мондаанд.

Аҷдоди Дорой I навиштаҷотеро дар рӯи тахтачаи тиллоӣ кандаанд ва он аз 10 сатр иборат буда, аз шоҳу шоҳаншоҳи Форс будани Ариямна ва вазъияти он давраи мамлакат маълумот медиҳад. Ин катиба ба забони эламӣ ва аккадӣ сабт шудааст. Гумон меравад, ки онҳо тарҷумаи матни забони форсии қадим мебошанд. Катибаи Аршама - писари Ариямна. Аз рӯи шакл ва мундариҷа ба катибаи Ариямна монанд буда, вале ҳаҷман фарқ дорад. Катибаи Аршама аз 14 сатр иборат буда, ба забони форсии қадим навишта шудааст.

Зикр кардан ба маврид аст, ки дар роҳи байни Кирмоншоҳ ва Ҳамадон дар дили шах, дар баландии 105 м аз сатҳи замин канда шудааст. Баландии катиба 7-8 м ва паҳнояш 22 м. Ин катиба ба забони форсии қадим буда аз

515 сатр дар 5 сутун; матни эламӣ аз 873 сатр дар 7 сутун ва матни аккадӣ бошад, аз 141 сатр иборат аст. Матни катибаҳои Бехисутун ба 75 бахш тақсим карда шудааст. Ҳар як бахш бо ибораи «меғӯяд Дорошоҳ» шурӯъ меёбад. Нақли катиба аз баёни наслу насаби Доро ва номбар кардани мамлакатҳои тобеъи шоханшоҳӣ шурӯъ шудааст. Катиба аз лашкаргоҳи Камбучия ёғӣ шудани мардум ва бархостани шӯру ғавғо дар ин мулкҳо, сар бардоштани Гауматаи Муғ (Бардияи сохта ва дурӯғин) ва соҳиби Форсу Мод ва дигар мамлакатҳо шудани Гаумата, вафоти Камбучия, оиди пирӯзӣ бар Гаумата, аз иқдомҳои Доро барои мустаҳкам кардани ҳокимияти марказӣ, аз шӯришҳои зиёди давраи аввали салтанати Доро ва чораҷӯиҳои ӯ алайҳи пахши онҳо хабар медиҳад. Матни катибаи Бехисутун дар давраи ҳаёт будани Доро ва бо фармони ӯ канда шудааст.

Катибаи Куруши Кабир. Ин катиба аз Истаҳр ёфт шуда, якчанд нусха дорад. Одатан вай аз 1 то 4 сатр дошта, ба се забон - забони форсии қадим, эламӣ ва аккадӣ навишта шудаанд. Дар ин катибаҳо танҳо ном ва насаби шох ба тариқи «Ман Куруш, шоҳи Ҳахоманишӣ, Куруши Кабир, шоҳи бузург, писари шох Камбучия ва Ҳахоманиш» сабт ёфтаанд.

Катибаи Сохтмони Қаср. Ин катиба аз вайронаҳои шаҳри Шуш, ки пойтахти Элам ва баъдтар пойтахти Ҳахоманишиён буд, ёфт шуда, ба се забон - форсии қадим, эламӣ ва бобули тартӣб дода шудааст. Матни форсии катиба дар тахтачаи сафолӣ навишта шудааст. Катиба доир ба сохтмони қасре барои Доро маълумоти пурра медиҳад. Оғози сохтмон ба соли 520 пеш аз милод мансуб буда, дар сохтмони он намояндаи халқҳои зердаст - яъне, аз ҳудуди сиёсии империяи Ҳахоманишиён ва масолеҳи сохтмони ин қаср - аз чӯби қимматбаҳои Лубнон, тилои Бохтар, лочуварди Суғд, фирӯзаи Хоразм, нуқра ва биринҷии Мирс, устухонҳои фили Ҳабашистону Ҳинд ва бо дасти хунармандони юнонӣ, модӣ, заргарону рассомони мисрию модӣ ва хиштрзони бобулию ошурий бунёд ёфтааст.

Катибаи Суетс. Катибаест, ки аз наздикии шаҳри Суетс ёфт ва ба Дорои 1 мансуб медонанд. Катиба аз номи Дорои I ситоиши Ахурамаздоро сар

карда, баъд ба баёни саҷараи худ мегузарад. Ҳамин катиба дар рӯи тахтасанге дар як паҳлӯяш ба забони форсии қадим ва эламӣ ва дар паҳлӯи муқобил бошад бо иероглифҳо бо забони мисрӣ сабт шудааст. Ин катиба дар вариантҳои як сатрӣ, чор сатрӣ ва дуvozдаҳ сатрии форсии қадим, варианти ҳафт сатрии эламӣ бо тарҷумаи бобулӣ маълуманд. Маълумоти аҷибе дорад ин катиба: «Ман, Доро, Мисрро забт намуда, фармудам, ки аз дарёи дар Миср буда Нил то ба баҳре, ки дар Форс ҳаст, чӯй бикананд. Пас аз он, ба майлу хоҳиши ман ин чӯй канда шуд ва киштиҳо ба воситаи ин чӯй ба Форс мерафтагӣ шуданд» [70, с. 117]. Шояд ин ҳамон тарҳи канале бошад, ки баъди 2500 сол канда шуду канали Суе́тс ном гирифт.

Катиба аз Истаҳр ёфт шуда, ду тахтачаи сангӣ: яке аз 60 сатри пурра ва дигаре 51 сатри нопурра иборат буда ба забони форсии қадим, 50 сатри он бо забони эламӣ ва бобулӣ иншо шудааст. Катиба бештар аз вазъияти динии малакат дар аҳди Ҳошиёршоҳ дарак медиҳад. Ин катиба маълумоте дорад, ки дар дигар катибаҳои Ҳахоманишиён нест. Масалан дар ин ҷо номи ду қабилаи скифӣ - даҳа ва акауфасича, девон ва девпарастони ориёӣҳо омадааст.

Катибаи Ҳарамӣ. Ин катиба дар рӯи тахтасанги гачӣ сабт гашта аз харобаҳои шаҳри Истаҳр ёфт шудааст. Мутахассисон ин қисмати қасрро ҳарами Дорои 1 ва Ҳошиёршоҳ эътироф кардаанд. Дар ин катиба аз таърихи салтанати Ҳахоманишин - Доро, Ҳошиёршоҳ, Ардашери 1, 2, 3 ва муборизаву талоши онҳо барои тахту тоҷ нақл карда шудааст. Катиба аз 48 сатр матни форсии қадим ва 38 сатр матни бобулӣ иборат аст.

Дар илми ҷаҳонӣ «Ҳизонаи Амударё» ҳамчун бойтарин манбаъҳои санъати қадим машҳур аст. Ин хазина аз 180 маснуоти заррин ва миқдори зиёди тангаҳо иборат буда ҳоло дар осорхонаи Бритониёи Лондон маҳфузанд. Таърихи ба осорхонаи Бритониё афтидани ин хазина аҷибу мароқангез аст. Ҷавоҳироти ин хазина дар солҳои 70-80 асри XIX дар дасти аҳолии Қубодниҳон буданд. Бо кадом роҳ ба даст даровардани ин хазина маълум нест. Вале онро соли 1877 мардуми ин ҷо қисман ба савдогарони

бухорӣ ба Варияддин, Ғуломмуҳаммад ва Шукуралӣ фурӯхтаанд.

Савдогарон ин хазинаро ба шаҳри Равалпинди Ҳиндустон бурдан меҳостанд. Вале ин хазина дар Афғонистон аз тарафи қabilaи гилзоиҳо ғорат мегардад. Ин хазина дере нагузашта ба дасти бозаргонон меафтад ва бо ёрии афсари англис Ф. Бартан Осиёи Васатиرو абадан тарк мегӯяд. Хазина ба О. Форенко - муҳофизи шӯъбаи осори қадима ва асрҳои миёнагии осорхонаи Британияи Лондон, ки дар Ҳиндустон дар сафари хизматӣ буд, фурӯхта мешавад. Баъдтар О. Форенко ин хазинаро ба осорхона тӯҳфа мекунад. Хазинаи Амударё дар сад соли охир санъатшиносони ғарбро ба вачд меовард ва онҳо кӯшиш карданд, ки макон ва соҳиби онҳоро муайян намоянд. Сабаби хазинаи Амударё ном гирифтани он буд, ки ватанаш соҳили Амударё ба ҳисоб мерафт. Ин хазина дорои 180 маснуоти заргарӣ буда, асосан аз тахтачаҳои релефдор, дастпонаҳо, чорчарҳо, ангуштпораҳои алоҳида иборатанд. Ҳар кадом аз онҳо осори санъати волои замон мебошанд. Ҳамаи онҳо ба асрҳои IV–II то милод мансуб дониста шудаанд. Кофтуковҳои охири ин исбот кардаанд, ки хазинаи Амударё моли маъбади Окси (Тахтасангии Кубодиён) будааст. Ҳоло 5000 ашёи Тахти сангин маълум аст. Аксари ин маснуот моли тӯҳфашуда ба маъбади Окс буданд, ки мардум онҳоро тӯҳфа кардаанд. Ин маъбади зардуштӣ то асри VI–III милодӣ вучуд дошта ва баъд хароб гаштааст. Ин хазина бо ҳуди бино паноҳи хок шудааст. Аз тарҳи ин маъбад дар бораи ҳашамату қаромати онрӯза садо мебарояд. Ҳоло 22 маснуоти заррин ва 1300 тангаи қарнҳои V–III то милод аз Осиёи Марказӣ ёфтшудаи бостоншиносони тоҷику шуравӣ ба хазина зам шудааст ва он ҳадди охири он нест.

Ҳамчунин, аз давраи Ҳахоманишиён катибаҳои Алванд, Ҳамадон ва Ван маълуманд. Аҳамияти илмию таърихӣ ин катибаҳо дар он аст, ки онҳо дар ҳамамон замоне навишта канда, нақр ва сабт шудаанд, ки воқеаю ҳодисаи зикршуда алақай сар шуда буд ё оғоз меёфт. Дар кулли ин катибаҳо роҷеъ ба асли баромади этникии Ҳахоманишиён, муноқишаҳои дарборӣ, лашкаркашию забткориҳои онҳо, ҷуғрофияи таърихӣ ва сиёсии асрҳои VII–IV

то милод, алоқаҳои савдой, мулкҳои тобеи Эрон ва сохтмонҳои бузурги он ахбори раднашванда ва саҳеҳ медиҳанд.

Махсусан, санъати шаҳрсозии ин давра диққати муҳаққиқонро бештар ҷалб намудааст. Шохони ҳахоманишӣ дар радифи шаҳрҳои мавҷуда, ҳамчунин якчанд шаҳрҳои нав бунёд карданд, ки аз суннати шаҳрсозӣ ва идомаи анъанаи неки ориёҳо гувоҳӣ медиҳад. Яке аз шаҳрҳои бунёдкардаи Ҳахоманишиён пойтахти империя шаҳри Посоргод ба шумор мерафт [2-М, с. 61].

Доир ба ба усули сохтмони шаҳрҳо аксаран маркази давлат шаҳри Посоргодро мисол овардаанд. Дар деворнигораҳои қалъа борҳо минтақаи Патракатош зикр шудааст, ки ба гуфтаи Ҳаллок, шакли эломии номи Посоргод мебошад, ки аз ҷониби муаллифони қадим ҳифз шудааст. Ин муайянкунӣ бо он далел тасдиқ карда мешавад, ки дар он ҷо ганҷҳо ва маъбад ҷойгир буданд [132, с. 425]. В. Эйлер номи Патракатошро бо кӯшиши Ф.К. Андреас барои этимологӣ кардани Посоргод ҳамчун Парсакада - «манзили форсҳо» пайваст мекунад [119, с. 256].

Кӯшишҳои қаблӣ барои муайян кардани Посоргод бо минтақаи Пайшиявада, ки аз он ҷо Гаумата шӯриш бардошт, албатта бояд боварибахш ҳисобида шаванд [134, с. 7-17].

Мувофиқи маълумоти Ктесий, дар давраи ҷанги Куруш бар зидди Астиаг, занон ва фарзандони форсҳо дар кӯҳи баланде бо номи Посоргод паноҳ бурданд. Агар ривоят дуруст бошад, пас, номи шаҳри Посоргод аз номи кӯҳи Посоргод аст.

Бисёре аз олимони бар он ақидаанд, ки қасрҳои Посоргод қабл аз соли 550 то милод сохта шудаанд. Ин фарзия бар он асос ёфтааст, ки дар навиштаҷоти Посоргод, Куруш, танҳо «подшоҳ» номида мешавад, на «подшоҳи бузург, подшоҳи подшоҳон». Муҳаққиқи аврупоӣ Хертсфелд боварӣ дошт, ки Посоргод дар замоне сохта шудааст, ки Куруш тбеи Астиаг буд [129, с. 26].

Баъзеҳо сохтмони Посоргодро ба соли 539 то милод, яъне баробари

забти Бобил медонанд, зеро навиштаҷоти ин шаҳр нусхаҳои бобилиро дар баробари нусхаҳои форсии қадим ва эломӣ дар бар мегиранд.

Нилайдер бо ҳардуи ин фарзияҳо розӣ нест ва бо дарназардошти таъсири юнонӣ ба услубҳои меъмории Посоргод, сохтмони ин шаҳрро ба замони байни забти Лидия ва марги Куруш, яъне солҳои 546–530 то милод, мансуб медонад. Ба андешаи ӯ, Куруш бо ягон сабаб, дар Форс бар хилофи унвонҳои пурғавғои ворисонаш, истифодаи унвонҳои хоксоронаро идома дод. Дар Элом забони бобилӣ дар гули асрҳои зиёд забони расмӣ буд ва аз ин рӯ, чунон ки Нилайдер бовар дорад, Куруш ин забонро махсусан барои навиштаҷоти худ истифода мебард [142, с. 256].

Тибқи маълумоти манбаҳои хаттӣ ва бостоншиносӣ, посоргодиҳо дар аввали ҳазораи чорум, сипас дар замони Ҳахоманишиён ва муддате дар давраи Селевкиён дар ин мавзеъ маскан гирифта буданд. Тибқи маълумоти Плутарх, Посоргод пойтахти муқаддаси Ҳахоманишиён буд ва ҳар як подшоҳи нав дар он ҷо маросими тоҷгузориашро мегузаронид. Дар Посоргод навиштаҷоти Дорои I дар табақҳои тилоӣ ва нуқрагӣ пайдо шудаанд. Инҳо навиштаҷоти бунёди мебошанд, ки дар Тахти Чамшед ва Ҳамадон низ кашф шудаанд ва матни онҳо дар ҳама ҳолатҳо яхела аст. Гайр аз ин, нусхаи навиштаҷоти Анти-Деваи Хишоёршо дар оҳаксанги хокистарӣ дар Посоргод нигоҳ дошта шудааст [112, с. 77-88].

Посоргод дар баландии 1900 метр аз сатҳи баҳр дар водии бузурги Мурғоб (25 км дарозӣ ва 15 км паҳноӣ), дар 80 км шимолу шарқи Тахти Чамшед ҷойгир буд. Ин водӣ аз дарёи Пулвар обёрӣ мешавад ва бо кӯҳҳо ихота шудааст. Биноҳо, ки маҷмааи аввалини маросимии ҳокимони Ҳахоманишиёнро ташкил медиҳанд ва қадимтарин ёдгориҳои фарҳанги модии форсӣ мебошанд, дар айвони баланди регсангӣ равшан сохта шудаанд [25, с. 243].

Шаҳр аз қасрҳои иборат буд, ки дар миёни боғҳо сохта шуда, бо деворҳо ихота шуда буданд. Бар хилофи Тахти Чамшед ва шояд ҳамаи шаҳрҳои дигари Шарқи Наздики қадим, қасрҳо ва дигар иншоот дар

масофаи хеле дур аз якдигар ҷойгиранд.

Қасрҳо дар ҷануби шаҳр ҷойгиранд. Аввал бинои маъбад истодааст, ки ҳамчун даромадгоҳи маросимии маҷмаа хидмат мекард. Дар замонҳои қадим, дар ин ҷо пайкараҳои бузурги мардони болдори говмонанд монда буданд. Дар айни замон, танҳо як қабати сангӣ, ки яке аз деворҳои ин биноро оро меод, боқӣ мондааст. Он симои баланди як нобиғаи чорболдорро бо либоси маросимии эломӣ, ки тоҷи сегонаи навъи маъруф аз апотропияи Миср дар давраи охирро ба бар кардааст, тасвир мекунад. Дар болои он, бо забонҳои эломӣ, аккадӣ ва форсии қадим, навишта шудааст: «Ман Куруш ҳастам, подшоҳи Ҳахоманишиён» [25, с. 244].

«Қасри истиқоматӣ», ки дар шимоли «Қасри I» ҷойгир аст ва аз ҷиҳати нақша монанд аст, танҳо ду айвон дорад ва шифти толори асосӣ бо панҷ қатор сутун, ки ҳар кадом шаш сутун буданд, мустаҳкам карда шуда буд.

Дар ҷануби қаср машҳуртарин бинои давраи Ҳахоманишӣ – Мақбараи Куруш ҷойгир аст. Он аз ду қисм иборат аст, пояи баланди шаш лавҳа ба зигкуратҳои Месопотамия монанд аст ва як ҳуҷраи дар поя сохташуда – бинои хоксорона бо боми баланди дуқабата. Баландии умумии ёдгорӣ тақрибан 11 метр аст. Тамоми сохтор аз лавҳаҳои регзори бодикқат насбшуда сохта шудааст, ки бо қавсҳо маҳкам карда шудаанд. Тибқи маълумоти муҳаққиқон, сарбозони Искандари Мақдунӣ ҷасади мумиёшудаи Курушро дар қабр кашф карданд, ки либоси зебӣ дошту бо қолинҳои қимматбаҳо пӯшонида шуда буд ва бо зарфҳои тиллоӣ ва ҷавохирот ихота шуда буд [25, с. 245].

Ковишҳои бостоншиносии бисёрсола дар Посоргод имкон доданд, ки санаҳои сохтмони биноҳои асосӣ (солҳои 546–530 то милод), ҳамчунин, нақшаҳои онҳо, усулҳои сохтмон ва тартиби сохта шудани қисмҳои гуногуни биноҳо муайян карда шаванд.

Баъзе хусусиятҳои меъмории ва махсусан ороиши деворҳои биноҳо дар Посоргод беназиранд. Бар хилофи қасрҳои баъдии Тахти Чамшед, қасрҳои Посоргод бо санги сиёҳу сафед оро дода шудаанд.

Боқимондаҳои ҳайкалҳои сангӣ баъзе композитсия ё таркиббандиеро ифода мекунанд, ки ба Тахти Чамшед хос нестанд ва ба назар мерасад, ки баъзе тасвирҳо дар маҷмӯи дигар ва бо рамзҳои гуногун ҷойгиранд. Аммо муҳимтарин чиз дар бораи Посоргод ин аст, ки принципҳои асосии сохтмони қасрҳо ва маъбадҳои давраи Ҳахоманишиён дар ин ҷо муқаррар шудаанд.

Дар ин ҷо, таъкид кардан зарур аст, ки санъати меъмории давраи Ҳахоманишиён, чунон ки мо имрӯз онро асосан аз ёдгориҳои Посоргод, Тахти Чамшед, Суза, қабрҳои сангии подшоҳони Ҳахоманишиён дар Нақши Рустам ва ғайра медонем, асосан нишони бузургии қудрати шоҳӣ ва империя буд.

К. Ниландер перомуни нақши мушаххаси иониён, лидиён ва кариён дар сохтмони қасрҳои Ҳахоманишиён таҳқиқоти густурда анҷом додааст. Хулосае, ки ин муҳаққиқ ба даст овардааст, аз тавсифи санъати меъмории Ҳахоманишиён дар маҷмӯъ ва иштироки хориҷиён дар эҷоди он хеле шаҳодат медиҳанд [142, с. 144]. Ниландер чунин вазъиятеро баррасӣ менамояд, ки мувофиқи он Куруш Мод ва Осиёи Хурдро забт карда, Бобилро мағлуб сохта буд, сарвари як давлати бузурги ҷаҳонӣ шуд. Ӯ бо дарназардошти ҳадафҳои нави сиёсӣ, идеологӣ ва диние, ки ӯро ҳамчун як подшоҳи бузург, «подшоҳи Осиё» муаррифӣ мекарданд, фармон дод, то қароргоҳи шоҳии худро дар Посоргод бунёд кунанд. Биноҳои қароргоҳи ӯ аз санг сохта, оро дода шуда буданд. Ба қавли М.А. Дандамаев, ороиши ҳайкалтарошии Посоргод, ки пур аз рамзҳои шоҳӣ ва динии қадимаи Шарқ аст, ҳамчунин нишони таъсири қисми ҷанубӣ дорад, яъне бо Элом зич алоқаманд аст [25, с. 248].

Дигар аз шаҳрҳои муҳимми империяи Ҳахоманишиён Тахти Чамшед ва ё Персеполис ба шумор мерафт. Номи Тахти Чамшед дар замони сохтмонаш «Порса» ба маънии шаҳри порсӣ буд. Юнониён онро «Персеполис» хонданд. Дар замони Сосониён Тахти Чамшедро «Садсутун» мегуфтанд, чунончи дар сангнавиштаҳои Шопур омадааст. Тахти Чамшед номи

нисбатан нав ва муосири шаҳр аст. Тахти Чамшед тақрибан 1500 метр аз сатҳи баҳр дар дашти васеъ, 50 км шимолтар аз Шероз, дар наздикии кӯҳи Раҳмат чойгир аст. Номи шаҳр ба тарзи Персеполис бори аввал дар осори Диодор, Арриан ва дигар муаллифони қадим пас аз забти Форс аз ҷониби Искандари Мақдунӣ инъикос гардидааст.

Тахти Чамшед дувумин шаҳри бузурги порсҳо ба шумор мерафт. Шаҳр аз ҷониби Дорои I бунёд шуда, сохтмонаш то соли 450 то милод идома намудааст. Харобаҳои шаҳр сутунҳои баланд, зинаҳои боҳашмат, ҳайкалҳои гуногуну деворҳои мусаввари сершумор дорад, ки бинандаро ба ҳайрат мегузаранд [62, с. 150].

Номи маҳаллии шаҳр дар садҳо асноди иқтисодии эломӣ ва дар як навиштаҷоти ҳахоманишӣ нигоҳ дошта шудааст. Юнониён қариб тамоми Эронро Порс меномиданд. Сохтмони шаҳр тақрибан соли 520 то милод аз ҷониби Дорои I оғоз шуда, дар замони ворисони ӯ Хишоёршо ва Артахишёршои I тақрибан соли 450 то милод идома ёфт. Ба гуфтаи Э. Хертсфелд, тамоми нақшаи шаҳр пеш аз оғози кор муфассал таҳия шуда буд, зеро сӯроҳҳои системаи обтаъминкунӣ маҳз ба биноҳое, ки баъдтар сохта шудаанд, мувофиқат мекунанд [128, с. 224].

Шаҳр бо қасрҳо ва дигар биноҳояш сохта шуда, аз се тараф бо девори дугонаи хишти хом ихота шуда буд. Дар тарафи ҷанубӣ, бостоншиносон боқимондаҳои девори қалъаро бо дарозии тақрибан 200 метр кашф карданд. Дар шарқ он ба як кӯҳи дастнорас часпида буд [158, с. 211]. Ба шаҳр тавассути ду зинапоя ворид мешуданд. Ин зинапояхо аз сангҳои сафеди азим сохта шуда буданд ва бо асп боло рафтан мумкин буд. Дар ҳарду тарафи зинапоя посбонони шохӣ бо найзаҳо истода буданд.

Қасрҳои Тахти Чамшед маҷмааи ягонаи меъморию ифода мекунанд, ки аз ду намуди бино иборат аст: тачара – қасри истиқоматӣ ва ападана – толори маросимӣ. Дар соли 492 то милод Доро сохтмони ападанаеро оғоз кард, ки то соли 481 то милод тахти роҳбарии Хишоёршо ба анҷом нарасид.

Солҳои 481 ва 472 то милод сохтмон дар Тахти Чамшед коҳиш ёфт ва

хунармандон асосан ба ороиши биноҳо машғул буданд. Тавре ки Камерон пешниҳод мекунад, имкон дорад, ки дар он вақт дар Суза сохтмони шадид идома дошт ва баъзе хунармандон аз Тахти Чамшед ба он ҷо интиқол дода шуданд. Ғайр аз ин, дар он вақт ҷанг бо юнониҳо авҷ мегирифт [112, с. 77-88].

Дар соли 466 то милод сохтмони босуръат аз нав оғоз ёфт ва дар давоми ду сол Толори Тахт (қаблан Толори Стоколоппас номида мешуд) ба анҷом расид. Толори Тахт бузургтарин бино дар Тахти Чамшед пас аз Ападана аст. Шифти онро сад сутун бо баландии 19,96 метр ҳифз мекард. Ба қавли М.А. Дандамаев ин бино эҳтимолан аз ҷониби Дориюш оғоз шудааст, ҳарчанд як навиштаҷоти аккадӣ, ки дар он ҷо ёфт шудааст, сохтмони онро ба Хишоёршо ва Артахишоёршои I нисбат медиҳад [25, с. 252].

Таҳаввулот дар санъати меъмории Тахти Чамшед дар муқоиса бо Посоргод равшан аст, қасрҳои Тахти Чамшед нақшаи якзайлу монанд бо қасрҳои Посоргодро доранд. Пропилеяи Хишоёршо нусхаи қасри Посоргод аст ва бинокорон ҳамон омезиши хишти хом ва ҷузыиёти сангии алоҳидаро истифода мебурданд, ки бо сангҳо оро дода шуда буданд. Дар Тахти Чамшед, мисли Посоргод, ҷузыиёти сангии меъморӣ, ба монанди кушодани тирезаҳо ва ҷаҳорҷӯбаҳои дарҳо, кори ҳайкалтарошон мебошанд, на меъморон. Масалан, ҷӯбчаҳои тиреза аз сангҳои саҳт кандакорӣ карда шудаанд.

Пояҳои сутунҳо ва сарлавҳаҳо гуногунанд ва сангҳои рангоранг истифода шудаанд. Муҳимтар аз ҳама, Тахти Чамшед як маҷмааи муттаҳид аст, ки дар он шаклҳои меъморӣ ва ҳайкалтарошӣ ба як усули хоса истифода шудааст. М. Ҳазратқулов менигорад, ки: «Муҳаққиқон роҷеъ ба тасвири ин сохтмони бузурги Аҳди бостон бо истинод ба ёдгориҳои таърихӣ ва асноди катбӣ, инчунин иқтибосҳо аз муаррихони юнонӣ аз диди шахсии худ ба таври гуногун баҳо додаанд. Масалан профессор Поп Тахти Чамшедро «дилангезтарин вайронаи дунёи куҳан» ба қалам дода, аз ҷумла навиштааст, ки «ин бино (яъне, Тахти Чамшед) бо фармони Доро оғоз шуд

ва баъди 150 сол ба охир расид, шомили чандин Кох, ибодатгоҳи бузург рӯи сахнаи 2 км қарор гирифта. Девоҳҳои суффа, ки гоҳ дар санг тарошида шудааст, шомили харсангҳо ба вазни 25 тонн низ ҳаст» [69, с. 157].

Тамоми маҷмаа мувофиқи як нақша сохта шудааст, ки дар он на танҳо ҳар як қаср, балки ҳар як санг низ ҷои мушаххас ва марбут ба маросимро дошт. Дар охири соли 331 то милод Искандари Мақдунӣ Тахти Чамшедро забт карда, онро ба сарбозонаш барои ғорат супурд. Ганҷинаҳои шохон аз байн бурда шуданд ва баҳори соли 330 то милод шаҳр оташ зада шуд. Қиссаҳои муаллифони қадим дар бораи ин сӯхтор бо натоиҷи ковишҳои бостоншиносӣ тасдиқ карда мешаванд. Дар харобаҳои Ападана, утоқи Тахт ва Ҳазина осори ба фалокат дучоршуда ба таври возеҳ намоёнанд - девоҳҳои сӯхта ва боқимондаҳои сӯхтаи ашёи гуногун, дар ҳоле ки фарши Ҳучраи Тахт қариб як метр ғафсӣ бо хокистар пӯшониде шудааст. Аз бойгонии шохӣ танҳо лавҳаҳои гилӣ боқӣ мондаанд, дар ҳоле ки дастнависҳои ҷармӣ ва папирусҳо аз оташ нобуд карда шуданд [158, с. 132].

Ба ақидаи муҳаққиқон: «Ҳамаи нақшҳои барҷастаю тасвирҳои рӯи девори толорҳои Тахти Чамшед ва дигар сохтмонҳои коҳӣ нозукбиниона ва бо рамзҳои таърихиву фарҳангӣ оро дода шуда буданд. Бо ин робитаву ошноии эронӣ дар тӯли таърих бо миллатҳои мутамаддину пешрафтаи Шарқи Миёна ва Наздик ва кишваркушоии худӣ Ҳахоманишиён мусоидат намуд. Дигар намудҳои ҳунармандӣ низ ба туфайли сиёсати кишваркушоии Ҳахоманишиён тараққӣ кард, зеро тамоми лавозимоти ҷангӣ, аз ҷумла сипар, ҷавшан, соқбанд, шамшер, найза, ханҷар, зиреҳи асп, табарҳои ҷангӣ ва ғайра тавассути ҳунармандону косибон сохта мешуданд» [69, с. 193-194].

Ҳамин тавр, Тахти Чамшед намунаи барҷастае аз санъати меъморӣ ва тамаддуни аҷлоди тоҷикон – ориёӣҳо мебошад, ки дар замони худ ҳамто надошт. Дар он аносири шаҳрсозии ақвоми ориёӣ ба таври мушаххас инъикос мегардад.

Баъди таъмини сулҳу ваҳдати миллий дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо

ташаббуси Сарвари давлат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон корҳои муҳимме дар самти боло бурдани худшиносии миллӣ ва ифтихори ватандорӣ анҷом дода шуд. Бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2002 ҷашни 2500 солагии шаҳри Истаравшан бо шукӯҳ таҷлил гардид ва меҳмонони зиёде аз дуру наздик ва кишварҳои хориҷа иштирок карданд. Ин шаҳри қадима дар натиҷаи омодагиҳо ба ҷашн симои худро хеле дигар карда, асарҳои зиёди олимон дар ин бора ба нашр расиданд.

Ҳунармандӣ ва санъати тасвирӣ низ яке аз унсурҳои асосии фарҳанги ғановатманди Ҳахоманишиён ба шумор мерафт. Дар натиҷаи кӯшишҳои бостоншиносон ва кашфи ёдгориҳои нодир маълум гардид, ки ҳунармандӣ ва санъати тасвирӣ ба дараҷаи олии рушди худ расида буд. Махсусан, зарфҳои сафолӣ ва дигар ашёву асбоби ёфтшуда дар маҳалҳои мухталифи Бохтар, Суғд, Марғиёнон ва Хоразм бо як услуб сохта шудаанд. Ин умумият аз он далоят медиҳад, ки дар аксари кишварҳои ориёӣ маданияти ягона густариш ёфта буд. Дар Чочу Фарғона бештар зарфҳои сафолӣ дастисохт ва қисман ҷарҳӣ кашф шуданд, ки аз зарфҳои Бохтару Суғд каме тафовут доранд.

Ба назари муҳаққиқон «Табақаи ҳунармандон ва коргарон асосан бо корҳои дастӣ ва ҳунарҳои санъатӣ машғул буданд. Дар алвоҳи ганҷинаи Таҳти Ҷамшед натиҷаи иқдоми давлат роҷеъ ба табақаҳои коргарону таъйини музди онҳо, гирд омадани коргарон аз тамоми қаламрави шоҳаншоҳӣ дар сохтмони Таҳти Ҷамшед ва дигар қасру кӯшкҳои муҷалла зикр шудааст. Барои анҷоми сохтмонҳои мазкур мунаббаткорон, оҳангарони мумтоз, наққошони барҷаста, ҳаққокон, қандакорон, пайқарасозон, сангтарашон, заргарон, мисгарон, таббоҳон, маъмурони муҳисобот, қормандони маҳзани ҳазона, қоругарон ва дигар наваҳои пешаварон аз атрофу акнофи империя даъват мешуданд» [69, с. 190].

Роҷеъ ба санъати бошукӯҳи тасвирии замони Ҳахоманишиён муҳаққиқон ба ниғораҳои барҷастаи деворҳои Таҳти Ҷамшед, Посоргод, Шуш ва ғӯристони шоҳаншоҳон ишора намудаанд. Тасвирҳои мазкур, қабл

аз ҳама, бо миқдору ҳаҷму ҳашмат, услуби хоссу такрорнашаванда ва дақиқии инъикоси воқеият бинандаро ба ҳайрат меғузоранд. Дар ин хусус Эмомалӣ Раҳмон менависад: «Дар онҳо, асосан, саҳнаҳои тӯҳфасупорӣ ба шох, ҷанги шох бо шер ва дигар ҳайвонҳои воқеиву асотирий, ҷанговарони форсу мод, гардунаҳои дучархаи ҷангӣ, маросимҳои гуногуни дарборӣ бо иштироки шох ва ашрофону мансабдорон, ташрифи намояндагони халқҳои тобеъ ба дарбор ва мисли инҳо тасвир шудаанд. Тасвирҳои барҷастаи деворҳои паҳлӯи толори ташрифотии шох дар Тахти Ҷамшед боҳашмат, муассир ва диққати бинандаро ба худ ҷалб мекунанд. Дар он қатори дурударози ҷанговарони форс, сафирони сатрапҳои қаламрави шох бо тӯҳфаҳо бо инъикоси тамоми ҷузъиёти сару либос, яроқу аслиҳа, бо сабки ягона тасвир шудаанд. Суратҳо саҳнаҳои зиндаеро мемонанд, ки як лаҳза аз ҳаракат бозмондаанд. Якрангӣ ва такроршавии суратҳо ҳашамати онҳоро боз ҳам афзудаанд» [62, с. 154].

Зикр намудан ба маврид мебошад, ки дар Тахти Ҷамшед сабки шоҳии санъати боҳашмати тасвирии Ҳахоманишиён ташақкул ёфта, ба меъёри умумӣ барои тамоми империя табдил ёфт. Дар эҷоди ин сабку услуб порсҳо аз таҷрибаи модҳо ва дигар мардумони ҳамҷавор, махсусан Бобил ва Ошур истифодаи васеъ бурданд. Ба Ҳахоманишиён муяссар гардид, то як санъати тасвирии боҳашмати нав ва махсуси ҳахоманшиёнро офаранд, ки ҳамто надошт.

Эмомалӣ Раҳмон тазаккур медиҳад, ки: «Дар ҳазинаи Омударё 200 ашёи тилоӣ ва нуқрагин мавҷуд аст. Дар байни онҳо нусхаи хурди гардунаи тилоии дучархаи чораспа, ки дар болояш ду нафар ашроф гардунасабор нишастааст, хеле ҷолиб ба назар мерасад» [62, с. 156].

Ҳамин тавр, санъати тасвирии Эрон дар давраи Ҳахоманишиён нисбатан хуб омӯхта шудааст. Ёдгориҳои асосии меъморӣ – Посоргод, Персеполис ва Суза мебошанд.

Се ёдгориё, ки аз ҷониби Р. Гиршман дар қаламрави Эломи таърихӣ кофта шудаанд – айвонҳои масҷиди Сулаймон ва Барди Нишанда ва деҳаи

ба истилоҳ Ҳахоманишиён дар Суза, ки ба давраҳои пеш аз Ҳахоманишиён ва аввали Ҳахоманишиён нисбат дода мешаванд [114, с. 132]. Айвонҳо аз сангҳои бузург сохта шуда буданд ва ғайр аз минбар, ки дар он замон курбонгоҳи оташ истода буд ва отшгоҳ – як хучраи хурди нигохдории оташ дар дохили айвон ҳифз мешуд, ягон сохтори иловагӣ надоштанд. Зинапояҳои бузург ба айвонҳо мебурданд. Дар биноҳои хиштии гилин ҳам айвонҳо ва ҳам «деҳаи ҳахоманишӣ» пораҳои сершумори зарфҳои сафолӣ ва орошоти гуногун пайдо шуданд.

Дар охири асрҳои VI–V то милод хусусиятҳои хоси санъати ҳахоманишӣ ташаккул ёфтанд. Ин хусусиятҳо дар Тахти Чамшед тавсиф мешавад. Тахти Чамшед фавран бо андозаи платформа, баландии сутунҳо, мардони бузурги говдӯши Хишоёршо ва Ападана таассурот мебахшад.

Санъати ҳахоманишӣ як санъати бузурги дарборӣ буд, ки барои рамзи қудрат ва бузургии ҳокимияти шоҳӣ пешбинӣ шуда буд. Бисёре аз асарҳо барои равшан кардани пайдоиши унсурҳои алоҳидаи санъати ҳахоманишӣ бахшида шудаанд. Сарфи назар аз торочу истисморҳо, ҳама ҷанбаҳои амиқ ва муҳимтарини санъати Ҳахоманишиён қомилан асли боқӣ мемонанд ва ин санъат ҳудудҳои таассуроти бегона буданро дар маҷмӯъ намедихад, зеро он натиҷаи шароити мушаххаси таърихӣ, як идеологияи мушаххас ва ҳаёти иҷтимоӣ аст [142, с. 144].

Ҳунармандӣ ҳам тараққӣ ёфта буд. Ҳунурмандон бештар дар кушкҳо ва шаҳрҳо зиндагонӣ мекарданд. Тибқи осори муҳаққиқон: «... қишри пешоварон ва санъаткорон дар сурати тасхир намудани дигар давлат ба пойтахти давлати марказӣ оварда мешуданд ва дар сохтмони қасру кӯшкҳо аз ин ҳунармандон истифода мебурданд. Чунин ҳодиса қабл аз империяи Ҳахоманишиён дар давлатҳои мутамаркази Шумериву Ошурӣ ва баъд аз Ҳахоманишиён дар даврони Селевкиёну Портиён ва ғайра мушоҳида мешуданд. Дар ҳамин замина шаҳрсозӣ дар Осиёи Миёнаву Эрон тараққӣ карда буд» [69, с. 191].

Ковишҳои бостоншиносӣ дар шаҳрҳои асрҳои VI–IV то милод нишон

доданд, ки шаҳрҳо дар қатори марказҳои маъмурии ҳахоманишинӣ инчунин марказҳои савдою ҳанурамандӣ низ ба шумор мерафтанд. Гарчанде хочагӣ характери натуравӣ (худистеҳсолкунӣ ва худистеъмолкунӣ) дошта бошад ҳам, ҳунармандӣ касб шуда будааст. Ҳафриёти Афросиёб инро исбот мекунад. Бостоншиносон рустоҳои дохилии девори шаҳрҳоро қаблан ба ҳокимнишин, ҳунармандон ва кишоварзон ҷудо карда тавонистанд. Дар шаҳрҳо кулолгарӣ, оҳангарӣ, мисгарӣ, тараққӣ карда буд. Маснуоти кулолгарии Булдойтеппаи Вахш ва Қалъаи Мири Қубодиён нақши ин ноҳияро дар тамаддуни аҳди ҳахоманишӣ муайян сохта метавонад. Бештар Осиёи Миёнаи аҳди Ҳахоманишӣ бо лочуварду лаъл машҳур буд. Коркарди ин сангҳо аҳамияти калони иқтисодӣ, дохилӣ ва берунӣ дошт. Ин маснуот ва сангҳои қиматбаҳо дарбори Ҳахоманишиёнро оро медоданд.

Ҳунармандони Бохтар дар сохтани маснуоти зебу зиннат маҳорати баланд доштанд. Дафинаи Амурдарё шӯҳрати ҷаҳонӣ пайдо кардааст. Ин дафина аз симу зар сохта шуда то ба замони мо 180 адади он расидааст. Маснуоти ин дафина (ҳазина) моли ашрофи бохтарӣ будааст. Соли 1877 ҳамаи тилловории ин хазинаро савдогарони бухорӣ аз бошандагони Қубодиён харида ба Ҳиндустон бурда фурӯхта буданд. Англичҳо ин хазинаро харида қиммати санъатии онҳоро дарк карда ба дасти олимон супориданд ва бо ин роҳ онҳо маҳфуз мондаанд.

Дар байни ин хазина аробачаи ҷангӣ (тило), табак (нукра), бухурдони сақой (биринҷ), расмҳои ҷанговарон аз тиллову мису биринҷ, расмҳои ҳайвонот ва 1300 тангаи асрҳои VI-IV то милод дохиланд. Ҳамаи инҳо хазинаи санъати мардуми Осиёи Миёна буда, дараҷа ва мақоми ин мардумро дар маданияти Шарқи Миёна собит месозад.

Ягонагии фарҳангии империяи Ҳахоманишиён бешубҳа танҳо ба ягонагии услубии ёдгориҳои бадеии он маҳдуд намешавад, балки ин ёдгориҳо онро бо равшании ғайриодӣ нишон медиҳанд. Дар давраи Ҳахоманишиён шаклҳо ва сабкҳои зарфҳои ғизохӯрӣ, махсусан шишагӣ ва сафолӣ дар як қатор ҷойҳо берун аз Эрон тағйир ёфтаанд.

Маҷмуи ёдгориҳои динии давраи Ҳахоманишиён дар Нақши Рустам дар ҳамон дашт, чанд километр дуртар аз Тахти Чамшед ҷойгир аст. Нақши Рустам аз ёдгории қадимии эронӣ, ки ҳатто пеш аз Ҳахоманишӣ мардумон ба он эҳтиром қоил буданд ва хеле баъдтар, дар давраи Сосониён, ёдгориҳои Ҳахоманиширо аз охири асри VI то охири асри V нигоҳ доштааст.

Дар ин ҷо чор қабр (аз Дориюши I, Хишоёршо ва Дориюши II) ҷойгиранд, ки ба Кӯҳи Раҳмат ва бурчи «Қаъбаи Зардушт», ки қариб рӯ ба рӯи қабри Дориюш аст, кандакорӣ шудаанд [25, с. 337].

Роҷеъ ба дин ва мақоми он дар аҳди Ҳахоманишиён чандин манбаъ хабар медиҳанд, ки дар миёни онҳо катибаҳои шоҳаншоҳони ин сулола Куруши Кабир, Дорои I, Хишоёршо ва Артахишоёршои II мавқеи муҳим доранд.

Дорои I дар катибаи худ одамонро ба поквичдонӣ ва мубориза бар муқобили дурӯғ даъват мекунад, мазмуну муҳтавои он бо таълимоти зардуштӣ созгор аст. Ин нуқта далели раднопазири роиҷ будани таълимоти Авесто дар аҳди Ҳахоманишиён маҳсуб меёбад. Нуқтаи мазкур дар таърихи Ҳеродот низ ишора шудааст [2, с. 131].

Аз матни катибаҳо бармеояд, ки руҳониёни зардуштӣ ё худ муғон дар дарбори Ҳахоманишиён мақоми хосса доштанд. Он ба дараҷае буд, ки вақте Қамбучиё ба Миср лашкар кашидани шуд, дар Тахти Чамшед (Персепол) ҳамаи қорҳои давлатиро ба муғ Патизиф вогузошт [2, с. 63].

Шоҳони империяи Ҳахоманишӣ пас аз қабули дини зардуштӣ ва баланд бардоштани мақоми он аз лиҳози сиёсӣ, ҳамчунин бо мақсади самаранок идора намудани тамоми минтақаҳо ва ба дили мардум роҳ ёфтани парастии адои маҳаллиро низ озод гузоштанд. Бо ташаббуси ҳахоманишиён ибодатгоҳҳои Бобул, Элом ва Сурия аз нав таъмиру таҷдид карда шуд. Донишмандони зиёде аз сиёсати таҳаммулгароёнаи шоҳони ҳахоманишӣ нисбат ба дину мазҳаби мардумон дар ҳудуди империяашон эътироф намуда, дар айни замон аз мақоми рӯзафзуни дини зардуштия хабар

медиханд. Махсусияти ақоиди динии ин марҳаларо мавриди пажӯҳиш қарор дода, бо дарназардошти эътирофи волоияти мақоми зардуштия таъкид намудаанд, ки баъд аз таҳаввулот дар дини маздоии куҳан он ба яктопарастӣ мубуддал гардид, ки ин аз таъсири хоссаи зардуштия хабар медиҳад. Яъне метавон гуфт, ки дар радифи Ахурамаздоро дар мақоми аввалааш нигоҳ доштан, ҳамчунин ибодат ба худоёни ибтидоиро ба монанди Меҳру Ноҳид дар Эрон, Яхво дар Сурия ва Фаластин, Мардук дар Бобул озод гузоштанд. Албатта ин озодӣ ва сиёсати таҳаммулгарой нисбат ба дину эътиқод ба ақидаи ин ҷониб мачбури буда, ҳадаф ниғаҳ доштани субот ва ваҳдати ҷомеа буд. Таҷрибаи замони пас аз ҳукумати Ҳахоманишиён нишон медиҳад, ки бо забти минтақа аз ҷониби юнону мақдуниҳо ва таъсири маданияти эллини баъзе аз мардумони ориёӣ забону расму анъанаи юнониро қабул намуда, дар зери сиёсати вақт юнонимаоб шуда буданд. Ҳақ бар ҷониби М. Ҳазраткулов мебошад, ки дар тамоми замони ҳукумати Ҳахоманишиён чунин бегонагарой миёни ақвоми ориёӣ вучуд надошт. Замони Ҳахоманишиёнро метавон марҳалаи ташаккул ва густариши дини зардуштия номид. Ин дин дар Осиёи Марказӣ пайдо шуда, минбаъд дар тамоми ҳудуди империяи Ҳахоманишиён интишор ёфт. Дар ҳоле, ки аз ҷониби шоҳони Ҳахоманишӣ пуштибонӣ намешуд, паҳн шудани дини зардуштия ғайримкон буд. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки шоҳони Ҳахоманишӣ, махсусан аз замони Дорой I сар карда аз дини зардуштия пуштибонӣ мекарданд ва ҷиҳати густариши он имконияти муосид ҳам фароҳам оварда буданд.

Соли 441 то м. дар империяи Ҳахоманишиён ба таври расмӣ тақвими (гоҳшумории) зардуштӣ ҷорӣ карда шуд [34, с. 233].

Қобили зикри хос мебошад, ки «Авасто»-и давраи Ҳахоманишиҳо аз 21 наск, 1200 боб ва 345700 калима иборат буд. 21 наск ба 3 гурӯҳи 7 наскӣ (китобӣ) чудо шуда буд.

1. Истут (Сатават)	8. Никатум	15. Дамчат
2. Суткаряшӣ Танбасар	9. Ничат	16. Натар

3. Варштамансар	10. Хиспарам	17. Пачаг
4. Багаяшт	11. Сакатум	18. Рат дат Итаг
5. Ҳадохӣ	12. Видевдат	19. Бариш
6. Ваштаг	13. Читрадат	20. Кашкисравнаск
7. Спанд	14. Баганяшт	21. Виштасбаст.

Китобҳои қисми якум - асоси қисми сурудҳо, қисми дуум - қисми ҳуқуқӣ ва қисми сеюм - принципҳои асосии дини зардуштиро дар бар мегиранд.

Наскҳои қисми дуум - Никатум, ки аз 30 боб иборат буд бо тафтишоти судӣ: Танбасар Низат ба кори ҷиноии ба дуздӣ дахл дошта, ба натиҷаи муомилаи бади шахсе бо шахси дигар, муайян намудани арзиши мол ва масъалаҳои ҷанг, Хуспарам дастур барои намояндагони дин, сурудҳо дар вақти иҷрои қарори суд (варниранг), масъалаҳои ҳуқуқии оила, моликият, қарз, ғоидаи қарз: Видевдат дар бораи мубориза зидди девҳо, қонунҳои нигоҳдорию риояи тозагӣ, муносибати дин ба замин ва табиат умуман: Читрадат дар бораи таърихи ҷаҳон то Зардушт; Баганяшт дар бораи таърифу тавсифи язатҳои маздаясноӣ баҳс мекунанд, яъне 5 китоби ин гурӯҳ муҳтавои ҳуқуқӣ доранд.

Бояд гуфт, ки такаҷоҳи асосии Ҳахоманишиён халқҳои ориёии Эрону Осиёи Марказӣ буданд. Барои муттаҳид нигоҳ доштани онҳо ягонагии мазҳабӣ лозим буд. Бисёрмазҳабӣ дар байни мардум ихтилофу парокандагӣ ва оқибат суству заволро ба вучуд меоварад.

Дар асоси навиштаҷоти катибаи Хишоёршо, баъзе олимони ба хулосае омадаанд, ки ӯ дини Ахуромаздоро дар тамоми империя дошт [25, с. 399]. Дар ин бора ягон санади мушаххас вучуд надорад, аз ин рӯ, иддаоро наметавон дуруст шуморид. Муборизаҳои оинии қавмҳои ориёӣ бо ҷорӣ шудани дини Зардушт пайдо шуда то аҳди Ҳахоманишиён ва дар баъзе маҳалҳо аз он ҳам дертар ба назар мерасид.

Ҳамин тавр, аз таҳлили осори муҳаққиқон бармеояд, ки сиёсати динӣ бо кишварҳои ғайриориёии империяи Ҳахоманишиён фарқкунанда буд ва

озодии динҳои маҳаллӣ имтиёз дода мешуд. Куруши Кабир ба бобилиён ва дигар халқҳои тобеи шоҳаншоҳӣ на танҳо озодии эътиқод бахшид, балки ибодатхонаҳои харобшудаи онҳоро таъмир намуд. Шоҳони минбаъда низ ин сиёсати хайрхоҳона ва мурсову мадуро бо динҳои кишварҳои ғайриориёиро идома доданд. Асноди аз зери девори дифоии Тахти Чамшед ёфтшуда низ ин андешро тасдиқ мекунад. Баробари руҳониёни зардуштӣ, руҳониёни динҳои дигар низ барои гузаронидани маросимҳои динӣ ғалла ва дигар маҳсулот мегирифтанд. Шоҳони ҳахоманишӣ дар ин муомилот ҳеҷ гуна таассуб нишон наметоданд. Руҳониён ҳамчун табақаи хоссаи ҷомеа қоҳинони мазҳабие ба шумор мерафтанд, ки чашну маросими диниро бо дарназардошти талаботи ақоиди мазҳабӣ аноҷом медоданд. Мақому манзалати руҳониёнро мо минбаъд метавонем дар дарбони шоҳони охири ҳахоманишӣ мушоҳида намоем, ки ҳатто даҳлати онҳо ба қорҳои идорӣ яке аз омилҳои барҳамхӯрии империя гардида буд. Руҳониён дар аввал танҳо дар қурбониҳо ширкат менамуданд. Ҳамчунин, дар ин давра руҳониён ҳоби ашрофонро тафсиру таъбир менамуданд. Дар ин радиф, аз маълумоти маохизи таърихӣ бармеояд, ки руҳониён ба фаъолияти духтурӣ низ шуғл доштанд. Робитаи руҳониён бо мардум ҳамеша буда, таъсири хеле бузургӣ иҷтимоӣ доштанд. Дар маросимҳои тоҷгузории шоҳон ширкати фаъол доштанд. Ба назари бархе муҳаққиқон таълиму тардриси насли наврас ва ҷавон дар руҳияи содиқ будан ба ватану дин ва давлат ба ўҳдаи руҳониён буд. Ҳимояи мақбараҳои шоҳиро талқин менамуданд, ки ин амал дар оромгоҳи Куруш аноҷом дода шуда буд.

Зимни ташаккул ва густариши дини зардуштӣ дар интиҳои ҳукумати Ҳахоманишӣ муғон, яъне руҳониён вобаста ба вазъи мавҷуда оҳиста-оҳиста аз ақоиди зурвонии хеш рӯ гардонида, аз оини нав – зардуштия ҷимоя менамуданд. Қор то ҷое расида буд, ки миёни муғон ва муъбад тафовут намонда, дини зардуштӣ мақоми давлатӣ касб кард. Вале новобаста ба ин дар замони Ҳахоманишиён муғони зурвонӣ вучуд доштанд ва дар радифи адёни маъмулии замон, зурвония ҳоло ҳам ҷонибдорони худро дошт. Дар ин

хусус М. Ҳазратқулов аз Адамуси Радосӣ, ки дар қарни IV то милод ба сар бурдааст, иқтибос овардааст: «Муғҳо аз мавҷуде сухбат мекунанд, ки баъзе онро фазо ва баъзе онро замон меноманд ва ҳар вучуди қобили ламсе дар он мустаҳил аст. Аз батни ин мавҷуд ҳудои некӣ ва деви бадкор баромадаанд, ки иддае онҳоро нуру торикӣ меноманд» [69, с. 259]. Ба ақидаи ин ҷониб, аз лиҳози мазмуну муҳтаво бевосита ба оини зурвония марбут аст. Минбаъд роҷеъ ба мақоми зурвония ва таъсири он ҳатто ба Юнони қадим (соли 550 то милод) донишманди эронӣ Ҳушанги Давлатободӣ дар така ба манобеи таърихӣ маълумоти ҷолиб пешниҳод намудааст. Ин маълумотҳо ва манбаъҳо, албатта ба замони ибтидои ҳукумати порсҳо, яъне ташкилҳои империяи Ҳахоманишиён рост меояд. Аз ҷониби дигар пурзӯр шудани мақоми зардуштия боиси ҳичрати муғон, яъне руҳониёни зурвония ба Осиёи Хурд гардид. Аслан марҳалаи аввали ин муҳочират ба замони ҳукумати Модҳо марбут аст. Мавҷи дуҷоми шиддати ҳаракати муғон ба самти ғарб дар замони Ҳахоманишиён ба амал омад. Махсусан, дар замони ҳукумронии Хишоёршо баъди шуриши Гаумати муғ ва қатли муғон ҷиҳати аз байн бурдани мақоми собиқаашон сурат гирифтааст. Ин муҳочирати муғон ҳатто то замони Дорои III идома кардааст. Дар замони Дорои III ва Ардашери II кучиши муғон ба самти ғарб боз ҳам шиддат мегирад, чун густариши зардуштия аз самти шарқ бо суръати баланд идома дошт. Ба назари муҳаққиқ ва таърихшиноси эронӣ Ҳошими Разӣ аксаран муғон ба пизишкӣ ва сеҳру ҷоду шуғл доштанд, ки калимаи аврупоии *magi* аз номи ҳамин равия аст.

Роҷеъ ба мақоми оини Меҳрпарастӣ низ дар аҳди Ҳахоманишиён муҳаққиқон иброи назар намудаанд. Тибқи маълумоти бархе аз муҳаққиқон Дорои I ба оини меҳрпарастӣ он қадар таваҷҷуҳе надоштаас. Махсусан, дар он маъҳазу катибаҳое, ки аз замони Доро ва Хишоёршо то ҳол боқӣ мондааст, сухане дар хусуси оини меҳрпарастӣ вучуд надорад. Таҳқиқотҳо нишон дод, ки дар катибаҳои марбут ба асри IV то милод қалб аз замони салтанати Ардашери II ва Ардашери III (359–338 то милод) дар

шаҳрҳои бузургу марказии империя, ба монанди Тахти Чамшед, Шуш, Ҳамадон ва амсоли ин панҷ маротиба номи Меҳр зикр шудааст. Дар маҷмӯъ, номи Меҳру Ноҳид дар дар муқоиса ба номи Аҳуромаздо дар катибаҳо бештар ба назар мерасад. Ба андешаи Артур Кристенсен шояд бо ибтикори Ардашери II-и ҳахоманишӣ дар расму одати мазҳабии замон навгоние ба амал омада бошад. Вале омили тағйироти мазкурро то ҳол муҳаққиқон мушаххас накардаанд. Шояд бо сабаби носозии шоҳони воқасин бо руҳониёни оини зардуштӣ бошад. Баъзе аз пажӯҳишгарони таърихи Шарқи Қадим зимни баррасии авзои динии империяи Ҳахоманишиён тазаккур додаанд, ки ханӯз аз давраи Модҳо сар карда дар қаламрави Осиёи Марказӣ ва Эрон муъбадон мавқеи бисёр муҳимро касб карда буданд. Ҳамчунин, ҳамаи одату русуми динӣ ба воситаи онҳо анҷом мепазируфт. Новобаста аз он, ки дини зардуштӣ бо суръати баланд интишор меёфт, вале Ҳахоманишиён дар замони Дорои I аз тоату ибодат ба ҳудоҳои пештара даст накашиданд. М. Ҳазраткулов сабаби чунин муносибат ва равандро бо тафсил тазаккур медиҳад: «Ориёӣҳое, ки ба шаҳрнишинӣ оғоз намуда буданд, роҳи осоиши рифоҳро пеш гирифта, ба Меҳр ҳамчун ҳудои дорои «ҳазор гӯшу ҳазор чашм» рӯ оварданд ва аз ӯ талаби осоишу шодкомӣ ва ҳифзу нагаҳбонии хонавода менамуданд. Зеро ӯ мавҷуде ҳисоб мешуд, ки мувофиқи амалу рафтори мардум буда, дар ҳамаи ҷабҳаҳои зиндагӣ ба онҳо зафару пирӯзӣ ато мекард, ба росткориву паймондорӣ ва пирӯзӣ дар набард ҳидоят менамуд» [69, с. 231].

Пажӯҳиш ва баррасии осори муҳаққиқон бо дарназардошти маохизи таърихӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки оини меҳрпарастӣ аз ҳама бештар аз империяи Ҳахоманишиён ва қабл аз он дар аҳди Модҳо рушду тавсеа ёфта буд. Махсусан, дар давраи мазкур оини меҳрпарастӣ аз Арманистон то Фрикия ва Галатия нуфуз дошта, муғони миторӣ пурра аз паси тоаоту ибодат ба оини Меҳр банд буданд. Дар ин давра зардуштия дар шакли бисёр содда зоҳир мешуд, ки ҳудоҳои адёни дигар, махсусан Меҳр ва Ноҳид бештар мавриди парастидан қарор гирифта буданд.

Бо баррасии маълумоти мавҷуд, чи аз маохизи таърихӣ ва чи осори муҳаққиқон, метавон хулоса баровард, ки шоҳони ҳахоманишӣ тамоми аносири тамаддуни ориёиро ба дараҷаи олии рушди худ бурда, тавонистанд, ки дар таърихи инсоният бори нахуст гуфтугӯи фарҳангхоро созмон диҳанд. Дар натиҷаи омезиши фарҳангҳо тамаддуни ориёӣ ғанӣ гардида, ба сатҳи хеле баланд расид. Фарҳанги ориёӣ густариш ёфта, доираи чуғрофияш низ васеу доманадор гардид. Маҳз Ҳахоманишиён бори аввал тавассути ташкили империяи мутамаддин заминаи устувори ҷаҳонӣ гардидани фарҳангу тамаддуни ориёиро гузоштанд. Дар заминаи фарҳанги ғановатманди Ҳахоманишиён сулолаҳои минбаъдаи ҳукумарони ориёитабор давлатҳои мутамаддину тавонмандеро ташкил намуданд, ки боиси боз ҳам густариш ёфтани тамаддуни ориёӣ гардид. Минбаъд бо забт ва шикасти империя аз ҷониби юнону мақдуниҳо таҳти сарварию Искандар арзишҳои фарҳанги мардумони ориёӣ аксаран ба Юнон интиқол дода шуда, ҳатто баъзе дастовардҳои илмӣ ориёӣҳо ба номи олимону донишмандони юнонӣ сабт шуд. Бархе муҳаққиқон аз лиҳози фарҳангӣ сиёсати забткоронаи Искандари Мақдуниро воқеаи мудҳиш ва омили муҳимме дар интиҳоти фарҳангу тамаддуни бостон номидаанд. Воқеан, барои мардумони ориёӣ ин забткорӣ воқеаи мудҳиш ва манфие буд, ки минбаъд паёмадҳои номатлубро ба миён овард. Назари донишмандону муҳаққиқон дар хусуси масъалаи мазкур хеле зиёд дар манобеъи таърихӣ ва фарҳангӣ иора шудааст. Аксари онҳо бар он боваранд, ки баъди истилои манотиқи сукувати аҷдоди тоҷикон, яъне Эрону Осиёи Марказӣ Искандар биноҳои онро вайрон кард, катибаҳоро хароб намуд, кутуби динӣ ва илмӣ, махсусан нахустин донишнома – «Авесто»-ро дастур дод, ки ба забони юнонӣ тарҷума намуда, нусхаи аслии онро нест намоянд. Муаррихони асримиенагӣ, ба монанди Масъудӣ дар «Мураввич-уз-заҳаб» ва Ҳамзаи Исфаҳонӣ дар «Таърихи сиёсии мулук-ул-арз ва-л-анбиё» ин масъаларо ба таври барҷаста баррасӣ намудаанд. Ҳамзаи Исфаҳонӣ яке аз омилҳои баҳсбарангез ва норӯшан будани баъзе масъалаҳои таърихи Эрони то замони Сосониёнро дар нест

намудани китоби Авесто донистааст. Маълум аст, ки баъди истилои минтақа ва ташкили ҳукумати юнону мақдуниҳо давари эллинизм шуруъ гардид. Эллинизм дар асл маҳсули омезиш ва ё бархӯрди фарҳанги мардумони ориёӣ бо юнону мақдунӣ мебошад. Баъди чанде як навъ омезиши унсурҳои фарҳангӣ ва тамаддунӣ ба миён омад, ки дар он таъсири ориёӣ бештар буд. Ҳадаф аз шарҳи ин масъала дар он аст, ки агар тамаддун ва фарҳанги созмондодаи ориёӣҳо бо муосидати шоҳони ҳахоманишӣ бо чунин қудрату шаҳомат намебуд, шояд баъзе аз қавмҳои ориёӣ дар натиҷаи омезиш аз байн мерафтанд. Яъне ҳадамоти бузурги Ҳахоманишиён дар он аст, ки бо муттаҳид намудани аксарият мардумони ориёӣ як фарҳанг ва тамаддуни хоссаро ба вуҷуд оварданд, ки минбаъд ҳамчун сипар барои ҳастии онҳо дар муқобили фарҳангу забони аҷнабӣ баромад намуд. Маҳз рақобатпазир будани аносири фарҳангу тамаддуни ориёӣ созмондодаи ҳахоманишиён сабаб шуд, ки ҳастии ақвоми ориёӣ кафолат дода шавад. Аз таҷрибаи таърихи башарӣ маълум аст, ки зимни тасхири баъзе минтақаҳо аз ҷониби юнону мақдуниҳо ва минбаъд арабҳо аксар халқҳои маҳаллӣ арзишҳои худро аз даст доданд, ки боиси нестшавии асолат ва нишони миллии онҳо гардид. Дар заминаи фарҳангу тамаддуни замони Ҳахоманишиён ва мактаби давлатдорӣ онҳо минбаъд ба ақвоми ориёӣ муяссар шуд, ки давлатдорӣ хешро эҳё бахшида, ба шоҳаншоҳии қудратманде чун Порт, Кушониён ва Сосониён асос гузоранд.

ХУЛОСА

НАТИЧАИ АСОСИИ ИЛМИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Дар диссертатсия марҳалаи мубрами таърихи давлатдории аҳди бостонии аҷдоди тоҷикон – империяи Ҳахоманишиён дар асоси маъхазҳои таърихӣ ва осори муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ, ки дар нимаи дувуми асри XX ва ибтидои асри XXI таҳқиқот анҷом додаанд, мавриди омӯзиш ва пажӯҳиш қарор гирифтааст. Муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ дар осори худ бо таваҷҷуҳ ба таҳаввулоти сарнавиштсози давраи мазкур бештар ба маълумоти манбаъҳои таърихӣ муроҷиат менамояд.

Осори муҳаққиқон, ки мавзуи таҳқиқи диссертатсияи моро ташкил медиҳад, дар доираи концепсияҳои мухталиф нигошта шуда, дар он манфиатҳои таърихан миллӣ ба таври воқеӣ решаёбӣ мешавад. Дар осори муҳаққиқон масоили мубрами таърихи империяи Ҳахоманишиён мавриди таҳлилу баррасӣ қарор мегиранд, ки омӯзиши онҳо дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон барои шинохти оини давлатдории миллии мо бисёр муҳим аст.

Таҳқиқ ва баррасии таърихи империяи Ҳахоманишиён бидуни таҳлилу баррасии манобеъи таърихӣ ғайриимкон мебошад. То имрӯз муҳаққиқон роҷеъ ба ин масъала аз манбаъҳои зиёде истифода намудаанд.

Ҳамин тавр, бар асоси таҳлилу қиёси сарчашмаҳои таърихӣ ва натиҷаи таҳқиқоти муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ ба чунин натиҷа расидем:

1. То имрӯз муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ дар доираи концепсияҳои мухталифи таҳқиқоти таърихӣ, таърихи империяи Ҳахоманишиёнро мавриди пажӯҳиш қарор додаанд. Дар айни замон наметавон ба ин ё он асари илмӣ муҳаққиқон баҳои сирф мусбӣ ва ё манфӣ дод. Ҳар кадоме аз донишмандони мазкур аз усул ва методологияи ба худ хос истифода намудаанд, ки таҳлилу омӯзиши ҳамаи он ба манфиати таҳқиқоти диссертатсионӣ мебошад. Дар раванди омӯзиш ва таҳлили мавзӯ аз нуқтаи назари таърихнигорӣ осори муҳаққиқони аврупоӣ, амрикоӣ, шуравӣ, рус, эронӣ ва ватанӣ бештар истифода шудаанд. Ба ақидаи инчониб, мавзуи баррасишавандаро дар заминаи концепсияи ягонаи таҳқиқи таърих омӯхтан

ғайриимкон мебошад. Вале дар ин раванд ба концепсияи тамаддунии таҳқиқи таърих бештар бартарӣ додаем, ки ҳангоми баррасии масъалаҳои таҳқиқшаванда ошкор мегардад. Бояд гуфт, ки донишмандони аврупоӣ роҷеъ ба таърихи империяи Ҳахоманишиён таҳқиқоти мукамал анҷом дода, ҳамзамон ба масоили нақш ва мақоми таъриху фарҳанги Эрони аҳди шохони ҳахоманишӣ дар тамаддуни башарӣ, ёдгориҳои оламшумули санъату меъмории давраи мазкур ва дигар паҳлуҳои он осори илмӣ худро бахшидаанд.

Новобаста аз он ки муҳаққиқони аврупоӣ ва амрикоӣ ба унвони аввалин донишмандон аз нигоҳи концепсияи тамаддунии таҳқиқи таърих ба омӯзиш ва таҳқиқи таърихи империяи Ҳахоманишиён таваҷҷуҳ зоҳир намудаанд, вале миёни эшон оид ба аксар масъалаҳои таҳқиқ назари мухталиф вучуд дорад. Ба ин нигоҳ нақарда, истифодаи концепсияи тамаддунии омӯзиши таърих имкон дод, ки бисёр масъалаҳои норӯшан ҳаллу ҷавоб гардад.

Бо дарназардошти усулу методологияи таҳқиқу баррасии масоили мубрами таърихи аҳди бостони ҳалқи тоҷик, махсусан аҳди Ҳахоманишиён, осори муҳаққиқони эронӣ низ ҳеле арзишманд мебошанд. Донишмандони эронӣ дар осори худ бахшида ба таърихи Эрон ва масъалаҳои умумии таърих ва фарҳанги мардумони ориёӣ ҳангоми баррасии давлатдориҳои аҷдодӣ дар бораи таърихи ташаккули империяи Ҳахоманишиён, сиёсати кишваркушоии шоханшоҳони он, махсусан истилои Лидия, Бобил, Миср ва ғ., сиёсати дохилӣ ва муносибати Ҳахоманишиён бо кишварҳои ҳамҷавор, фарҳанг ва таъсири фарҳангии эронӣ дар аҳди бостон маълумоти фаровони илмӣ ҷамъоварӣ ва ба самъи ҳаводорони таърихи давлатдориҳои қадим гузоштаанд, ки дар таҳияи диссертатсия аз ин маълумот васеъ истифода гардид. Саҳми муҳаққиқону донишмандони тоҷик дар таҳқиқи ҷанбаҳои таърихӣ ташаккул ва рушди империяи Ҳахоманишиён, низомӣ идорӣ ва сиёсати дохилию хориҷӣ, мушаххас кардани саҳми онҳо дар рушди тамаддун ва фарҳанги башарият бисёр арзанда мебошад.

Муҳаққиқони ватанӣ аксаран дар доираи концепсия ва методологияи таҳқиқоти марксистӣ (синфӣ) ва тамаддунии омӯзиш ва баррасии таърих ба масъалаи мазкур рӯчуъ намудаанд.

2. Куруши Кабир дар замони ҳукумронияш ҳамчун сиёсатмадори дурбин ва сарлашқари тавоно аз ҷониби ҳукуматдорони дигари ҳамзамони ҳудаш ва ақвому милали гуногун эътироф шуда буд. Ҳамин мисол кифоя аст, ки руҳониёни Бобил ўро фиристодаи худованд Мардук, яҳудиён фиристодаи худованд Яхво ва юнониён сиёсатмадори бузург номидаанд. Муҳаққиқону донишмандони муосир дар бораи ў асарҳои зиёде таълиф намудаанд. Имрӯз набояд ҳадамоти шахсиятҳои таърихро аз будаи зиёд баҳо дода, бо игроқ роҳ диҳем. Аммо таҳлили аксари сарчашмаҳо ва назари муҳаққиқон нишон медиҳад, ки Куруш бе муболиға, ба ҳамагуна бузургдошт сазовор аст. Бо мақсади тасдиқи ақидаи мазкур дар диссертатсия рӯчеъ ба фаъолияти ў мисолҳои зиёд оварда шудааст.

Куруши Кабир тавассути сиёсати таҳаммулгароёна ва дурандешонаи хеш иқдомеро дар дунёи қадим анҷом дод, ки ҳеҷ сиёсатмадоре қабл аз ў ва садсолаҳо баъд чунин иқдом накард. Эҷоди эълумия дар хусуси ҳуқуқи инсон аз ҷониби ў дар таърихи башарӣ назире дорад. Аввалин шуда дар таърихи башар, шоҳаншоҳи ақвоми ориёӣ ориёиҳо бо ташаббусҳои худ чунин як падидаи нодиреро дар зиндагии инсоният ворид намуданд, ки ҳамто надорад. Ҷасорат ва сиёсати дурандешонаи ў омили асосии рушд ва тавсеаи давлатдорӣ ақвоми ориёӣ гардид. Ба ин васила Куруш ба ҳайси бунёдгузори аввалин империяи ҷаҳонӣ эътироф шуда, дар тамаддуни ҷаҳонӣ саҳми барҷаста ва мондагори хешро гузошт.

Рӯчеъ ба шахсияти мондагори Куруши Кабир Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон дар китоби «Ҷеҳараҳои мондагор» бо истифода аз маълумоти манобеъи таърихӣ ва ахбори муаррихони аттиқа ибрози андеша менамояд. Ў Курушро муттаҳидкунандаи ҷаҳони қадим – Порсу Мод, Бобилу Ошўр, Мисру Финикия, Лидияву Урарту, Порту Ҳирканиа, Бохтару Суғд ва ғайра дар ҳудуди 22 вилоят ва се қитъаи олам – Осиё, Африқо ва

Аврупо меномад. Эмомалӣ Раҳмон чунин тазаккур медиҳад: «Куруши Кабир дар миёни шоҳаншоҳони аҳди қадим яке аз оқилтарин, боинсофтарин, камозортарин ва дурандештарин шоҳаншоҳ буд, ки бо тамаддунофарӣю адолатпешагӣ ва рафтору ахлоқи ҳамидааш нуфузи оламгир ёфтааст» [23, с. 6].

Муҳаққиқи тоҷик Б. Абдурахмон дар хусуси Куруши Кабир баҳшида ба солгарди тамаддуни ориёӣ романи таърихиеро навишт, ки дар он метавон маълумоти зиёд роҷеъ ба шахсият ва ҳукумати ин сиёсатмадори мондагон пайдо намуд. Вале таҳлилҳо нишон дод, ки асар бештар хусусияти адабӣ–бадеӣ дорад. Новобаста ба ин, нависанда тавонистааст, шахсияти Курушро барои хонанда то ҷое рӯшан созад.

Дар ин радиф, зикр намудан ба маврид мебошад, ки Куруш бо ташкили империяи бузург, низоми хоссаи давлатдорӣ, сиёсати кишваркушоӣ, ваҳдати ақвоми ориёӣ дар як марказ ва пойдории адолату пуштибонӣ аз ҳуқуқи инсон дар таърихи умумиҷаҳонӣ нақши бориз гузоштааст. Куруши Кабир дар як шакли муназзам артиши порсӣ ва моддиро ташкил кард, ки он ба қўшуни шикастнопазире табдил ёфта, дар Сардису Бобил пирӯз шуд ва ба ҳукмронии қавмҳои сомӣ дар ғарби Осиё хотима баҳшида, кишварҳои Бобулу Ошўр, Лидия ва Осиёи Сағирро ба ҳукумати Эрон муттаҳид намуда шоҳаншоҳиеро ба вучуд овард, ки бузургтарин созмони сиёсӣ пеш аз империяи Рум буд [1-М, с. 345-351].

3. Дар асоси манбаъҳои таърихӣ ва осори муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ ба хулосае омадан мумкин аст, ки шоҳони ҳахоманишӣ аз Куруши Кабир сар карда низоми хоссаи идораи давлатиеро ҷорӣ намуданд, ки бо ҳуби ва устувории худ дар дунёи қадим ҳамтӯе надошт. Маҳз ҳамин низоми хоссаи давлатдорӣ сабаб шуд, ки доираи сиёсати шоҳон густариш ёфта, дар се қитъаи олам қавми ориёӣ парчами худро парафшон намояд. Ҳахоманишиён бо эҷоди низоми муназзами идорӣ дар таърихи башар нахустин маротиба ба империяе бунёд гузоштанд, ки зиёда аз ҳафтод халқу миллатҳоро муттаҳид менамуд. Яке аз вижагиҳои низоми эҷоднамудаи онҳо

дар он ифода меёфт, ки баъзе арзишҳои давлати дунявӣ ва демократӣ ташаккул ёфта буд. Озодии вичдон ва баробарҳукукии тамоми мардуми империя, ки дар Устувонаи Куруши Кабир дарҷ шудааст, аз эътироф ва татбиқи арзишҳои умумиинсонӣ хабар медиҳад. Ин усули хоссаи низоми идорӣ таваҷҷуҳи садҳо муҳаққиқону ҳаводорони таъриху тамаддуни аҷдоди тоҷикон – ориёӣҳоро ҷалб намудааст.

Шоҳони ҳахоманишӣ империяи тавоноеро созмон доданд, ки ҳудуди он дар ғарб аз Мисру Ливия, соҳилҳои баҳри Эгей ва дар шарқ то Ҳинду сарҳади Чинро фарогир буд. Дар қиёс ба империяи Ҳахоманишиён давлатҳои собиқи минтақа (Ошур, Бобил, Миср, Мид) хеле хурд буданд. Барои идора кардани чунин як империяи паҳновар сохтори наву мукаммали маъмурӣ зарур буд. Барои созмон додану чунин шакл ва сохтори муназзам аҷдоди тоҷикон аз таҷрибаи ҳамсояҳои тараққикардаи худ эҷодкорона истифода бурда, амалан низом ва сохти ҷадиди маъмуриеро офариданд, ки ҷавобгӯи тақозои империяи тавоно буд.

Дар ҳаёати империяи Ҳахоманишиён халқҳои зиёде муттаҳид гардида буданд, ки дар сатҳи гуногуни тараққиёт қарор доштанд. Табиист, ки умури идорӣ бояд бо дарназардошти ин вазъият сохта мешуд. Бо эътирофи умум, Ҳахоманишиён аз уҳдаи иҷрои ин кор ба ҳубӣ баромада тавонистанд. Ба қавли М.А. Дандамаев дар ташкили идораи давлати Ҳахоманишиён нисбат ба мисриҳо, ошуриҳо ва бобилиҳо муваффақиятҳои бузургтар ба даст дароварданд [4-М, с. 101-107].

4. Муҳаққиқону таърихшигори дар радифи масъалаҳои дигари таърихи империяи Ҳахоманишиён роҷеъ ба сиёсати хориҷӣ ва кишваркушоии шоҳони он таваҷҷуҳи махсус зоҳир намудаанд. Ин масъала диққати аксар муҳаққиқони пажӯҳишгари таърихи аҳди Шарқи Қадимро ҷалб намудааст. Шоҳони ҳахоманишӣ низоми мукаммали давлатиеро созмон доданд, ки заминаи сиёсати дурусту муваффақи дохилӣ ва хориҷиро гузошта буд. Дар сиёсати хориҷӣ Ҳахоманишиён фаъол буда, бо аксар кишварҳои дунёи қадим муносибатҳои самаранок роҳандозӣ кардаанд. Дар мавриди равобити

Ҳахоманишиён бо шаҳр-давлатҳои Юнон ба ҷуз аз майдонҳои набард, иртиботи миёни намоёндагони ду ҷониб дар қолаби расму оин ва одоби дипломатӣ низ роиҷ буд, ки дар улуми эроншиносӣ ва таърихи дипломатияи мардуми ориёитабор камтар баррасӣ шудааст. Одобу ойинҳои дипломатӣ аз нишондодҳои сатҳи фарҳанг ва сарвати ахлоқии кишварҳо дар давраҳои гуногуни таърихӣ ба шумор мераванд. Аксари муҳаққиқони таҳқиқгари аҳди бостон сиёсати хориҷии шоҳони ҳахоманиширо дар муносибат ба дигар халқҳо мусбӣ арзёбӣ намуда, онро яке аз нахустин империяҳои мутамаддин дар таърихи башар номидаанд. Онҳо сиёсатеро дар муносибат ба халқҳои ғайриорӣ чорӣ намуданд, ки боиси ташаккул ва рушди гуфтугӯи тамаддун ва фарҳангҳо шуд. Ҳамчунин, шоҳони ҳахоманишӣ барои мардумони ориёӣ хидмати шоён ва таърихино анҷом додаанд. Онҳо муттаҳидсозии ақвоми ориёиро, ки модҳо сар карданд, идома бахшида, ба марҳалаи нав расониданд. Ҳахоманишиён ақвоми ориёитабори Осиёи Марказӣ, Эрон ва Шарқи Наздикро дар ҳаёти як империя ба ҳам оварда, барои ташаккули мардум ва фарҳанги муштаракӣ ориёӣ замина фароҳам оварданд. Маҳз ҳамин буд, ки минбаъд аксарияти кулли ориёиҳои минтақаҳои номбаршуда анъанаҳои ориёиҳои қадимро идома ва тақмил доданд. Маҳз сиёсати таҳаммулпазирӣ ва дурандешонаи аксари шоҳони ҳахоманишӣ сабаб шуд, ки фазои мусоиде баҳри ташаккулу рушди тамаддун ва фарҳанги ҳамаи халқҳои тобеи империя фароҳам омада буд [3-М, с. 109-115].

5. Ниҳодҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, сиёсӣ ва анъанаҳои фарҳангӣ, ки дар давраи Ҳахоманишиён ташаккул ёфтаанд, дар таърихи башарӣ нақши муҳим бозида, асрҳои зиёд, махсусан дар замони империяҳои Искандари Мақдунӣ, Селевкиён, Птолемейҳо, Ашқониён, Сосониён ва дигар ҳукуматҳои истифода мешуданд. Империяи Ҳахоманишиён аз ҷиҳати сохтори иҷтимоӣ-иқтисодии худ бо гуногунрангиаш фарқ мекард. Ба ҳаёти он минтақаҳои Осиёи Хурд, Бобил, Сурия, Финикия ва Миср дохил мешуд, ки то замони Ҳахоманишиён ниҳодҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ-давлатдорӣ ба худ хосро

доро буданд. Асоси иқтисодиёти империяро вобаста ба шароити ҷуғрофии ҷойгиршавиаш кишоварзӣ ва ҳунармандӣ ташкил меод.

Низоми иқтисодии империяи Ҳахоманишиён рушдкарда буда, имкон дод, ки барои инкишофи маданият ва санъат шароити мусоид фароҳам оварданд. Халқу кишварҳои гуногун, ба туфайли боз шудани роҳҳои иртиботӣ имконият пайдо карданд, то беамоният бо якдигар алоқа карда, аз дастовардҳои маданияи якдигар истифода баранд. Порсҳо, бохтариҳо ва ғайра ба қувваи ҳукмрони сиёсӣ дар минтақа табдил ёфта, барои инкишофи маданияти худ имконияти бештар пайдо карданд. Онҳо дар бисёр соҳаҳои ҳаёти иҷтимоӣ фарҳангӣ муваффақиятҳои калон ба даст оварда буданд.

6. Роҷеъ ба фарҳанги аҳди Ҳахоманишиён, ки дар замини он тамаддуни бузурги ориёӣ рушд намуда, ҷаҳонӣ гашт, муҳаққиқону таърихшигори дар осори хеш маълумоти арзишманде медиҳанд. Унсурҳои фарҳанги Ҳахоманишиён аз ҷониби муаррихону фарҳангшиносон мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст. Махсусан, санъати шаҳрсозии ин давра диққати муҳаққиқонро бештар ҷалб намудааст.

Шоҳони ҳахоманишӣ бо тақя ба арҷгузорӣ ба фарҳангу маданияти қадимаи ориёии худ ва истифодаи эҷодкоронаи таҷрибаи тамаддунҳои ҳамсоя санъату маданияти сифатан навро ба вуҷуд оварданд, ки зиёда аз ду аср дар қисми бузурги қитъаи Осиё ҳамчун дастоварди муҳим роиҷ буд ва ин тамаддуно ба ворисони худ ба мерос гузоштанд. Онҳо тамоми аносири тамаддуни ориёиро ба дараҷаи олии рушди худ бурда, тавонистанд, ки дар таърихи инсоният бори нахуст гуфтугӯи фарҳангҳоро созмон диҳанд. Дар натиҷаи омезиши фарҳангҳо тамаддуни ориёӣ боз ҳам ғани гардида, ба сатҳи хеле баланд расид. Маҳз Ҳахоманишиён бори аввал тавассути ташкили империяи мутамаддин заминаи устувори ҷаҳонӣ гардидани фарҳангу тамаддуни ориёиро гузоштанд. Дар заминаи фарҳанги бузурги офарандаи Ҳахоманишиён сулолаҳои минбаъдаи ҳукуматрони ориёитабор давлатҳои мутамаддину тавонмандеро ташкил намуданд, ки боиси боз ҳам густариш ёфтани тамаддуни ориёӣ гардид [2-М, с. 61-67].

ТАВСИЯҲО ДОИР БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲО:

1. Зарур аст, то дар асоси манобеи муътамади таърихӣ ва осори муҳаққиқони варзида дар назди Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии АМИТ Маркази пажӯҳиши тамаддуни Ҳахоманишиён ташкил карда шавад. Чунки маҳз дар ҳамин давра тамаддуни аҷдоди тоҷикон – ориёӣҳо густариш ёфта, хусусияти ҷаҳонӣ касб кард;

2. Ҳоло вақти он расидааст, ки баъзе маълумотҳои сохта роҷеъ ба шахсияти Куруши Кабир, махсусан ривояти сохтаи Ҳеродот дар бораи кушта шуданаш аз ҷониби малика Томирис аз китобҳои дарсӣ бардошта шавад. Чун насли навраси мо ба ин маълумоти сохта бовар карда, дар хусуси шахсияти мондагор будани Куруш шубҳа пайдо мекунад;

3. Имрӯз зарур аст, ки роҷеъ ба шахсият ва давлатдории Куруши Кабир дар доираи рисолаҳои номзадӣ ва докторӣ таҳқиқоти махсуси илмӣ анҷом дода шавад. Ба ин васила, хадамоти Куруш ҳамчун бунёдгузори нахустин империя дар таърихи башар мушаххасу ошкортар мегардад;

4. Ҳамчунин, зарур аст, ки дар Конун, яъне Маркази тамаддуни ориёӣ, ки дар шаҳри Душанбе бояд ташкил карда шавад, шубҳаи махсус роҷеъ ба замони Ҳахоманишиён ифтиҳо гардад;

5. Бо дарназардошти хадамоти хосаи Куруши Кабир, пешниҳод менамоем, ки яке аз ноҳияҳои имрӯзаи Тоҷикистон ба номи ин чеҳраи мондагор гузошта шавад;

6. Роҷеъ ба аҳаммият ва мазмуни Эъломияи Куруши Кабир дар бораи ҳуқуқи инсон рисолаи илмӣ-таҳқиқотӣ рӯи нашр оварда шавад.

РҶҶҲАТИ САРЧАШМА ВА АДАБИЁТ

I. САРЧАШМАҲО

[1]. Балъамӣ, Абуалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммад. Таърихи Балъамӣ (Тарҷума ва такмили Таърихи Табарӣ) [Матн]: Чопи дувум. Бо тасҳеҳи Муҳаммадтақӣ Маликушшуарои Баҳор ва бо кӯшиши Муҳаммад Парвини Гунободӣ. – Теҳрон: «Тобиш», 1353. – С. 301-302.

[2]. Геродот. История в девяти книгах [Текст] / пер. Г.А. Стратановского. – Л.: Наука, 1972. – 600 с.

[3]. Геродот. История в девяти книгах [Текст] Геродот / Ҳеродот. VII, 1. – М.: Нучно-издательский центр «Ладомир» «Аст», 1999.

[4]. Геродот. История [Текст] / Перевод и прим.: Г.А. Страновского. – М., 1999. – 752 с.

[5]. Ибн Арабӣ. Мухтасар ад-дувал [Матн] / Ибн Арабӣ. – Теҳрон: Иттилоот, 1364 (1985). – 633 с.

[6]. Ибни Балхӣ. Форснома [Матн] / Ибни Балхӣ. – Шероз: Иттиҳодия, 1343 (1964). – 248 с.

[7]. Квинт, Курций Руф. История Александра Македонского [Текст]: С приложением сочинений Диодора, Юстина, Плутарха об Александре / Отв. редактор А.А. Вигасин. – М.: Изд-во Москов. гос. ун-та, 1993. – 464 с.

[8]. Ксенофонт. Анабасис [Текст] // пер., статья и прим. М.И. Максимовой; под ред. И. И. Толстого. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – 298 с.

[9]. Ксенофонт. Анабасис [Текст] // Перевод М. И. Максимовой. – М.–Л., 1951.

[10]. Ксенофонт. Киропедия [Текст] / пер. В.Г. Боруховича, Э.Д. Фролова. – М.: Наука, 1976. – 336 с.

[11]. Ксенофонт. Греческая история [Текст] / пер. с древнегреч. и комент. С.Я. Лурье. 3-е изд. – СПб: Изд-во «Алетейя», 2000. – 444 с.

[12]. Ктесий. История Персии [Текст] // Под.ред. И.В. Пянкова. Средняя Азия в известия античного автора Ктесия. – Душанбе, 1975.

[13]. Ктесий. Персіка (История Персии) [Текст] / Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия // Пьянков, И. В. Средняя Азия и Евразийская степь в древности. – СПб: Петерб. лингвист. о-во, 2013. – 736 с.

[14]. Масъудӣ, Алӣ ибн ал-Ҳусайн. Муруҷ-уз-заҳаб [Матн] / Тарҷумаи А. Поянда. – Техрон: Интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1382 (1991). Ҷилди 1. – 785 с.

[15]. Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳи Нахҷувонӣ. Сихоҳ-ул-фурс [Матн] / Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳи Нахҷувонӣ. – Душанбе: Гулнакш, 2023. – С. 273.

[16]. Табарӣ, Муҳаммад Ҷарир. Таърих ар-расул вал-мулук [Матн] / Табарӣ Муҳаммад Ҷарир. – Техрон: Маркази фарҳанги Эрон, 1373 (1994). – 6991 с.

II. АДАБИЁТ

а) бо забони русӣ

[17]. Авдиев, В.И. История древнего Востока [Текст] / В.И. Авдиев. – М., 1970. – 608 с.

[18]. Алиев, И. История Мидии [Текст] / И. Алиев. – Баку, 1960. – 361 с.

[19]. Арриан. Поход Александра [Текст] / пер. М.Е. Сергеев. – М.: Миф, 1993. – 368 с.

[20]. Бобомуллоев, С. Древнейшая и древняя история Гиссара [Текст] / С. Бобомуллоев. – Душанбе: Дониш, 2015. – 206 с.

[21]. Вайнберг, И.П. Город в палестинской гражданско-храмовой общине в IV-VI вв. до н. э. – Древний Восток. Города и торговля [Текст] / И.П. Вайнберг. – Ер., 1973.

[22]. Гафуров, Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история [Текст] / Б.Г. Гафуров. – М.: Издательство «Наука», 1972. – 657 с.

[23]. Дандамаев, М.А. Ахеменидская империя: социально-административное устройство и культурные достижения [Текст] / М.А. Дандамаев. РАН. Ин-т вост. рукописей. – СПб: Петерб. лингв. о-во,

2013. – 391 с.

[24]. Дандамаев, М.А. Политическая история Ахеменидской державы [Текст] / М.А. Дандамаев. – М.: Наука, 1985. – 324 с.

[25]. Дандамаев, М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика древнего Ирана [Текст] / Дандамаев М.А., Луконин В.Г. – М.: Наука, 1980. – 419 с.

[26]. Дандамаев, М.А. Политическая, экономическая и культурная история Ирана Ахеменидского периода [Текст] / М.А. Дандамаев. – М., 1979.

[27]. Джавади, Г. История государственного управления в Иране и Средней Азии в Диодор Сицилийский. Историческая библиотека [Текст] / Пер. с древнегреч. авт. ст., комм. и указ. О.П. Цыбенко. Книга XVII. М.: Лабиринт, 2000. – 224 с.

[28]. Довуди, Д. Этапы развития зороастризма в качестве государственной религии. Зороастризм и его значение в развитии цивилизации народов Ближнего и Среднего Востока / Д. Довуди. – Душанбе, 2003.

[29]. Дьяконов, М.М. Сложение классового общества в северной Бактрии [Текст] / М.М. Дьяконов. – СА. Вып. 19. 1954.

[30]. Дьяконов, И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н. э. [Текст] / И.М. Дьяконов. – М.-Л., 1956.

[31]. Дьяконов, М.М. Очерк истории древнего Ирана [Текст] / М.М. Дьяконов. – М., 1961.

[32]. Зеймаль, Е.В. Древние монеты Таджикистана [Текст] / Е.В. Зеймаль. – Душанбе, 1983.

[33]. История древнего Востока [Текст]. – М.: Вост. лит., 2004.

[34]. История таджикского народа [Текст]. – Душанбе, 1998. История таджикского народа. Т. I. – М., 1963. – С. 230.

[35]. Куликан, У. Персы и мидяне. Подданные империи Ахеменидов [Текст] / У. Куликан. – М.: Центрполиграф, 2002. – 223 с.

[36]. Лурье, С.Я. История Греции [Текст] / С.Я. Лурье. 4.1. – Л., 1940.

– С. 195.

[37]. Масон, В.М. Средняя Азия и Древний Восток [Текст] /В.М. Масон. – М.: -Л.: 1964. – 474 с.

[38]. Масперо. Древняя история народов Востока [Текст] / Перевод с французского. 2-е изд. М.: Типография В. Рихтера, 1903. – 714 с.

[39]. Массон, В.М. Первые цивилизации [Текст] / В.М. Массон. – М., 1989. – 274 с.

[40]. Периханян, А.Г. Храмовые объединения Малой Азии и Армении [Текст] / А.Г. Периханян. – М., 1959.

[41]. Плутарх. Артаксеркс [Текст] / пер. с древнегреч. С. П. Маркиша // Плутарх. Сравнительные жизнеописания: в 3-х т. / изд. подгот. С. П. Маркиша; отв. ред. М. Е. Грабарь-Пассек. – М.: Наука, 1964. – Т. 3. – СС. 349-368.

[42]. Рунг, Э.В. Греко-персидские отношения: политика, идеология, пропаганда [Текст] /Э.В. Рунг. – Казань: Казанский гос. ун-т, 2009. – 209 с.

[43]. Рунг, Э.В. Греция и Ахеменидская держава: История дипломатических отношений [Текст] /Э.В. Рунг. – СПб: Нестор-История, 2008. – 484 с.

[44]. Словарь иностранных слов [Текст]. – М., 1989.

[45]. Струве, В.В. История Древнего Востока [Текст] / В.В. Струве. – М.: ОГИЗ, Госполитиздат, 1941. – 484 с.

[46]. Толстов, С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта [Текст] / С.П. Толстов. – М., 1962.

[47]. Ша'бани Риза. Краткая история Ирана [Текст] / Ша'бани Риза. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2008. – 384 с.

[48]. Эсхил. Трагедии [Текст] / пер. В. Иванова; отв. ред. Н. И. Балашов. – М.: Наука, 1989. – 592 с.

б) бо забони тоҷикӣ

[49]. Абдурахмон, Б. Куруши Кабир. Шоҳаншоҳи тамаддуновар (романи таърихӣ) [Матн] /Б. Абдурахмон. – Душанбе, 2006.

- [50]. Асрориён, Ҷ. Авроқи рангини марзбонӣ [Матн] Ҷ. Асрориён // Дар китоби «Ҷабҳаи часорат». – Душанбе: «Орбита», 2019.
- [51]. Асрориён, Ҷ., Асрориён А. Марз ва марзбонӣ (Аз аҳди бостон то а. XI). – Душанбе: «Орбита», 2017.
- [52]. Ғафуров, Б.Ғ. Тоҷикон [Матн]: таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав / Б.Ғ. Ғафуров. – Душанбе: «Нашриёти муосир», 2020.
- [53]. Ғафуров, Б.Ғ. Тоҷикон [Матн]: Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав / Б.Ғ. Ғафуров. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020.
- [54]. Ғафуров, Б.Ғ. Тоҷикон [Матн]: таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав / Б. Ғафуров. – Душанбе: Ирфон, 1998. – Ҷ.I-II. – 700 с.
- [55]. Ғулом Ҷелонии Доварӣ. Таҳлили забонӣ ва таърихии «тоҷик» бар мабноси осори кашфшуда [Матн] / Ғулом Ҷелонии Доварӣ. – Душанбе: Мега-принт, 2016.
- [56]. Назаров, Ҳ. Нақши эронӣ-тоҷикон дар таърих ва фарҳанги ҷаҳон [Матн] / Ҳ. Назаров. – Душанбе: Пайванд, 2005. – 492 с.
- [57]. Неъматов, Н. Таърихи халқи тоҷик [Матн] / Н. Неъматов, Ф. Носирова, С. Бобомуллоев, Д. Довутов, М. Исоматов. Китоби якум. – Душанбе: Сарпараст, 2003.
- [58]. Пянков, И.В. Осиёи Миёна дар номаҳои бостон [Матн] / И.В. Пянков. – Душанбе: Ирфон, 1991.
- [59]. Расулиён, Қ. Таърихи халқи тоҷик: аҳди бостон ва ибтидои асрҳои миёна [Матн] / Қ. Расулиён. – Душанбе: 2016. – 230 с.
- [60]. Раҳмон, Э. Забони миллат – ҳастии миллат [Матн]: Китоби 1 /Э. Раҳмон. – Душанбе: Андалеб, 2015. – 490 с.
- [61]. Раҳмон, Э. Забони миллат – ҳастии миллат [Матн]: Китоби 2 /Э. Раҳмон. – Душанбе: Эр-граф, 2020 – 432 с.
- [62]. Раҳмонов, Э. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣҳо [Матн] / Э. Раҳмонов. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 372 с.
- [63]. Раҳмонов, Э. Ориёӣҳо ва шинохти тамаддуни ориёӣ [Матн] / Э.

Раҳмонов. – Душанбе: Шарқи озод, 2007. – 144 с.

[64]. Раҳмонов, Э. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён [Матн]: Иборат аз чаҳор китоб / Э. Раҳмонов. – Душанбе: Ирфон, 2009. – 704 с.

[65]. Раҳмон, Э. Чехраҳои мондагор [Матн] / Э. Раҳмон. – Душанбе: Эр–Граф, 2016. – 364 с.

[66]. Таърихи халқи тоҷик [Матн]. – Душанбе, 2003. – С. 82.

[67]. Фрай, Н.Р. Мероси Осиёи Марказӣ [Матн] /Н.Р. Фрай. – Душанбе: Сурушан, 2000. – 373 с.

[68]. Ҳазратқулов, М. Ётиқодоту анъанаҳои бостонии Аҷам [Матн] / М. Ҳазратқулов. – Душанбе: Дониш, 1986. – 286 с.

[69]. Ҳазратқулов, М. Ориёиҳо ва тамаддуни ориёӣ [Матн] / М. Ҳазратқулов. – Душанбе: Дониш, 2006. – 578 с.

[70]. Ҳақимов, Н. Таърихи халқи тоҷик [Матн] /Н. Ҳақимов. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 484 с.

в) бо забони порсӣ

[71]. Баёнӣ, Ш. Куруши Кабир [Матн] / Ш. Баёнӣ. – Техрон: Шурои марказии ҷашни шоҳаншоҳии Эрон, 1350 (1971). – 22 с.

[72]. Баёнӣ, Ш. Таърихи Эрони бостон [Матн] / Ш. Баёнӣ. – Техрон: Самт, 1386 (2007) – 264 с.

[73]. Бахтуртош, Н. Ҳукумате, ки барои ҷаҳон дастур менавишт [Матн] / Н. Бахтуртош. – Техрон: Беҳчат, 1387 (2009). – 512 с.

[74]. Баҳманиш, А. Таърихи миллати қадими Осиёи Ғарбӣ [Матн] /А. Баҳманиш. – Техрон: Донишгоҳи Техрон, 1347 (1968). – 289 с.

[75]. Гиршман, Р. Эрон аз оғоз то ислом [Матн] / Тарҷумаи М. Муин. Техрон: Интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1378 (1999). – 501 с.

[76]. Дюрант. В. Таърихи тамаддун [Матн] / В. Дюрант. Т.1–12. – Техрон: Омӯзиши инқилоби исломӣ, 1367 (1978). – 7518 с.

[77]. Дяконов, М.М. Ашкониён [Матн] / Тарҷумаи Карими Кишоварз. – Техрон: «Паём», 1972.

- [78]. Зарринкӯб, А. Рӯзгорон [Матн]: Таърихи Эрон аз оғоз то сукути салтанати Паҳлавӣ / А. Заринкӯб. – Техрон: Сухан, 1378 (1999). – 1014 с.
- [79]. Зарринкӯб, А. Таърихи мардуми Эрон [Матн] / А. Зарринкӯб. Ҷ.1. Эрон қабл аз ислом. – Техрон: Амир Кабир, 1377 (2008). – 608 с.
- [80]. Лоукок Пйер. Катибаҳои Ҳахоманишӣ [Матн] / Мутарҷим: Нозилаи Халхолӣ. – Техрон, 2010.
- [81]. Машкур, М. Таърихи Эронзамин [Матн] / М. Машкур. – Техрон: Ашрафӣ, 1375 (1996). – 243 с.
- [82]. Наводирӣ, Ғ. Куруши Кабир [Матн] /Ғ. Наводирӣ. – Техрон: Аршадон, 1397 (2018). – 223 с.
- [83]. Оштиёнӣ, Ҷ. Маздоҷно ва ҳукумат [Матн] / Ҷ. Оштиёнӣ. – Техрон: Интишор, 1381 (2002). – 544 с.
- [84]. Пирниё, Ҳ. (Мушир уд-давла). Эрони бостон [Матн]: Ҷ. 1. – Техрон: Техрон, 1375 (1996). – 999 с. [манбаи электронӣ] // www.TarirhBook.ir (санаи истифодабарӣ: 18.09.2023).
- [85]. Пирниё, Ҳ. Таърихи Эрони бостон [Матн] /Ҳ. Пирниё. Ҷ. I. – Техрон: Нигоҳ, 1391 (2012). – 907 с.
- [86]. Пирниё, Ҳ. Таърихи Эрони бостон [Матн] /Ҳ. Пирниё. Ҷ. II. – Техрон: Нигоҳ, 1391 (2012). – 1041 с.
- [87]. Ровандӣ, С.М. Таърихи иҷтимоии Эрон [Матн] / С.М. Ровандӣ. – Техрон: Амири Кабир, 1354 ш. – Ҷ.1. – 756 с.
- [88]. Ровандӣ, С.М. Таърихи иҷтимоии Эрон [Матн] /С.М. Ровандӣ. – Техрон: Амири Кабир, 1354 (1975). – 1577 с.
- [89]. Тойнби, А. Таърихи тамаддун [Матн] / Тарҷумаи Я. Ожанд. – Техрон: Мавло, 1366 (1987). – 790 с.
- [90]. Хавер, К. Эрон ва тамаддуни эронӣ [Матн] / Тарҷумаи Х. Ануша. – Техрон: Амири Кабир, 1370 (1991). – 546 с.
- [91]. Халилӣ, А. Куруши Кабир [Матн] /А. Халилӣ. – Техрон: Илмӣ, 1344 (1965). – 487 с.
- [92]. Шарп, Р.Н. Фармонҳои шоҳони Ҳахоманишиён [Матн] / Р.Н.

Шарп. – Шероз: Чашн, 1343 (1964). – 258 с.

[93]. Шаҳбозӣ, Ш. Зиндагӣ ва ҷаҳондории Куруши Кабир [Матн] /Ш. Шаҳбозӣ. – Техрон: Амири Кабир, 1349 (1970). – 461 с.

[94]. Яъқубӣ Аҳмад. Таърихи Яъқубӣ [Матн] / Яъқубӣ Аҳмад. – Техрон: Илмӣ-фарҳангӣ, 1383 (1994). – 638 с.

г) бо забони англисӣ

[95]. Allen, L. Chilminar olim Persepolis: European Reception of a Persian Ruin [Text] // Persian Responses: Political and Cultural Interaction with (in) the Persian Empire / C.J. Tuplin (ed.). 2007.

[96]. Allen, L. The letter as object: On the experience of Achaemenid letters [Text] // Bulletin of the Institute of Classical Studies. – 2013. Vol. 56. №2. – P. 21-36.

[97]. Allheim, F. [Рец. на:] Cameron G.G. Persepolis Treasury Tablets [Text]. Chicago, 1948. – «Gnomon». Vol. 23, 1951.

[98]. Bader, F. Les grands de l'Iliade et les Achéménides [Text] // Revue des Études Grecques. – 1999. Vol. 112. No.2. – P. 337-382.

[99]. Bengtson, H. Griechische Geschichte von den Anfängen bis die römische Kaiserzeit [Text]. – München, 1960. – С. 136.

[100]. Boyce, M. A History of Zoroastrianism [Text]: Volume II: Under the Achaemenians. – Leiden; Köln; E.J. Brill, 1982. – 306 p.

[101]. Boyce, M. The Religion of Cyrus the Great [Text] // Achaemenid History III: Method and Theory / ed. by A. Kuhrt, H. Sancisi-Weerdenburg. – Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1988. – P. 5-31.

[102]. Bresciani, E. Ägypten und das Perserreich [Text] / E. Bresciani. — Fischer Weltgeschichte. Bd. 5. Frankfurt am Main, 1965. – С. 319.

[103]. Briant, P. Histoire de l'Empire perse [Text]: De Cyrus à Alexandre. Deuxième partie. – Paris, Fayard, 1996. – 248 p.

[104]. Briant, P. Histoire de l'empire perse de Cyrus à Alexandre [Text]. Volume I. – Leiden: Nederlands Instituut voor het nabije Oosten, 1996. – 585 p.

[105]. Briant, P. Kings, Countries, Peoples [Text]: Selected Studies on the

Achaemenid Empire. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2017. – 634 p.

[106]. Briant, P. Rois, tributs et paysans [Text]: Etudes sur les formations tributaires du Moyen-Orient ancien. – Paris: Les Belles Lett., 1982. – 538 p.

[107]. Brosius, M. New out of old? Court and court ceremonies in Achaemenid [Text] // The Court and Court Society in Ancient Monarchies / Ed. by A. Spawforth. – Cambridge: Camb. University Press, 2007.

[108]. Brosius, M. Women in Ancient Persia (559-331 B.C.) [Text]. – Oxford: Clarendon Press, 1996. – 258 p.

[109]. Brosius, Maria. A History of Ancient Persia [Text]: The Achaemenid Empire. – New Jersey: Wiley-Blackwell, 2021. – 250 p.

[110]. Burn, A. R. Persia and the Greeks, the defence of the West, c 546-478 [Text]. B. C. L., 1970.

[111]. Burn, A.R. Persia and the Greeks, the defence of the West [Text] / A.R. Burn.

[112]. Cameron, G. G. Darius the Great and his Scythian (Saka) campaign [Text]: Bisutun and Herodotus. – Aclr. Vol. 4, 1975. – C. 77-88.

[113]. Cameron, G.G. Darius, Egypt and «the lands beyond the Sea» [Text]. – JNES. Vol. 2, 1943.

[114]. Chirshman, R. Village Perse-Achéménide [Text]. – MMAI. T. 36, 1954. – C. 132.

[115]. Chirshman, R. Village Perse-Achéménide [Text] / R. Chirshman. – MMAI. T. 36, 1954. – C. 71-75.

[116]. Cross, F.M. Papyri of the fourth century B. C from Dâliyah [Text]. – New directions in Biblical archaeology, ed. by D. N. Freedman and J.C Greenfield. N. Y., 1971. – C. 350-364.

[117]. Dandamajev, M. [Рец. на:] Mayrhofer M. Onomastica Persepo-litana [Text]. Wien, 1973. – «Göttingische Gelehrte Anzeigen». – C. 225-240.

[118]. Debevoise, N.C. A political history of Parthia [Text] / N.C. Debevoise. – Chicago, 1938.

[119]. Eilers, W. Der Keilschrifttext des Kyros-Zylinders [Text]. –

Festgabe deutscher /Iranisten zur 2500 Jahrfeier Irans. Stuttgart, 1971.

[120]. Eilers, W. Kyros. Eine namenkundliche Studie [Text]. – «Beiträge zur Namen-forschung». Bd. 15, 1964.

[121]. Galling, K. Studien zur Geschichte Israels im persischer Zeitalter [Text] / K. Galling. – Tübingen, 1964. – C. 156, 182-183.

[122]. Goyon, G. Nouvelles inscriptions rupestres du Uâdi Hammâmât [Text]. P., 1957. – C. 116.

[123]. Grosso F. Gli Eretriesi deportati in Persia [Text]. – «Rivista di filologia e di istruzione classica». Vol. 36, 1958. – C. 350-375.

[124]. Gylès, M. F. Pharaonic policies and administration, 663 to 323 [Text]. B. C. Chapel Hill, 1959.

[125]. Hansman, J. Elamites, Achaemenians and Anshan [Text] / J. Hansman. – Iran. Vol. 10, 1972.

[126]. Harmatta, J. Das Problem der Kontinuität im frühhellinistischen Ägypten [Text]. – AA Vol. 11, 1963.

[127]. Harmatta, J. The literary patterns of the Babylonian edict of Cyrus [Text] / Harmatta J. – AA. Vol. 19, 1971.

[128]. Herzfeld, E. Archaeological history of Iran [Text]. – L., 1935.

[129]. Herzfeld, E. Iran in the Ancient East [Text]. – L., 1941.

[130]. Herzfeld, E. Zoroaster and his world [Text]. Vol. I-II. – Princeton, 1947.

[131]. Hinz, W. Darius und die Perser [Text]. Bd. 1-2. – Baden-Baden, 1976, 1979. – C. 24.

[132]. Hinz, W. Die elamischen Buchungstäfelchen der Darius-Zeit [Text]. – Or. Vol. 39, 1970.

[133]. Hoffmann, I. Vor bichler A. Das Kambyesbild bei Herodot [Text]. – AIO. Bd. 27, 1980.

[134]. Justi, F. Iranisches Namenbuch [Text]. – Marburg, 1895.

[135]. Koldewey, R. Das wieder erstehende Babylon [Text]. – Lpz., 1925.

[136]. Leuze, O. Die Satrapieneinteilung in Syrien und im Zweitstromlande

von 520–320 [Text]. – Hildesheim, 1972.

[137]. Lewis, D. M. Datis the Mede [Text]. – JHS. Vol. 100, 1980.

[138]. Lewy, H. The Babylonian background of the Kay K aus legend [Text]. – ArOr. Vol. 17. P. 2, 1949.

[139]. Mellink, M.J. Excavations at Keratas-Semayük and Elmali, Lycia, 1971 [Text]. – AJA. Vol. 76, 1971.

[140]. Mellink, M.J. Archaeologyin Asia Minor [Text]. – AJA. Vol.78, 1974.

[141]. Nyberg, H.S. Das Reich der Achämeniden [Text]. – Historia mundi. Vol. 3, 1954.

[142]. Nylander, C. Ionians in Pasargadäe. Studies in Old Persian architecture [Text]. – Uppsala, 1970.

[143]. Nylander, C. Ionians in Pasargadäe. Studies in Old Persian architecture. – Uppsala, 1970.

[144]. Olmstead, Arthur T. History of the Persian Empire [Text]. – Chicago, The University of Chicago Press, 1970.

[145]. Oppenheim, A. L. A new Cambyses incident [Text]. – SPA. Vol. 15, 1974.

[146]. Parker, R. A. Persian and Egyptian chronology [Text]. – AJSL. Vol. 58, 1941.

[147]. Parker, R.A. The length of reign of. Amasis and the beginning of the Twenty-sixth dynasty [Text]. — «Mitteilungen des Deutschen archäologischen Instituts. Abteilung Kairo». Bd. 15, 1957.

[148]. Prâsek, J.V. Geschichte der Meder und Perser [Text]. Bd. 1—2. Gotha, 1906–1910.

[149]. Posener, G. La première domination Perse en Egypte [Text]. – Caire, 1936. – C. 170.

[150]. Reiner, E. The location of Ansan [Text] / E. Reiner. – RA. T. 67, 1977.

[151]. San Nicolô M. Beiträge zu einer Prosopographie neubabylonischer

Beamten der Zivil- und Tempelverwaltung [Text]. – München, 1937.

[152]. San Nicolô M. Zur Chronologie des Bêl-sîmanni und Samas-erîba [Text]. – ArOr. Vol. 6, 1934.

[153]. Schmitt, R. Die Verfassungsdebatte bei Herödot [Text]. — «Historia». Vol. 26, 1977.

[154]. Schubert, R. Herodots Darstellung der Cyrussage [Text] / R. Schubert. – Breslau, 1890.

[155]. Strônach, D. Achaemenid village I at Susa and the Persian migration to Fars [Text] / D. Strônach. – «Iraq». Vol. 36, 1974. – C. 245.

[156]. Struve, W. Zur Geschichte Agyptens der Spätzeit [Text]. – ИАН, ОГН. 1928. – C. 204.

[157]. Szemerényi, O. Four Iranian ethnic names [Text]: Scythian–Skudra–Sogdian–Saka. Wien, 1980.

[158]. Schmidt, E. F. Persepolis. Vol. 1–3. – Chicago, 1953–1970. – C. 132.

[159]. Schmitt, R. Altpersische Minutien [Text]. — «Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung». Bd. 81. Hft 1/2. Göttingen, 1967. – C. 131.

[160]. Toiman, H.C. The Behistun inscriptions of King Darius [Text] / H.C. Toiman. – Nashville, 1908. – C. 8.

[161]. Weissbach, F.H. Kyros [Text] / F.H. Weissbach. – PW. Supplementband 4, 1924. – C. 1140.

[162]. Winckler, H. Untersuchungen zur altorientalischen Geschichte [Text] / H. Winckler. – Lpz., 1889. – C. 127.

[163]. Wiseman, D. J. Murder in Mesopotamia [Text]. – «Iraq». Vol. 36, 1974. – C. 249–260.

[164]. Xenophon, 1914, Cyropaedia, Book 8, Chapter 6, Section 17. Xenophon in Seven Volumes, 5 and 6. Walter Miller, Harvard University Press, Cambridge, MA; William Heinemann [Text]. – London. – C. 43-46.

III. Диссертация ва авторефератҳо

- [165]. Вергазов, Р.Р. Официальный стиль в искусстве Ахеменидского Ирана и художественная жизнь северных провинций империи: диссертация... кандидата искусствоведения [Текст]: 17.00.04. ФГБОУ ВПО «Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова», 2018. – 438 с.
- [166]. Медведская, И.Н. Древний Иран накануне империй (IX-VI вв. до н. э.) [Текст]: История Мидийского царства / Инна Николаевна Медведская / Дисс. докт. ист. наук: 07 00 03 – Всеобщая история. – СПб, 2007. – 347 с.
- [167]. Мельников, М.В. Зороастризм в Ахеменидском Иране [Текст]: проблемы и особенности распространения религиозного учения. Автореф. дисс. на соиск. уч. ст. канд. ист. наук. – М.: 2003. – 24 с.
- [168]. Муродов, Н.С. Освещение актуальных вопросов древней истории таджикского народа в трудах исследователей Таджикистана (вторая половина XX – начало XXI вв.) [Текст]: дис. ... канд. ист. наук: 5.6.1 – Отечественная история и 6.6.5 – Историография, источниковедение и методы исторического исследования / Н.С. Муродов. – Душанбе, 2022. – 175 с.
- [169]. Муҳаммадзода, Б.М. Таърихи ташаккул ва рушди низоми давлатдории империяи Ҳахоманишиён [Матн]: Дисс. барои дарёти дараҷаи н.и.т. – Душанбе, 2025. – 180 с.
- [170]. Орлов, В.П. Персидская аристократии в Ахеменидской империи / Василий Павлович Орлов [Текст]: Авт. дисс. канд. ист. наук 07 00 03 – Казань, 2019. – 24 с.
- [171]. Пичикян, И.Р. Культура Бактрии (ахеменидский и эллинистический периоды) [Текст]: Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – Москва, 1992. – 38 с.
- [172]. Рунг, Э.В. Персидский фактор в политической жизни Греции в VI – IV вв. до н.э [Текст]: Автореферат дисс. на соиск. уч. ст. доктора исторических наук 07.00.03 – Всеобщая история. – Казан: Казанский государственный университет им. В.И. Ульянова-Ленина, 2008. – 39 с.

[173]. Сапогов, А.С. Образ царской власти Ахеменидов у Ксенофонта: диссертация... кандидата исторических наук [Текст]: 07.00.03: ФГБОУВО «Саратовский национальный исследовательский государственный университет имени Н.Г. Чернышевского, 2017 – 182 с.

[174]. Талезари, А.А. Становление и развитие институтов преступления и наказания в истории права Ирана [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2015. – 25 с.

[175]. Шарифзода, Ҷ.С. Масоили мубрами таърихи халқи тоҷик (нимаи дуҷуми ҳазораи II то мелод – асри IX) ва инъикоси он дар осори Эмомалӣ Раҳмон [Матн]: Дисс. барои дарёи дараҷаи д.и.т. – Душанбе, 2025. – 345 с.

IV. Мақолаҳо

[176]. Бахтуртош, Н. Дипломатияи давлати Ҳахоманишиён [Матн] // Ситоди бузург, 1382 (2003), №1. – С. 7-12.

[177]. Ганҷӣ, Х. Сиёсати мазҳабии шоҳони эронӣ дар аҳди бостон [Матн]// Гӯшаҳои таърих, 1328 (1949), №3. –С. 239-144.

[178]. Гулшанирод, К. Баррасӣ ва таҳлили ислоҳоти амниятии Дориюши Бузург [Матн]// Мутолиоти эронӣ. – 1400 (2021). №40. – С. 313-344.

[179]. Гаффорӣ, Н.У. Инъикоси мақому манзалати Куруши Кабир дар сарчашмаҳои таърихӣ ва адабиёти илмӣ [Матн]// Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. 2019. №4 (81). – С. 211–215.

[180]. Ёршотир, Э. Муруре бар таърихи сиёсӣ ва фарҳангии Эрон пеш аз ислом [Матн] // Эроннома, 1385 (2006), №66. – С. 190-194.

[181]. Дандамаев, М.А. Ахеменидская держава [Текст] // История древнего Востока. От ранних государственных образований до древних империй. / Под ред. А.В. Седова. – М.: Восточная литература, 2004. – С. 581-655.

[182]. Дандамаев, М.А. Ахеменидское государство и его значение в истории древнего востока / М.А. Дандамаев [Текст] // История иранского

государства и культуры. – М.: Восточная литература, 1971. – С. 94-105.

[183]. Дандамаев, М.А. Бехистунская надпись (перевод) [Текст] // И. В. Рак. Мифы древнего и раннесредневекового Ирана. – СПб., 1998. – С. 418-427.

[184]. Дандамаев, М.А. Данные вавилонских документов VI–V веков до н.э. о саках [Текст] // Вестник древней истории. – 1977. № 1. – С. 30-40.

[185]. Дандамаев, М.А. Имперская идеология и частная жизнь в Ахеменидской державе [Текст] // Вестник древней истории. – 1998. №1 (224). – С. 48-56.

[186]. Дандамаев, М.А. Историография истории Древнего Ирана [Текст] // Историография истории Древнего Востока. Иран, Средняя Азия, Индия, Китай. / Под ред. В. И. Кузищина. – СПб, 2002. – С. 15-48.

[187]. Дандамаев, М.А. К вопросу о династии Ахеменидов [Текст] // Палестинский сборник. – 1960. – №5. – С. 3-21.

[188]. Дандамаев, М. А. Иран при первых Ахеменидах [Текст] / М.А. Дандамаев. – М., 1963. – ВДИ. 1964, № 3. – С. 180.

[189]. Довудӣ, Д. Куруши Кабир ва масъалаи бунёди шаҳри Кирополи Истаравшан [Матн] // Мақоми Истаравшан дар таърих ва тамаддуни Осиёи Марказӣ. – Душанбе, 2002. – С.34-38.

[190]. Дьяконов, И.М. Рабовладельческие имения персидских вельмож [Текст]. – ВДИ. 1959, № 4. – С. 82-88.

[191]. Дьяконов, И.М. Рабовладельческие имение персидских вельмож [Текст]. – ВДИ. 1959, №4. – С. 73-92.

[192]. Зеймел, Е.В. Амударинский клад. Каталог выставки [Текст]. – Л., 1979, №17.

[193]. Имонпур Муҳаммадтақӣ, Алӣ Яҳёӣ, Заҳро Ҷаҳон. Густариши оинҳои дарборӣ ва ҷашнҳои Эрони бостон дар аҳди Оли Бувайҳ [Матн] // Маҷаллаи мутолеоти таърихӣ ва тамаддуни милали исломӣ. 1391 (соли аввал). №. 1. – С. 37-56.

[194]. Катибаи Доро дар Бесутун. Тарҷумаи Додхудо Саймиддинов

[Матн] // Садои Шарқ. – 1982. №7. – СС. 86-94.

[195]. Қодирзода, Х.С. Вижагии сиёсати хориҷии шоҳаншоҳии Ҳахоманишиён [Матн] // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2026. (Маҷаллаи илмӣ), – №3. – С. 76-81.

[196]. Лившиц, В.А. «Зороастрийский» календарь [Текст]. – Э. Бикерман. Хронология древнего мира. М., 1975. – С. 320-332.

[197]. Массон, В.М. Древнеземледелическая культура Маргианы [Текст]. – МИА, Вып. 73. – М. – Л., 1959.

[198]. Муродов, Н.С. Инъикоси вижагиҳои низоми идории империяи Ҳахоманишиҳо дар осори муҳаққиқони тоҷик [Матн] // Паёми Донишгоҳи миллии тоҷик. – 2019. №10/1. – С. 123-127.

[199]. Накуй, А. Маъбад бидуни маъбуд [Текст] // Гузориш. – 1388 (2009). № 209. – С. 35-40.

[200]. Накуй, А. Зулқарнайн Қуръон – Куруши Эрон [Матн]// Гузориш. – 1388 (2009). № 213. – С. 14-19.

[201]. Олам, А., Пурпошокосин А. Мафҳуми давлат дар андешаҳои сиёсии даврони қадим [Матн] // Сиёсат. Маҷаллаи Донишгоҳи Техрон. – 1396 (2017). №1. – С. 99 -118.

[202]. Орлов, В.П. Воцарение Артаксеркса I: попытка реконструкции событий 465-464 гг. до н. э. в Ахеменидской державе [Текст]// Университетский научный журнал (филологические и исторические науки, археология и искусствоведение). – 2016. – №21. – 84-91.

[203]. Орлов, В.П. Социальный статус персидской аристократии в Ахеменидской империи (к вопросу о значении термина *bandaka*) [Текст]// ПИФК. - 2018. - №4. – С. 66-77.

[204]. Орлов, В.П. Шесть знатных персов и их потомки при Дарии I: положение персидской аристократии в Ахеменидской империи [Текст]// Ученые записки Казанского университета. Серия гуманитарные науки. – 2016, Т. 158, кн. 3. – С. 776-784.

[205]. Плиний Старший. Естественная история (*Naturalis historia*).

Книга VI. [Текст] // <https://ru.scribd.com/document/424834695/Плиний-СтаршийЕстественная-история-Книга-шестая-pdf#> (дастрасй 14.02.23).

[206]. Расулиён, Қ. Аз Куруши Кабир бадгӯи накунед ва ўро тачовузкору ачнабӣ нагӯед [Матн] // Осори мунтахаб. Ҷ. III. – Д.: Нашри Мубориз, 2021. – С. 306-315.

[207]. Расулиён, Қ. Нақши Хшатраҳои Шарқӣ дар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии давлати Ҳахоманишиён [Матн] // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2025. №1. – С. 93-105.

[208]. Расулиён, Қ. Инъикоси ваҳдати ориёӣҳои қадим дар осори таърихии Эмомалӣ Раҳмон [Матн] // Осори мунтахаб. Ҷилди II. – Душанбе: Нашри Мубориз, 2017. – С. 399-402.

[209]. Расулиён, Қ. Нигоҳе ба таърихи эътиқодоти тоисломии тоҷикон [Матн]// Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2016. № 3 (3). – С. 30-33.

[210]. Расулиён, Қ. Ориёӣҳо поягузoron улум дар ҷаҳонанд [Матн]// Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2018. № 5. – С. 9-13.

[211]. Расулиён, Қ. Перомуни Куруш ва Эъломияи ӯ [Матн]// Осори мунтахаб. Ҷ.I. – Д.: Нашри Мубориз, 2014. – С. 546-548.

[212]. Расулиён, Қ. Ривоёт дар перомуни марғи Куруши Кабир [Матн]// Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2017. № 3 (3). – С. 19-22.

[213]. Расулиён, Қ. Ривоёт пиromуни марғи Куруши Кабир [Матн]// Осори мунтахаб. Ҷ.II. – Д.: Нашри Мубориз, 2017. – С. 306-314.

[214]. Расулиён, Қ. Хостгоҳи ориёӣҳо ва манотиқи суқунати онҳо [Матн]// Осори мунтахаб. Ҷ.II. – Д.: Нашри Мубориз, 2017. – С. 281-286.

[215]. Расулиён, Қ. Осори мунтахаб [Матн] / Қ. Раслиён. Ҷилди 1. – Душанбе, 2014. – С. 547.

[216]. Расулиён, Қ. Осори мунтахаб [Матн] /Қ. Расулиён. Ҷилди II. – Душанбе, 2017. – С. 307.

[217]. Расулиён, Қ. Осори мунтахаб. Ҷилди 1 [Матн] / Қ. Расулиён. – Душанбе, 2014. – С. 546.

[218]. Расулиён, Қ., Шарифзода, Ҷ.С., Қодирзода, Х.С. Вижагии

сипохдорӣ дар аҳди Ҳахоманишиён [Матн] // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2026. (Маҷаллаи илмӣ), – №5. – С. 101-107.

[219]. Рунг, Э.В. Должность военачальника в Ахеменидской империи [Текст] / Э.В. Рунг // Iranica: Иранские империи и греко-римский мир в VI в. до н.э. – VI в. н.э. / Под ред. О.Л. Габелко, Э.В. Рунга, А.А. Сеницына, Е.В. Смыкова. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2017. – С. 45-64.

[220]. Рунг, Э.В. Имперская идея в государстве Ахеменидов [Текст] // Проблемы истории, филологии, культуры. – 2015, №4. – С. 130-140.

[221]. Рунг, Э.В. Культ царя в Ахеменидской державе [Текст] // «Боги среди людей»: Культ правителей в эллинистическом, постэллинистическом и римском мире / Под ред. С.Ю. Сапрыкина. – М.; СПб: Издательство РХГА, 2016. – С.174-190.

[222]. Рунг, Э.В. О сатрапских династиях в Ахеменидской державе: Фарнакиды в Даскилии [Текст] // Ученые записки Казанского университета. Серия гуманитарные науки. – 2011. Т. 153, кн. 3. – С. 87-94.

[223]. Рунг, Э.В. Термины для обозначения военачальника в Ахеменидской империи [Текст] // Исследования и эссе в честь 60-летнего юбилея Валерия Павловича Никонорова от друзей и коллег / Сост. и науч. ред. А.А. Сеницин и М.М. Холод. – СПб: Филологический факультет СПбГУ, 2014. – С. 374-378.

[224]. Сапогов, А.С. Кир Великий как царь: взгляд Геродота [Текст] //Иран и античный мир: политическое, культурное и экономическое взаимодействие двух цивилизаций: тезисы докладов международной научной конференции (Казань, 14-16 сентября 2011 г.) / сост. и отв. ред. Э.В. Рунг, О.Л. Габелко. – Казань: Казан. ун-т, 2011. – 127 с.

[225]. Струве, В.В. Аренда податей в государстве Ахеменидов [Текст] // III Международный конгресс по иранскому искусству и археологии. – М. – Л., 1939. – С. 245-248.

[226]. Струве, В.В. Восстание в Египте в первый год царствования Дария I [Текст]. – ПС. Вып. 1, 1954. – С. 11.

- [227]. Струве, В.В. Восстание в Маргиане при Дарии I [Текст] // Вестник древней истории. – 1949. № 2. – С. 10-29.
- [228]. Струве, В.В. Геродот и политические течения в Персии периода Дария I [Текст] // Вестник древней истории. – 1948. №3. – С. 12-35.
- [229]. Струве, В.В. Датировка Бехистунской надписи [Текст] // ВДИ. – 1952. -№ 1. – С. 26-48.
- [230]. Струве, В.В. Первые завоевательные походы Кира [Текст] // Всемирная история. В 10 томах. – Т.2. / Отв. ред. С.Л. Утченко. – М.: Гос. Изд-во. Полит. лит-ры, 1956. – С. 21-22.
- [231]. Струве, В.В. Поход Дария I на саков-массагетов [Текст]// Струве В.В. Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии. – Л., 1968. – С. 51-66.
- [232]. Тюрин, В.О. Социальное положение курташ по документам из «Сокровищницы» Персеполя [Текст]. – ВДИ. 1951, № 3. – С. 36.
- [233]. Эдаков, А. Аренда земли в саисско-персидском Египте [Текст]. – Проблемы всеобщей истории. – М., 1974. – С. 262–274.
- [234]. Юсифов, Ю. Б. Царское ремесленное хозяйство в Эламе мидийско-персидского времени [Текст]. – «Труды Института истории АН Азербайджанской ССР», Вып. 13. 1958. – С. 87.

РӯЙХАТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ

I. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:

[1-М]. Қодирзода, Х.С. Сиёсати кишваркушоии Куруши Кабир дар осори муҳаққиқон [Матн] / Х.С. Қодирзода // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон. – Душанбе: Рӯдакӣ, 121, 2025. – № 4 (117). – С. 345-351.

[2-М]. Қодирзода, Х.С. Бозтоби вижагии фарҳанги замони Ҳахоманишиён дар осори муҳаққиқон [Матн] / Х.С. Қодирзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – Душанбе: Сино, 2026. – № 2. – С. 61-67.

[3-М]. Қодирзода, Х.С. Вижагии сиёсати хориҷии шоханшоҳии Ҳахоманишиён [Матн] / Х.С. Қодирзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – Душанбе: Сино, 2026. – № 3. – С. 109-115.

[4-М]. Расулиён, Қ.Р., Шарифзода, Ҷ.С., Қодирзода, Х.С. Вижагии сипоҳдорӣ дар аҳди Ҳахоманишиён [Матн] / Қ.Р. Расулиён, Ҷ.С. Шарифзода, Х.С. Қодирзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – Душанбе: Сино, 2026. – № 4. – С. 101-107.

II. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои дигар ҷоп шудаанд:

[5-М]. Қодирзода, Х.С. Вижагии замони ҳукумати Ҳахоманишиён дар осори Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон [Матн] / Х.С. Қодирзода // Маводди конференсияи илмӣ-назариявӣ ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Нақши Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар таҳқиқи таърихи халқи тоҷик». – Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 29-апрели соли 2025. – С. 61-65.

[6-М]. Қодирзода, Х.С., Шарифзода, Ҷ.С. Масоили мубрами таърихи аҳди бостон ва ибтидои асрҳои миёнаи халқи тоҷик дар таърихнигории Аврупо [Матн] / Х.С. Қодирзода, Ҷ.С. Шарифзода // Маводди конференсияи илмӣ-назариявии ҷумҳуриявӣ дар мавзуи «Таърихнигорӣ ва манбаъшиносии муосири тоҷик: мушкилот ва дурнамо». – Душанбе, 16-уми майи соли 2025. – С. 169-178.

[7-М]. Қодирзода, Х.С. Омӯзиш ва инъикоси таърихи империяи Ҳахоманишиён дар Тоҷикистон [Матн] / Х.С. Қодирзода // Маводди конференсияи илмӣ-назариявии байналмилалӣ дар мавзуи «Илми таърих ва нақши он дар 35 соли Истиқлол». – Душанбе, 12-уми майи соли 2026. – С. 153-159.